

31124

અંધકાર પર પ્રકાશ.

(સામાજિક નવલકથા.)

લેખક:

સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા.

૩૧, અનંતવાડી: સુંબર્ઈ નં. ૨.

પ્રકાશક:

નારાયણજી ગોકળદાસ હોસાણી.

વ્યવસ્થાપક: સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય.

૧૫૭-૬૬ શુલાલવાડી,

સુંબર્ઈ નં. ૪.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૭.

સને ૧૯૨૬.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત: ૧૧૦૦.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

સર્વ હક્ક લેખકે સ્વાધિન રાખ્યા છે.

અર્પણવાદ

જાલગરવાડમાં આપેલા શ્રી અંબિકાવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પટેલ લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદે છાંપી.

પ્રસ્તાવના.

મો દેરાંઓને મ્હોડે ધણીવાર-વારંવાર સાંભળ્યું છે કે લગ્ન
 ધર્મ છે, અનિવાર્ય ફરજ છે, લગ્ન કરી પુરૂષ ગૃહસ્થ
 થાય છે, સ્ત્રી ગૃહિણી બને છે, તેઓ સંસારી, ‘જ્ઞાનદાન’
 ‘અચ્ચાં કરચાં વાળાં’ ‘નસિબદાર’ ગણાય છે. મોટી ઉમ્મરના અવિ-
 વાહિત પુરૂષોના ચારિત્ર્યને શંકાશીલ માની લેતાં દુનિયાદારીઓને
 જરાપણ આંચકા લાગતો નથી. સ્ત્રી મોટી વય સુધી કુંમારી રહી
 હોય તો તો તે બિચારીના ભોગજ મળે છે. તે ‘વંદી ગયલી’
 મનાય છે. ‘ગોધા જેવી-અલમસ્ત આખલા જેવી હોવા છતાં હજુ
 કુંવારી છે. સાસરે જાય તો બે દીકરાની મા થાય. રાંડ વંદી ગઈ
 છે,’ આવી વાતો પવિત્રતા માંડે જાતી ફાડી નાખનારા માણસો
 કરવા માંડે છે. પરંપરા એટલે ગંગા નીલા-પરંપરા એટલે મહાલા-
 રતનું જંગ છતી આવ્યા-એવી આપણાંમાંના ધણીની માન્યતા છે.
 જેઓ નથી પરણતા તેમને કાંતો કંગાળ-ભીખારી ગણે છે અથવા
 આખરૂંહીન કે નાલાયક માની લે છે. આ માન્યતાનાં મૂળીઆં એટલાં
 ઘડાં ગયલાં છે કે લાયક-નાલાયક-રોગી-ટોઢી-અલણ-ભણેલા-પ્રધાય
 લગ્ન કરવાંને મંદી પડે છે. સ્ત્રીઓ તો બિચારી માખાપતી ગુલામો
 છે. ‘દીકરી ને ગાય ત્યાં વંળાવે ત્યાં જાય’ એવીજ હાલત હ-
 બુધ-આ વીસમી સદીના લોકસત્તાપ્રધાન જમાનામાં પણ-હિંદુ
 સમાજમાં કાયમ છે. સ્ત્રીને લાગણી નથી, અક્કલ નથી, ભાવના
 નથી, મંતોરથ નથી, કંઈજ નથી. તે તેનો પિતા અથવા પાલી જેને

શોધી કાઢે તેની સાથે જીવવાને, તેને આહવાને, તેને પ્રભુ માનવાને
બંધાયેલી છે, આવી લોકોની પ્રચલિત માન્યતા છે.

આર્યસંસ્કૃતિ માટે મરણીયા હોવાનો દાવો કરનારા અસંખ્ય
ભ્રાંષીઓ એવા ખોટા અભિમાનમાં ફૂલાયા કરે છે કે આર્ય સંસ્કૃતિ
જેવી સંસ્કૃતિ દુનિયામાં છેજ નહિ. તેમાં ખોડ કે ખામી હોઈ શકેજ
નહિ. પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ અનેક ન્યાયાધિશોની અદાલતોમાં છણાઈ
છે. પશ્ચિમે પણ તેની મહત્તા સ્વીકારી છે. પણ પૂર્વજોની મૂડીપર
જીવવામાં તો આજે આપણે દેવાળીઆ થઈ ગયા છીએ. ભૂતકાલના
ગૌરવને ફક્ત સંભાર્યા કરવાથી આપણે જીવી શકવાના નથી. હાલમાં
આપણી લગ્નપદ્ધતિ કવી છે તે નરી આંખે જોઈ, શાંતિથી વિચા-
રપૂર્વક તેનું પ્રથક્કરણ કરવાની જરૂર છે. પૂર્વે સ્ત્રીઓ સતી થતી
માટે આજે પણ વિધવાઓને જીવન પર્યંત બલજખરીથી આત્મ-
દમન કરાવવું તે કાંઈ ન્યાય નથી. તેથી સમાજની પવિત્રતા
વધતી નથી; પણ ઊલટી સમાજ વધુ પતીત થાય છે.
પુરૂષોને માટે એક પત્નીવૃત્તનો નિયમ અમલમાં મૂકવાની
વાતજ થતી નથી. રોગી, કાઢી, વૃદ્ધ, અશક્ત, કંઝાળ, દુરાચારી-
ગમે તેવો પુરૂષ કાંઈપણ નિર્દોષ ખાલાનો માલીક થવાને હક્કદાર
ગણાય છે. આવી રીતે આપણી સમાજમાં હાલમાં માંસના-રક્તના
વેચાણ થાય છે. ખુબસુરતી અને જુવાની-પ્રભુતી ઉમદા ભેટો લક્ષ્મી-
વાનો ફક્ત પૈસાના જોર પર ખરીદી જાય છે અને લક્ષ્મીભૂખ્યા-
માંસલક્ષક પિતાઓ પોતાની પુત્રી વેચતાં શરમાતા નથી.

શિક્ષિત યુવાનો અને યુવતીઓ નવજીવનનાં સ્વમાં જીએ છે.
કલાપી, શેલી, શેકસ્પીઅર, કાલિદાસ ને ભવભૂતિનો ભાવનાના

જુખ્યા થાય છે. ગાંધી, તિલક, ગોખલે, અરવિંદ, લાલાજી ને માલ-
વિયાની વિચાર સૃષ્ટિમાં ધૂમે છે. વિદ્યાર્થી જીવનમાં 'સંસારી થઈ
આમ કરીશ, તેમ કરીશ. સમાજ સેવા-દેશ સેવામાં રસ લઈશ',
એવા મનોરથો ઘડે છે; પણ તેમના મનોરથો, તેમની આશાઓ-
અરે! તેમના જીવનનેજ 'લગ્ન'ની ભયંકર ચક્કી કચડીને પીલી
નાખે છે. યુવાનો યોગ્ય સહચરી વિના સંસારને સૂઝે માને છે.
યુવતીઓને જૂલમી, અન્યાયી અને રોગી પતિ મળે છે. તેમની
ભાવનાઓ જૂદી હોય છે. પતિપત્નીના જીવનની દિશાજ નોખી
હોય છે. તેઓ એક ખીજાને સમજી શકતાં નથી-સમજવાનો પ્રયત્ન
કરતાં નથી-તેમનાં દીલ મળતાં નથી. કોઈ સ્થલે કંઈ તો કોઈ
સ્થલે કંઈ ખામી હોય છે; કેમકે તેમની સગાઈ થતી વખતેજ
'ગંભીર ભૂલ' કરવામાં આવે છે. ગ્રેન્ડયુએટ પતિને ફક્ત યુવા-
માંજ જીવનની સાર્થકતા માનનારી સ્ત્રી મળે છે. એયાર ચોપડી
લણી હોય તોપણ પિયરમાંથી એવા સંસ્કારો પડ્યા હોય કે પતિની
ગગનગામી કલ્પના તેને ગમતી નથી; જીપુરો કરતાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ
અતિ કરૂણ છે. સ્ત્રી પતિપર જીવન ઓવારી નાખે, તેને રાજી રા-
ખવાને જીવ પટકી નાખે; પણ પતિરાજી રીઝેજ નહિ. સ્ત્રીને કોઈ
જાતની સ્વતંત્રતા નહિ, તે પતિ સાથે કોઈ જાતની સામી દૈવીય
ન કરી શકે. ફક્ત બચ્ચાં જણ્યાં કરે? અને તે પણ કેવાં? અશક્ત,
માયકાંકલા જેવાં-ટેટાં જેવાં-નામદં! અલભુ દંપતિના આલકામાં
ઉત્તત ભાવના, ઉદાર વિચાર શક્તિ કે સર્જન શક્તિ ક્યાંથી હોય?
લિંગ વિચારના કમ્પતિનું આલકા બુદ્ધિવાન કેમ થઈ શકે? દિલ
વિનાનાં જોડાણમાંથી સ્નેહાળ પ્રજા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? પાશવ

વ્યવહારમાંથી “ મનુષ્યો ” કેમ જન્મે ! ગુજરાતમાં એવાં કેટલાં સ્ત્રી પુરુષો છે કે જેઓ પ્રભુનો ડર રાખી, પ્રમાણિક હૃદયે એમ કહી શકે કે ‘ અમારા સંસારમાં અમે સુખી છીએ. અમે ‘ઐકમેકને’ ચાહીએ છીએ. અમારા દીલ મળેલાં છે ’ ? ગાપ્રીલ નિદ્રામા-અજ્ઞાનતાને લીધે આપણે એક જાતની બલાત્કારે, લાચારીથી પેદા કરેલી ‘લાગણી’ ને ‘પ્રેમ’ માની લઇએ છીએ. પરંતુ પછી સ્ત્રી માની લે છે કે : “ ગમે તેવો પણ તેનો પતિ તેના બાપે પરણાવ્યો તેજ છે. તે પ્રભુ છે, બ્રહ્મા છે, વિષ્ણુ છે, મહેશ છે. તેના શિવાય બીજાનો વિચાર કરવો તે પાપ છે—બીજાની વાંછના કરવી તે બલિવિચાર છે. તેમ કરવાથી રૌરવ નર્કમાં જવું પડે. તેની સાથે જીવવું ગમે યા ન ગમે, દિલ મળે યા ન મળે તોપણ તેની જ સાથે જીવ્યા વિના છૂટકો નથી. ” તે એમજ માની લે છે કે ઈશ્વર પણ એ બેડો કાઠી શકે એમ નથી. આવી માન્યતા નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે ને નિરાશામાંથી લાચારી ઉત્પન્ન થાય છે. દીલ પર ધા ટરીને. બલાત્કારથી, હજારોવાર એકાંતમાં ધૂપાં અશ્રુ, સાર ને પરણ્યા ધણી પ્રત્યે રંક પત્ની એક પ્રકારની ‘લાગણી’ જન્માવે છે. આ લાગણીને લીધે તે પતિને જમાડે છે, હસાવે છે, રસડે છે. પોતે જેમ તેમ દહાડા પૂરા કરે છે. બે પાંચ બચ્ચાંની ‘મા’ થાય છે અને પચ્ચીસ વર્ષની વયે ‘લુક્ષ્મી’ જેવી દેખાય છે; ત્રીસેક વર્ષમાં આવગદાની દોરી કપાઈ જાય છે ને તે તેના પતિને કોઈ તેર ગોઠ વર્ષની કન્યકાનું પાણી ગ્રહણ કરવાનો ‘પરવાનો’ આપી, પ્રભુના અદીઠ માંદરમાં ચાલી જાય છે. રમશાનમાં તેના શરીરની ખાખ થાય છે, બારમે ને તેરમે બાલિયો ‘ચંકાચક’

હોય છે તે પછી જો તેનો ધણી ચીચોડાવાળો હોય તો તેની 'ખાનદાની' ટકાવી રાખવા માટે, કોઈ પરમાર્થી દીકરીવાળો પોતાની ખારતેર વર્ષની બાલકાને તેના ગૃહિણી પદ પર નીમી દે છે !

યુવાનોના અભિક્ષાશ પણ એમજ કચડાય છે. માઆપે પ્રસન્ન કરેલી કોઈ બાલકાને તેણે ચાહવીજ જોઈએ. તેજ તેના ગૃહરાજ્યની મંત્રી-તેજ તેના જીવનમંદિરની જ્યોતિ ! તે અભણ હોય, કુવડ જોવી હોય તોપણ તેને તેણે 'શકુંતલા' સમી માનવી જોઈએ-તેનાજ નયનોમાં કાવ્ય જોવું જોઈએ. તે મરી ન જાય ત્યાં સુધી પોતાનું દીલ ખીટી કોઈ લલના સાથે જડાયું હોય તોપણ તેણે પ્રેમનું અલિ-દાન આપી જીવનની ખાખ કરવીજ જોઈએ.

જ્યાં પતિપત્ની હિલચ અભણ-ગરુ જેવાં હોય ત્યાં તો પશુ કરતાંય નખાવટ હાલત હોય છે. હુકુર પેટે તેઓ જીવે છે ને જાણે છે. જીવન એટલે શું ? જીવનમાં ઝાંઝટ હંતુ છે કે નહિ તેનું તેમને લાનજ નથી. સ્ત્રી પુરુષના શરીરના આણુપરમાણુના સ્વાભાવિક આકર્ષણને લીધે તેઓ સંસાર ભોગવે છે. બન્ન્યાં વધે, જીવન ટૂંકાં થાય, તો 'નસિખ'નો દોષ કાઢતાં તેમને તેમના આપદાદાએ શીખ-વેલું છે. એટલે તેઓ પોતાનો દોષ જોતાંજ નથી તે વખે દહાડે ઘરમાં 'પારણું' બાંધવાનું આહુજ રાખે છે !

'આત્મા ઓળખે તે વર ને ન ઓળખે તે પર-' કવિએ કવ્યું ને આપણે કાન પર હાથ દઈ સાંભળ્યું. 'પરણું' એટલે પ્રસુતામાં પગલાં માંડવાં એ સુત્ર તો આપણે શક્ષિત મંડલીમાં વાદવિવાદ કરતી વખતે ટાંકવાને માટેજ સ્મરણમાં રાખ્યું છે. અભણોને તો 'આત્મા' અને 'પરમાત્મા'ની દરકારજ નથી. તેઓ અબજણતાં

જીવે છે તે મરે છે. ‘જીવતાં મુરદા’ જેવી તેમની હાલત છે અને શિક્ષિતોનાં જીવન ‘અનંત આગ’ સમાં છે. આ અનંત આગમાંથી આપણે અમીરસ કાઢવાનો છે. એ જીવતાં મુરદાઓમાં આપણે ચેતન પ્રેરવાનાં છે. પણ તે ચાલુ ચીત્રામાંજ આદ્યા જવાના દુરાગ્રહથી કેમ થઈ શકે ?

ગુજરાતનાં દમ્પતિઓને જો આપણે ‘જીવતાં મુરદા’ ન રાખવા હોય, આપણા દેશની ભાવી આશાનો જેમના પર આધાર છે એવાં શિક્ષિત યુવાનો અને યુવતીઓનાં જીવનમાંથી લડમડની આગ યુઝાવી તેમને ઉત્સાહી, આશાવાદી અને ચેતનવંતાં બનાવવાં હોય તો હાલની પાશવ લગ્નપદ્ધતિનો નાશ થવોજ જોઈએ. જો તેમ નહિ થશે તો આપણા ‘મોતનાં નગારાં’ વાગતાં હવે વાર લાગવાની નથી. દિવસ ઉગે પલેપલે-આપણાં નવયુવાનો અને યુવતીઓની અશાંતિ. મુઝવણુ-દીલની વ્યથા ભયંકર રીતે વધતી જ ન્ય છે. તેમનાં દીલમાં જવાબામુખી ધુંધવાઈ રહ્યો છે. એ ધુંધવાતો ધુનિ પ્રખર અગ્નિનું સ્વરૂપ લે લે પહેલાં આપણે જો જીવવા માગતા હોઈએ તો જગી જવાની અને આપણી સમાજની સુયોગ્ય સિક્કાંતો પર પુનર્ધટના કરવાની આવશ્યકતા છે.

સમાજની હાલની અસ્વાભાવિક અને માનવ જીવનને પ્રતિકૂલ લગ્નપદ્ધતિથી કંટાળી ગયલાં યુવકો તથા યુવતીઓ લાંબા કાળથી જેમ તેમ લઈ ચલાવેલી આ ‘ધોર ગુલામગીરી’ સામે બંડ ઉઠાવવાના અંતિમ રસ્તા પર ન આવે તે જોવાને દરેક સમાજ નાયક તથા દરેક વિચારક આતુર છે. સામાજિક બંડ (Social anarchism) રાજકીય અરાજકતા ડરતાંય વધારે ભયંકર હોય છે. આ

લયંકર ક્રાંતિનો સમય ન આવે તે માટે એક ચેતવણી રૂપે આ નવલકથા લખવામાં આવી છે. તે પર વિચાર કરવાની, ટીકા કરવાની, યોગ્ય રસ્તા સૂચવવાની અને અંતે નવયુગને અનુકૂળ સગૂં પદ્ધતિ ઘડી કાઢી તે સત્વર અમલમાં મૂકવાની પ્રત્યેક ગુજરાતીની ફરજ છે. આ ગંભીર કર્તવ્યમાં હવે વધુ વખત ઢીલ થશે તો તેથી સામાજિક અંધાધુંધીનો લયંકર દૈત્ય ડોળા ઘૂરકતો આપણી સામે આવી ઉભો રહેશે.

‘અંધકારપર પ્રકાશ’ આ દિશામાં જન સમાજને પ્રેરવાનો એક પણ રંક પણ ઉત્સાહી પ્રવાસ છે. તેમાં પૂર્ણ સત્યજ છે એમ આની લેવાની કંઈ જરૂર નથી. તેમાં જે મુંઢર લાગે તે સ્વીકારવાની અને જે અયોગ્ય લાગે તેવું ખંડન કરવાની પ્રત્યેક વાંચનારને સ્વતંત્રતા છે. હું ઇચ્છું છું કે આ પુસ્તક જે જે ભાષા બહેનોના વાંચકામાં આવે તે સર્વ આ ગંભીર સલાહ પર જાને વિચાર કરતાં શીખે; અને પરસ્પર ચર્ચા કરી નવનીત તારની જીવનમાં ‘મસ્તી’ જન્મવાની યુર્જર સમાજને રમણિય ફૂલવાડી બનાવવાને મથે.

‘આવતી કાલ’ના ગર્ભમાં સામાજિક ખંડ ઘૂરકી રહ્યું છે. જાણી જોઈને અથવા અજ્ઞાનતાને લીધે, નામરક્ષક તથા લાચારોથી આપણે હાલની પશુવત્ સગન સંસ્થાનો અચાવ કરવા મથીએ છીએ; અણુ પરિણામની પરવા કર્યા વિના હાલની કાયદાસર વેસ્થાવૃત્તિનો-હાલમાં આલસતા હાજ્યામના વેપારનો નાશ કરવાને આપણે કમ્મર કસવી જોઈએ. એ આપણી ફરજ છે, કર્તવ્ય છે, ધર્મ છે.

“ સમાજ હવેના માસિકના તંત્રી-મારા મિત્ર ભાઈ નારા-
યણજી ગોકળદાસ રોસાણી પોતાના માસિકમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચા રહ્યા છે.
પ્રથમ આ નવલકથા તેમના માસિકમાંજ પ્રકટ થયેલી. તેમના ઉત્સાહ
તથા સાહસથી આજે આ નવલકથા પુસ્તકાકારમાં ગુજરાતને ચરણે
ધરાય છે.

ગુજરાત તેને સત્કારશે કે અવગણશે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ
‘આવતી કાલ’ આપશે.

૩૧, અનન્ત વાડી,
-મુંબઈ: તા. ૧૧-૮-૧૯૨૧

} સાકરલાલ મગનલાલ કાપડિયા

“ પ્રસન્ન રહે દેવતા જ્યાં જામે સન્માન સુંદરી.” મનુ.
 વડોદરા તથા પોરણદર સ્ટેટની લાયબ્રેરીઓમાં તથા ડેનવર્ણી
 ખાતામાં મંજુર થયેલું

મુંબઈ ઇલાકામાં લોકપ્રિય થઈ પડેલું માસિક

સમાજ જીવન.

તમે ‘સમાજ જીવન’ ને ત-
 મારા કુટુંબમાં સત્કાર્યું છે ?

હા—

તો તમારા મિત્રો, સખીઓ, પ-
 રિચિતો અને સર્ગાસંબંધીઓને
 પણ “સમાજ જીવન”ના સંદેશ
 સૂણાવવા મથન કરો.

સત્ય શિવાય બીજો કશપણ
 —મનુ.
 ધર્મ હોજો નથી.

તમે “સમાજ જીવન” નથી
 મંગાવતા? અશ્વસા! તમે એક
 અણુમોલ દવાવો ગૂમાવી દો છો.
 ચાર રૂપયાના નજવા લવાજ-
 મમાં વર્ષે વિધવિધ વિપથોનાં
 પકવાન તમને ઘેર બેઠાં મળે
 છે, છતાં તમે ચાર રૂપયા સામે
 જુઓ છો ?

શુજરાતીઓના સંસારમા રસઝ-
 રણ વહાવવા, સર્વે શુજરાતી
 ઓને નવયુગના યુદ્ધમા ઝૂઝવા
 માટે તાકાત આપવા અને આ
 ચી આઝાદીનું જાન કરાવવાનો
 રંક પણ ઉત્સાહી પ્રયાસ આ
 માસિક કરી રહ્યું છે.

મનુષ્ય ચોક્કસ ચોતાના
 લવિષ્યનો વિધાતા છે.

આપણી સમાજની આર્થિક,
 નૈતિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક
 આદિ રિચિતિપર વિદ્વાન વિચાર
 રોકોની ગંભીર અને રસ ઝર-
 તી કલમથી લખાયેલા લેખો
 દર માસે તમાગ ઘેર બેઠા
 આવી મળશે.

વાર્ષિક લવાજમ: હિન્દ માટે રૂ. ૪), હિન્દ બહાર રૂ. ૫),
 બીજા તથા ત્રીજા વર્ષની કમ્પલીટ બાંધેલી ફાઇલો.

દરેકના રૂ. ૫-૦-૦.

સત્વર લખો:—વ્યવસ્થાપક:—સમાજ જીવન.

૧૫૭-૫૬, શુલાલવાડી મુંબઈ નં. ૪-

ગુજરાતી પુસ્તકાલયોને

સર્વ પ્રકારનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી કિફાયત
લાવે મોકલવામાં આવશે.

કોઈપણ ગૃહસ્થને ગમે તે પુસ્તક ભેઠતું હોય તેા અમારી
પાસેથી માંગાવ્યે કાયદો થશે.

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલયઃ

૧૫૭-૫૯ શુલાલવાડી, સુબધ નં. ૪.

બહેલો તે પહેલો ! જલદી મંગાવો !! બહાર પડી ચુકી !!!

[સચિત્ર અખળાની આત્મકથાઓ. સચિત્ર]

પ્રત્યેક આર્યમહિલા પોતાના અનુભવની વાતો-પરિસ્થિતિનું ધ્યાન-એવી આકર્ષક રીતે કરે છે કે હિન્દુસંસારનો આધુનિક ચિતાર અંતઃકરણને હચમચાવી નાખે તેવી રીતે વાંચનારની નજર સામે ખડો થાય છે. સુધારાનો સાર, સ્ત્રી સ્વાધિનતાનું પરિણામ, દંભદર્શન, ધર્મશૂન્ય, શિક્ષણનું પરિણામ, આર્યખાળાની અસીમ સહનશીલતા, ગૃહકલ્પવ્ય, પતિ-સેવા વગેરે અનેક ઉપયોગી ખાખતોનું જ્ઞાન આ આત્મકથાઓ વાંચવાથી થાય છે. એક વખત વાંચવું શરૂ કર્યા પછી પુરું કર્યા સિવાય હાથમાંથી છોડી શકાશે નહિ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવું પુસ્તક પહેલવહેલુંજ છે. લાયબ્રેરીને શોભાવે તેવું પાકું પૂઠું સોનેરી નામ વાળું. મનોહર ચિત્રો. પૃષ્ઠ ૩૩૦ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૮-૦.

આદર્શ ચરિત્રાવલિ.

મહાન પુરુષોના જીવનચરિત્રો સંગ્રહ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય

૧૫૭-૫૬ ગુલાલવાડી-મુંબઈ નં. ૪.

ગુજરાતને

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પાનું.	પ્રકરણ.	પાનું.
૧ લલિતકુમાર	... ૨	૧૬ થોડીક ચર્ચા	...૧૫૫
૨ રામપુરમાં	... ૧૧	૧૭ ભાઈ બહેન	...૧૬૪
૩ તનમન	... ૧૯	૧૮ મેના	...૧૭૦
૪ રાયજીનું કુટુંબ	... ૨૮	૧૯ માળામાં બગલગાટ	...૧૮૬
૫ બંબલામાં	... ૩૮	૨૦ તનમનનો પત્ર	...૧૯૮
૬ કુસુમકલિનો હોમ	... ૪૯	૨૧ પવિત્ર પ્રેમ	...૨૦૭
૭ નદિ કિનારે	... ૬૫	૨૨ કાંતિલાલનું ધર્મકર્તવ્ય	...૨૧૭
૮ મોહવશ યુવરાજ	... ૭૭	૨૩ સત્ય ધર્મ	...૨૨૬
૯ લાવણ્યનું શયનગૃહ	... ૮૫	૨૪ વિધવા વીણા	...૨૪૭
૧૦ મોહ અને પ્રેમ	... ૯૩	૨૫ લલિતનું બિ'ડ	...૨૫૫
૧૧ વિદાય	...૧૦૮	૨૬ માલતિનો પ્રેમ	...૨૬૪
૧૨ મુંબઈ	...૧૧૬	૨૭ "હિન્દોસ્તાં હમારે"	...૨૭૫
૧૩ અંશાતિ	...૧૨૬	૨૮ સેવાસમિતિ	...૨૮૩
૧૪ કુસુમ વિલા	...૧૩૬	૨૯ પ્રેમલક્ષ	...૨૯૧
૧૫ માલતીના વિવાહ	૧૪૬	૩૦ સ્વર્ગ	...૨૯૯

LEAD of KARMA.

[*From The Light of Asia* by SIR EDWIN ARNOLD]

It knows not wrath nor pardon; utter true
Its measures mete, its faultless balance weighs;
Times are as nought, to-morrow it will judge,
Or after many days.

By this the slayer's knife did stab himself;
The unjust judge hath lost his own defender,
The false tongue dooms its lie; the creeping thief
And squire-rob, to render.

Such is the Law which moves to righteousness,
Which none at last can turn aside or stay;
The heart of it is Love, the end of it
Is Peace and Consummation sweet. Obey!

અધિકારપર પ્રકાશ.

તત્ત્વમન.

અંધકાર પર પ્રકાશ.

પ્રકરણ ૧ લું.

લલિત કુમાર.

મનુષ્ય જન્મે છે ને મરી જાય છે, કોઈ લક્ષ્મીની પથારીમાં અંજોટે છે ને કોઈ ઝોંક ટંક સોજન વિના ભૂખે ટળવળે છે, ઉમા પછી મધ્યાહ્ન ને મધ્યાહ્નની સન્ધ્યા ચર્ષખીદામણી રાત્રિ ડોળા ઘૂરકાવતી આવી ઉભી રહે છે. બાળપણની નિર્દોષ રમતમમતોને યુવાની ખૂંચવી લે છે ને યૌવનવસન્તમાં મહાભ્યા ન મેહાભ્યા ત્યા તો વૃદ્ધાવસ્થા જીવનમા ઝેર રેડવા દોડી આવે છે. કોઈનું સુખ અનન્ત નથી. કોઈનું દુઃખ અનન્ત નથી. કોઈ જન્મથી જ પુખ્તતા પિછાનામાં લોટે છે ને કોઈ અથડાતાફૂટાતા જેમ તેમ મોટા થાય છે. જેને જે જોઈએ છે તે નથી મળતું અને જે નથી જોઈતું તે વગર માગ્યે મળે છે. જગતમા આવી વિચિત્રતા હોવાનું કારણ શું ? જગતને મારે અનન્ત શાન્તિ મેળવવાનાં સાધનો ક્યાં છે ? સુખદુઃખ, ટાલતડકો, શાન્તિઅંશાન્તિ, પાપપૂણ્યનાં જોડલાંની શી જરૂર છે ? જીવનમાં કલહકંકાસ, દુઃખદાહ, અશાન્તિ, પાપ વિગેરે વિકારો શા મારે પ્રવેશે છે ? આવા આવા અનેક વિચારોથી લલિતકુમારનું મગજ ઘૂમી ગયું હતું. તે શાન્તિનો પરમ ઉપાસક હતો. પ્રેમનો પરમ ભક્ત હતો. સૌન્દર્યનો પુજારી અને કલાનો ફકીર હતો; પરંતુ શાન્તિ, પ્રેમ, સૌન્દર્ય અને કલા હજી સુધી તેને મંઠ્યાં નહોતાં.

“ શું ત્યારે આ ઊંદગી ઝોંક મરકરી છે ? માણસ-જન્મે, મરી જાય; સુખી થાય, દુઃખી થાય; દિવસ પછી રાત્રિ; વસન્ત પછી

અધિકાર પત્ર પ્રકાશ.

ત્રીજી; હિષા પછી મધ્યાહ્ન; શાન્તિ પછી અશાન્તિ: શું આવાં જ વિધિમાં વિધાન છે ? શું પ્રભુના આ અતૂટ નિયમો છે ? ત્યારે શું આ જગત પ્રભુને રમવાનું એક રમકડું છે ? ” હજારો વાર તેણે આ પ્રશ્નો તેના મગજને ધ્રુક્કયા હતા પણ તેના જવાબ મેગવી શક્યો નહોતો.

રાતનાં આઠેક વાગવાનો સમય થયો હતો. લલિતકુમાર પોતાની ઓરડીમાં એક આરામખુરશી પર પડ્યો પડ્યો કંઈ વિચારમાં લીન થઈ ગયો હતો. તેનું વય ભાગ્યે જ ત્રીસ વર્ષનું હશે. આટલી નાની વયમાં જીવનના અતિ પિકટ પ્રશ્નો, પર વિચાર કરવાની તેને ટેવ પડી હતી અને એ ટેવથી તેણે અશાન્તિ પહેરી લીધી હતી. તેનો આંધો એકવડો છતાં શરીર ક્રીક કસાયલું હતું. આંખો વિશાળ, કાળી અને તેજસ્વી હતી. વદન ગાળ અને આકર્ષક હતું. ચામડી ઘઉંવણી અને માથાના ત્રાણ અક્યક્ષિત કાળા હતા. હમણાં એક સાદું પંચીયું અને મલમલનું પહેરણ પહેરી ને એકો હતો અને ગંભીર વિચારોમાં ગૂંથાઈ ગયો હોય એમ, તેને જોતાં તરત જ જણાઈ આવે તેમ હતું.

તેની ઓરડી દશ ફૂટ પહોળી અને દશ ફૂટ લાંબી હતી. એક આગ્રુ નાની ખાળ અને પશ્ચિયાઈ હતાં. પશ્ચિયારાની પાસે જ રાંધવાની જગ્યા હતી; પશ્ચિયારાપર એક પાણીનો કૂંબેરો એક વડો પડી રહેતા. રાંધવાની ઓકડીયા થોડાક વાસણો જણાતાં હતાં. આગ્રુમાં જ એક સગડી તથા રટવ પડેલા હતા. બાકી ખાચ છ ફૂટ જગ્યા ભાગ્યેજ રહેતી. તેમાં લલિતકુમારનો સરસામાન પડ્યો હતો. સામાનમાં એક કપડાની

અંધકાર પર પ્રકાશ.

ક્રંક, એક લખવાની ડેસ્ક, એક આરામ ખુરશી, થોડાંક પુસ્તકો, એક સાદી અને રાજેશી પોતે ! દિવાલ પર એ ચાર લોકનાયકોના ફોટા, એક એ રવિવર્માનાં ચિત્રો અને તેની બાબુમાં ખીંટી પર હાલો. બમીસ ને ટોપી લટકતાં હતાં. ઓરડીમાંની વસ્તુઓનાં આવનારને તરત દર્શન થાય તેટલો પ્રકાશ એક ચીમની આપતી હતી. ઓરડીને એક ખારી હતી પણ તેની પાછળ ગટર હોવાથી તે અંધ રાખવામાં જ હોવાપણ હતું અને બારણાની સામે એ માણસ ભાગ્યે ચાલી શકે એટલી જગ્યા મૂકી-ખીજી ઓરડીએ આવેલી હોવાથી વાયુદેવને લલિ-લકુમારની શોધ કરવાની તિવ્ર ઇચ્છા થાય તોપણ તેનાથી સહેલાઈથી આવી શકાય તેમ નહોતું.

“ આ ને કયું જાતની દુનિયા ? ગુનેહગારો ધોળે દહાડે છાતી ઉઘાડીને શ્રે છે ને નિર્દોષો વિના વાંકે ગાર્યા જાય છે. પાપીઓને સમાજ સજા નથી કરતી ને પૂણ્યશાળીની ધૂળ કાઢી નાખે છે. શા માટે ? શા માટે આવા અન્યાયો જગતના વાતાવરણને ઝેરી બનાવી દે છે ? અને પ્રભુ-જે આ સર્વે વિશ્વચક્રનો કોઈ નિયંતા હોય તો તે-આ પાપ, આ અનાચાર, આ જુલમ, આ દમ્ભ શા માટે ચાલવા દે છે ? ગરિબ મજૂરના બાળકો દૂધ વિના ટળવળે, તેની સ્તિને પૂરતાં વસ્ત્ર ન મળે, તેના થાક્યાપાક્યા શરીરને પેટપૂર અનાજ ન મળે ને તેના મહેનત પર જીવતા, તેના લોહીમાંથી કમીસો કરતા તેના શેઠને મોટર વિના એક વડીમર ન ચાલે ! ગરિબ બાપડો મજૂર અંધારી, ઝેરી હવાવાળી, જેમા ફૂતરાઓ પણ ન રહે એવી જગ્યાએ રહે ને તેના શેઠ સુન્દર આલીશાન અંબલામાં વિલાસ

કરે ! એક વર્ગ મહેનત કરી કરીને મરી જાય ને તેની મહેનતમાંથી
 કલ્પ્ય મેળવી ખીજે વર્ગ અયશઆરામ કરે-પાપ કરે-જુલમ કરે
 અને છતાં-છતાં તેની તિજેરી ભરપૂર છે, ખેંક તેની સહીતો “એક”
 સ્વીકારે છે, લોકો તેને શેક કહે છે નેટલા માટે જ તે “આખઃદાર”
 ગણાય છે. ” લલિતકુમાર આવા આવા વિચાર કરી રહ્યો હતો.
 અને તેથી તેનું મગજ અશાન્ત બની ગયું હતું. તેના વિચારો
 ખંડખોર નહોતા. તે અન્યાયી અથવા હિંદુત પશુ નહોતો. અશક-
 સ્વપ્નોમાં વિહાર કરવાને તેને શોખ નહોતો. તે નાનો હતો. તેણે
 વીસ એકવીસ દીવાળીના જ દીવા જોયા હતા; પરંતુ હુંકા જીવનમાં
 તેણે ભારતવર્ષના અનેક પ્રશ્નોના અભ્યાસ કર્યો હતો. વિશ્વને, નવ
 સુખમાં થયેલો સંચાર તે જોઈ શકતો હતો અને પ્રગતિની નવી સર-
 તમાં ભારતીઓ વિદેશીઓ સાથે દોડી શકશે કે નહિ તેના વિચાર
 કરવામાં તે ઘણી વાર કલાકોના કલાકો ગાળી નાંખતો.

પશ્ચિમના સમાનતાવાદીઓના વિચારો તેને સર્વથા માન્ય
 નહોતા; તે બે ચિત્રોની તુલના કરતો. હાલની ખામીઓ તથા પુ-
 ખીઓ શોધતો અને પુખ્ત વિચાર પછીજ નિર્ણય પર આવતો: શ્રીમંતઃ
 અને ગરિબ બન્ને પક્ષની સ્થિતિની તેણે અનેકવાર તુલના કરી જોઈ
 હતી અને અંતે ગરિબોની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ શ્રીમંતો તેમને
 કંઈકતા આવ્યા છે એવો તેની નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો. મુંબઈની મી-
 સોના અપકર ભુંગળાઓમાંથી તે ગરિબોની હાથ ધુમાડા રૂપે નીક-
 ળતી જોતો. મીસોના એ જીનમાં વપરાતા કોલસાની કાળાશ જેવા
 કાળાં હૃદયોના જુલમી શેઠોને તે વર્તમાનકાળના દૈત્યો માનતો.

જીવનની જરૂરિયાત જેટલો પણ પગાર આપ્યા વિના મનુષ્યખંધ-
તેને નોકરી કરાવી તેમના જીવનને ચીમળી નાખનારને તે મહા-
પાપી માનતો. મજૂરોનાં બાળકોને દૂધ ન મળે-તેના કુટુંબને પૂરતાં
વસ્ત્ર અને અનાજ ન મળે-શિક્ષણની તો ગંધ શુદ્ધાં ન મળે-આ
સ્થિતિ તેનાથી સહન થઈ શકતી નહોતી. થોડીક વાર સૂધી તે
વિચારમગ્ન હાલતમાં ગુપચુપ બેસી રહ્યો. બંને હાથોએ માથું દાબ્યું.

“ ગઈ કાલે પેલી બિચારી વિધવાને ઍજસ્ટ્રેટ સાહેબે આપ-
નાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાના ગુંડા માટે સજા કરી:—” તે બબ-
ડવા લાગ્યો. મજૂરો પળભર ભૂધાયા ને સ્મૃતિપટપર વિધવા આવી.

“ પણ તેણે જીવનનો અંત લાવવાનું કેમ પસંદ કર્યું ? તેને
શું દુઃખ હતું ? તે જીંદગીથી કેમ કંટાળી ગઈ હતી ? તે તેને કાણે
પૂછ્યું ? સમાજ પરણેલી સ્ત્રીઓ વ્યભિચારી નીકળે તો તેને સજા
ડરતી નથી. ગુપ્ત રીતે વિકારવૃત્તિને સંતોષતી વિધવાઓને પણ
સમાજ કાંઈ પૂછી શકતી નથી. પણ આ બાઈનો ઘણી તે પંદર
વર્ષની હતી ત્યારે મરી ગયો, યોગ્યે વરસે તે એક પુરૂષ સાથે
પ્રેમમાં પડી અને ગર્ભવતી થઈ ત્યારે ગર્ભપાત કરવાના પાપથી
હરી માટે સમાજે તેનો બહિષ્કાર કર્યો. જો તે ગુપચુપ કાંઈ સ્થળે
જઈ, ચાલાકીથી બાળહત્યા કરી નાખત તો તેને કાંઈ પૂછત નહિ.
પણ તેણે બાળહત્યાનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત ન કર્યું. તે સમાજથી ન હરી,
પણ પ્રભુથી હરી. તેણે સમાજનો કાયદો તોડી પ્રભુનો કાયદો માન્યો.
માટે સમાજે તેનો તિરસ્કાર કર્યો. તેનો પ્રેમી તેને છોડી ગયો. તેને
કાંઈ આધાર રહ્યો નહિ. તે માંગરને આશરે ઠરવા તૈયાર થઈ. દરિ-

જીવનની જરૂરિયાત જોઈએ પણ પગાર આપ્યા વિના મનુષ્યનાં
લોભ નોકરી કરાવી તેમના જીવનોને ચીમળી નાખનારને તે મહા
પાપી માનતો. મજૂરોના બાળકોને દૂધ ન મળે-તેના કુટુંબને પૂરતાં
લંચ અને અનાજ ન મળે-શિક્ષણની તો ગંધ શુદ્ધાં ન મળે-આ
સ્થિતિ તેનાથી સહન થઈ શકતી નહોતી. થોડીક વાર સુધી તે
વિચારમગ્ન હોલતમાં ગુપચુપ બેસી રહ્યો. બંને હાથોએ માથું ઢાંચું.

“ગઈ કાલે પેલી બિચારી વિધવાને મેં જરૂર સાહેબે આપ-
ણાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાના ગુન્હા માટે સજા કરી:-” તે બળ-
વા લાગ્યો. મજૂરો પળબર બુઢાયા ને સ્મૃતિપટ પર વિધવા આવી.

“પણ તેણે જીવનનો અંત લાવવાનું કેમ પસંદ કર્યું ? તેને
શું દુઃખ હતું ? તે જીંદગીથી કેમ કંટાળી ગઈ હતી ? તે તેને કાણ
પૂછ્યું ? સમાજ પ્રણેલી સ્ત્રીઓ વ્યભિચારી, નીકળે તો તેને સજા
કરતી નથી. ગુપ્ત રીતે વિકારવૃત્તિને સંતોષતી વિધવાઓને પણ
સમાજ કંઈ પૂછી શકતી નથી. પણ આ બાઈનો ધણી તે પંદર
વર્ષની હતી ત્યારે મરી ગયો, સોળમે વરસે તે એક પુરુષ સાથે
પ્રેમમાં પડી અને ગર્ભવતી થઈ ત્યારે ગર્ભપાત કરવાના પાપથી
હરી માટે સમાજે તેનો બહિષ્કાર કર્યો. જો તે ગુપચુપ કોઈ સ્થળે
જઈ, આલાકીથી બાળહત્યા કરી નાખત તો તેને કોઈ પૂછતે નહિ.
પણ તેણે બાળહત્યાનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત ન કર્યું. તે સમાજથી ન હરી,
પણ પ્રભુથી હરી. તેણે સમાજનો કાયદો તોડી પ્રભુનો કાયદો માન્યો.
માટે સમાજે તેનો તિરસ્કાર કર્યો. તેનો પ્રેમી તેને છોડી ગયો. તેને
કોઈ આધાર રહ્યો નહિ. તે માંગરને આશરે ઈલા તૈયાર થઈ. હરિ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

યામાં પડી. પોલિસે મચાવી પણ અચાનકારેજ તેને કોર્ટમાં બસડીને કોર્ટ તેને એક આડવાડીઆની કેદની સજા કરી. હવે એને શા માટે કેદની સજા થઇ તે જાણવાની કોર્ટ દરકાર નહિ કરે: પણ એ કેદમાં ગઇ હતી, એવું કાળું કલંક એને માથે જીવનપર્યંત રહેશે. એ ગર્ભવતી થઈ છે તે આખી સમાજ ધિક્કાર સાથે સાંજળશે. એની નિંદા કરશે. એનો તિરસ્કાર કરશે. એ કેદમાંથી છૂટીને આવશે ત્યારે એ જાણે કોઈ ડાકજુ કે ચૂડેલ હોય તેમ બધા એનાથી દૂર નાસશે. એને પાસે આવવા નહિ દે. એને આશ્વાસનનો એક શબ્દ પણ કોઈ નહિ કહે. ત્યારે યુવાન વયે, નિરાધાર હાલતમાં એનું શું થશે ?”

તેના મગજ પર કોઈ હથોડા મારતું હોય એવું તેને લાગ્યું. બસબસતો અમાર મગજમાં સળગતો હોયની એવો દાહ તેને થવા લાગ્યો. તેણે બેસઘી ભસ્તક દાખ્યું, પણ અશાન્તિનું વાદળ વિખરાયું નહિ. પછે પછે તેની અશાન્તિ ભયંકર રીતે વધતી જ ગઇ. ચોડીકવાર પછી તે મંદ સ્વરે બોલ્યો:

“ પ્રભુ ! મારું શું થશે ? હું શું કરીશ ? હું શું કરું ? મારો દેશ-મારો પવિત્ર દેસ ભારતવર્ષ ! તેની આજે કેવી દશા ? જ્યાં ત્યાં અન્યાય અને અનાયારનો જ ત્રાસ ! સર્વત્ર વહેમ અને અધિકારનાં જ જાળાં ! પ્રભુની નહિ પણ શયતાનની પૂજા ! આમ તે કેમ ચાલશે ? અને જો આમ જ ચાલશે તો કૃષ્ણચંદ્રની આ લીલાભૂમિ પ્રવિષ્ટમાં કેવો ભયંકર પિશાચભૂમિ બની જશે ? વિધવાઓનાં ઉપ્પુ નિઃશ્વાસો, ગરિબોની કળકળતી હાથ, અયોગ્ય પતિને પરણેલી યુવતીઓના કબાંતો અને અનેક આધિ આધિ ને ઉપાધિથી

ધેરામલા તરંગોના હૃદયમાં બળતા પ્રચંડ દ્વાગ્નિથી અહિંના પાતાલ વરણમાંથી સુખ અને શાન્તિના તરંગો જ નહીં થઈ શક્યા છે. એ હણુમાં ગયલી શાન્તિ, એ લૂંટાઈ ગયલું સુખ, એ છીનવાઈ ગયેલી જાહોજલાલી, પ્રભો ! અહિં પાછી ક્યારે આવશે ? ”

તે ઉઠ્યો. નાની ઝોરડીમાં એક નિઃશ્વાસ નાખી આમ તેમ નજર કરી. અશાન્તિ બહુ જ વધી ગઈ હતી. તે આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. તેની આંખોમાં આસુ નહોતાં પણ જાણે રડું રડું થઈ રહી હોય એવી તે લાગતી હતી.

“ અમે તેમ હો; પણ વિશ્વકર્તા-સમગ્ર જગતનો સંચાલક-પૃથ્વીનો પરમ કૃપાળુ પિતા આ હુ; અને અશાન્તિનો ઉત્પાદક હોય એમ તો હું નથી માની શકતો. પ્રભુએ તો સર્વત્ર સુખ શાન્તિની સરિતાઓ પૂર વેગથી વહેતી મૂકી દીધી છે. એ સરિતાઓનાં ઝરણાં ગાનવીઓએ રોક્યા. પ્રભુએ જગત પર અમી રેડવા ચંદન બનાવી છે. કાદિલા મધુર ગાન સંભળાવે છે. નદીનાં ઝરણાં એ અંતરનાં તાન મારે છે. હરિયાળી વનસ્પતિ, સુંદર-સુમધુર પુષ્પોનાં મોઝાં ઝરણાં ને પહાડ પર્વતો, એ બધું જ પ્રભુએ મનુષ્યોના સુખ માટે કર્યું છે. દિવસ ઉગતાંજ મદમરી ઉપાની બુલાખી ઝોલ શીના દર્શન થાય છે; સૂર્યનાં કિરણો અંધકાર ચીરી ઉત્સાહ પ્રેરે છે સન્ધ્યા પુનઃ સૌન્દર્યનાં દર્શન કરાવી આરામભરી રાત્રિ મોકલે છે; ને રાત્રિએ પણ પ્રેમીઓને શાન્તિ આપવા અંદા ખડીજ છે. આવી સુંદર પૃથ્વી પ્રભુએ બનાવી; છતાં તેમાં હુ; શા માટે ? અશાન્તિ શા માટે ? પાપ શા માટે ? બુલમ જાને લીધે ?.....” તેને

અંધકાર પર પ્રકાશ.

આવેશ વધતોજ ગયો. પ્રભુતા કાયદાઓ તોડનાર-નિયમનિયમોનું અંકન કરનાર પર તેને અચક્ર ક્રોધ ઉપજ્યો. પોતાના કુટુંબ સ્વાર્થ માટે અખિત્ર માનવસમાજની શાન્તિનું ખૂન કરનારાઓને પટ્ટી ખેંચીને ફાંસીએ ચઢાવી દીધા હોય તો તે પણ પુણ્યકર્મ છે એવો વિચાર એવાર તેના મનમાં આવ્યો. પણ તેની વિચારમાળા એક અચક્ર અવાજે તોડી નાખી.

“ લલિતકુમાર એમ. મહેતા. ” ગદ્દારથી અવાજ આવ્યો. તરત તેણે ખારણું ઉઘાડ્યું:

“ કેમ શું કામ છે, બાઇ ? ”

“ તાર હે. ” તારનો પટાવાળો બોલ્યો.

તારનું નામ સાંભળી આળ્હુઆળ્હુનાં પચદસ માણસો ભેગા થયાં. તે બધાય “ તાર ” થી ખૂબ ગભરાતાં લલિતકુમારે પટાવાળાને સહી કરી આપી. તાર લીધો. પાંડોશીઓ-એક બે સ્ત્રીઓ-તારમાં કાંઈ માદા સમાચાર જ હશે એમ પ્રથમથી જ માની બેઠા હતા અને જાણે પોતાની ધારણા કંઈ જૂઠી પડેજ નહિ એવી દૃઢ ખાત્રી હોયતી તેમ અગાઉથીજ લલિતકુમારને દિલસો દેવા તૈયાર થઈ ઉભા હતા.

“ બાઇ ! ગભરાશો નહિ. હોય, દુનિયામાં છીએ એટલે દુઃખ પણ આવે—” તાગમાંની ખીના બણ્યા વિના જ એક બાઇ બોલી

“ બાઇ ! તાર વાંચોને શું છે ? ” એક પાંડોશીએ પૂછ્યું.

લલિતકુમારે કવર ફાંડી અંદરથી તાર કાઢી વાંચ્યો.

Vina's marriage settled. come soon.

Maneklal*

* લીલાનાં લગ્ન નજી કર્યા છે. જલદી આવો. માણેકલાલ.

“એ તો મારી બહેનનાં લગ્ન નહીં થયાં. ખીચું કાંઈ નથી.”
લલિતકુમાર બોલ્યો.

“આહ ! શ્રીજી બાવાની કૃપા ભાષ ! એથી રહું શું ? મારી
તો છાતી ફાટી ગઈ હતી તારતું નામ સાંભળીને : ” એક આવેડ
બાષ બોલી. તે એમ ખાત્રીપૂર્વક માનતી કે આ હુનિયાતું ચક્ર
તેના શ્રીજી બાવાની કૃપાથીજ ચાલ્યા કરે છે.

લલિતકુમાર પાડોશીઓ સાથે બેચાર મિનિટ વાતચીત કરી
પાછો જોરડીમાં આવ્યો અને ખુરશી પર પડી બેઠવા લાગ્યો :

“લગ્ન ! કોનાં ? વીણાના ! ગાર વર્ષની બાલકીના લગ્ન !
એ લગ્નમાં સમજે શું ? લગ્નનું સ્વપ્ન પણ એને નહિ આવ્યું
હોય એવામાં એના લગ્ન ? પ્રભુ ! આ શું થવા બેઠું છે ? બાપુ-
જીએ પણ શું જોઈ આવું કર્યું હશે ? ”

અંતે કંટાળી તે બિછાના પર પડ્યો પણ નિદ્રા દેવીએ તેને
પોતાની મીઠી ગાદમાં લીધો નહિ. મહા મહેનતે રાતના બે ઓ
વાગે તેની આંખો મળી. તેણે સ્વપ્નમાં શું જોયું તે તો અમે જાણત
નથી પણ એક બે વાર તે ઉઘમાં ફરણ સ્વરે બેઠ્યો હતો :

“લગ્ન ! કોમળ, નાદાન વીણાના લગ્ન ! અરેરે ! એ બિ
ચારી લગ્નમાં શું સમજે ? ”

પ્રકરણ ૨ જી.

રામપુરમાં.

૫ પોરે ત્રણ વાગે બી.બી.સી.આઇ. રેલ્વેના રામપુર સ્ટેશન પર, મુ'બઇથી ઉપડેલી ટ્રેન આવી પહોંચી અને તેમાંથી કેટલાક ઉતાડ્યો સાથે એક તરણ પણ પ્લેટફોર્મ પર ઉતર્યો. તરણના મુખ પર શોકને લીધે ખિન્નતા છવાઇ ગયેલી સ્પષ્ટ જણાઇ આવતી હતી. પ્લેટફોર્મ પરથી ધીમાં ડગલાં ભરતો, જાણે કોઇ મત્તધીસ હોય તેમ તે ટીકીટ આપી સ્ટેશનના ઝાંપામાંથી બહાર નીકળ્યો. એક બળદ-માડી લઇને એક નોકર તેને લેવા આવ્યો હતો. નોકરે નાના શોકને જોઈ હાસ્ય કર્યું પણ યુવાનનું તે તરફ લક્ષ નહોતું. ગરિબ ખિ-યારો નોકર સમજ્યો કે મુ'બઇની હવાએ નાના શોકને બેદરકાર અથવા મગર ખનાવી દીધા છે.

તે લલિતકુમાર હતો. સહવારે ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારથી તે વીણા-તેની સાવડી બહેનના લગ્નનાજ વિચારમાં લીન થઇ ગયો હતો. નાદાન-બાર વર્ષની બાલિકા વીણાને હજુ લગ્નનું સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યું હોય એવામાં તેના લગ્ન કરી નાખવા એ મહા પાપ છે, એવી લલિતકુમારની માન્યતા હતી અને તેથીજ તે શોકમાં ડૂબી ગયો હતો. મુપ્ત્યુપ, ચાકર સાથે એક પણ બોલ બોલ્યા વિના તે મા-દીમાં બેઠો અને નાના શોક સાથે તડાંકા મારવાનું નહિ મળવાથી નિરાશ થયેલો નોકર મ્હોડેની હચકારીથી બળદોને દોડાવતો માડી દોડવા લાગ્યો.

૩૧/૨૪

ત્રેશાખ મહિનાના દહાડા અને બપોરનો વખત ! પછી તાપનું

અધિકાર પર પ્રકાશ

“એ તો મારી બહેનનાં લગ્ન નહીં થયાં. ખીચું કંઈ નથી.”
લલિતકુમાર બોલ્યો.

“આહ ! શ્રીજી બાવાની કૃપા ભાષ ! એથી રહું શું ? મારી
તો છાતી ફાટી ગઈ હતી તારું નામ સાંભળીને : ” એક આવેડ
બાંધ બોલી. તે એમ ખાત્રીપૂર્વક માનતી કે આ દુનિયાનું ચક્ર
તેના શ્રીજી બાવાની કૃપાથીજ ચાલ્યા કરે છે.

લલિતકુમાર પાડોશીઓ સાથે બેચાર મિનિટ વાતચીત કરી
પાછો ઝોરડીમાં આવ્યો અને પુરશી પર પડી બેબડવા લાગ્યો :

“લગ્ન ! કોનાં ? વીણાના ! બાર વર્ષની બાલકીના લગ્ન !
એ લગ્નમાં સમજે શું ? લગ્નનું સ્વપ્ન પણ એને નહિ આવ્યું
હોય એવામાં એના લગ્ન ? પ્રભુ ! આ શું થવા બેઠું છે ? બાપુ-
જીએ પણ શું જોઈ આવું કર્યું હશે ? ”

અંતે કંટાળી તે ઓછાના પર પડ્યો પણ નિદ્રા દેવીએ તેને
પોતાની મીઠી ગાદમાં લાંબો નહિ. મહા મહેનતે રાતના બે એક
વાગે તેની આંખો મળી. તેણે સ્વપ્નમાં શું જોયું તે તો અમે જાણતા
નથી પણ એક બે વાર તે ઉંઘમાં કરેલું સ્વપ્ન બેબડ્યો હતો :

“લગ્ન ! કોમળ, નાદાન વીણાના લગ્ન ! અરેરે ! એ બિ-
ચારી લગ્નમાં શું સમજે ? ”

મકરણ રૂંડું.

રામપુરમાં.

પોરે ત્રણ વાગે બી.બી.સી.આઇ. રેલ્વેનાં રામપુર સ્ટેશનપર, મુંબઈથી ઉપડેલી ટ્રેન આવી પહોંચી અને તેમાંથી કેટલાક ઉતાર્યો સાથે એક તરણ પણ પ્લેટફોર્મપર ઉતર્યો. તરણના મુખપર શોકને લીધે ખિન્નતા છવાઇ ગયેલી સ્પષ્ટ જણાઇ આવતી હતી. પ્લેટફોર્મપરથી ધીમાં ડગલાં ભરતો, બાણે કોઇ સત્તઢીસ હોય તેમ તે દીકરી આપી સ્ટેશનના ઝાંપામાંથી બહાર નીકળ્યો. એક બળદ-માડી લઇને એક નોકર તેને લેવા આવ્યો હતો. નોકરે નાના શોકને જોઈ હાસ્ય કર્યું પણ યુવાનનું તે તરફ લક્ષ નહોતું. અરિય ખિ-ચારો નોકર સમજ્યો કે મુંબઈની હવાએ નાના શોકને ખેંદરકાર અથવા મગર બનાવી દીધા છે.

તે લલિતકુમાર હતો. સહવારે ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારથી તે વીણા-તેની સાંવડી બહેનના લગ્નનાજ વિચારમાં લીન થઇ ગયો હતો. નાદાન-બાર વર્ષની બાલિકા વીણાને હજુ લગ્નનું સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યું હોય એવામાં તેના લગ્ન કરી નાખવા એ મહા પાપ છે, એવી લલિતકુમારની માન્યતા હતી અને તેથીજ તે શોકમાં ડૂબી ગયો હતો. ગુપચુપ, ચાકર સાથે એક પણ ખોલ ખોલ્યા વિના તે મા-ડીમાં બેઠો અને નાના શોક સાથે તડાંક મારવાનું નહિ મળવાથી નિરાશ થયેલો નોકર મ્હોડેની કચકરીથી બળદોને દોડાવતો માડી હાંકવા લાગ્યો.

31.124

ત્રેશાખ મહિનાના દહાડા અને બપોરનો વખત ! પછી તાપનું

અધિકાર પર પ્રકાશ.

પૂજ્યું શું ? સડક પાડી હતી પણ તે પર પાણી કદિ છંટાતું નહિ. હમ્મેશ્વાં ગાડાંઓની આવજાન આણુ રહેતી હોવાથી રસ્ત પર ખૂંચ ધળ ઉડતી. સડક પર બન્ને બાજુએ થોડે થોડે હોટે આંખા, આંખલી, વડ, પીપળો, વિગેરેનાં વૃક્ષો રોપેલાં હોવાથી સ્થાનાં પ્રખર નિરંજો સામે જરાક રક્ષણ મળતું.

આજુબાજુ સ્પૃશ્ય સૌંદર્ય મનમોહક હતું. ઉત્તર તરફ નજર કરતાં એક મોટો પવત દેહાસન વાળી જમાનાઓથી સમાધિમાં બેઠેલા જણાતો હતો. દક્ષિણ તરફ આંખા અને ફળતી લીલીકાંમ વાડીઓ આંખો કારતી હતી. થોડેકે દૂર આવળોનાં વન હતાં તથા માર્ગમાં વચમાં વચમાં નાનાં નાનાં ઝરણાંઓ પણ આવતાં. ખેડનો આદર સજા ગાવતા હતા, રસ્તે એક વાવ આવતી અને તેમાં ગોવાળિયાઓ- મુસારરો પાણી પી શાંત થતા; પરંતુ લલિતકુમારનું કોઈ પણ વસ્તુ પર ધ્યાન નહોતું. તેણે એક બે વાર નોકરને ઘરના માણસોની કુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા અને પુનઃ મૌન પકડી પોતાની વિચારમાળાજ આણુ રાખી.

રામપુર ગામ અને સ્ટેશન વચ્ચે અહીં માંછલનું અંતર હતું. લગભગ અડધા કલાકમાં ગાડી ગામમાં દાખલ થઈ લલિતકુમારને પોતાની જન્મભૂમિ જોઈ જરા આનંદ થયો. તેના મુખપર સ્મિત ફરક્યું પણ પુનઃ વીણાના લગ્નની સ્મૃતિ થતાં તે સ્મિત વિલીન થઈ ગયું.

ઘર આવ્યું અને તે માંડીમાંથી ઉતર્યો. તેના પિતા ઓટ સાપરજ બેઠો હતો. તેને તેણે પ્રણામ કર્યા. લગ્નની ધામધુમ

ચાલુ થઈ ગઈ હતી. તે એક નજર નાખતાં જ જણાઈ જાય તેમ હતું. બારણામાં માડેનો બાંધવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. ઝોડલાપર માણેકલાલની સાથે પાંચ છ ગૃહસ્થો એસી નિરાંતે હુકડો પી રહ્યા હતા. લલિતકુમારને જોતાં જ માણેકલાલે કહ્યું:

“ કેમ બાઈ ! તમિયત કેમ છે ? ”

“ સારી છે, બાપુજી ! ” તેણે જવાબ આપ્યો.

જા ધરમાં જા. કમડાંબપડાં કાઢ. થાકી ગયો હશે. ”

ખીજા બોલતી રાહ ન જોતાં લલિતકુમારે ધરમાં ગયો. પાંછલા ખંડમાં તેની સાવકી માતા દીવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ સાથે પાપડ વણતી હતી અને પાપડ વણતાં વણતાં ગીત ગાતી હતી. નાની વીણાને અંગે પીડી થઢી મઠ હતી અને પીળી વાધણ જેવી તે એક બાળુ બેઠી બેઠી મલકાતી હતી. તેને તેના લગ્ન થવાનાં છે એ ખીનાથી અત્યંત આનંદ થતો હતો; કારણ કે હમણાં હમણાં સાસરામાં તથા પિયરમાં તેના માન વધી ગયાં હતાં. લગ્ન એટલે શું તે તો એ નહોતી જાણતી પણ લગ્ન કરનારને સાઈ સાઈ ખાવાનું મળે છે, સુંદર અલંકારો તથા કિંમતી વસ્ત્રો મળે છે, સાસરામાં નણંદ અને સાસુ વહુજીને જોઈને ઝોછી ઝોછી થઈ જાય છે, એવો તેને અનુભવ થયો હતો. એટલે લગ્ન કરવામાં મજા છે એમ તેના બાળક હૃદયે માની લીધું હતું. વળી તેની નાની મોટી સખીઓમાંની ઘણી ખરી પૂરણેલી હતી અને નાની વહુઓને લગાવવામાં આવતા લાડનો લહાવો લઈ ચૂકેલી હોવાથી વીણાને પણ તેમજ લગ્નમાં બંદુજ મજા છે એ ખીનાથી અત્યંત રાખી નહોતી. વળી સખીઓ દ્વારા નાની વીણા એ

પણ સમજી ગઈ હતી કે પતિનું નામ દેવું એ પાપ છે. તેના વિવાહ થયા પછી આજસુધીમાં તેને અલંકારો, વસ્ત્રો વિગેરેની ભેટ મળી હતી અને જ્યારે જ્યારે સાસરે જતી ત્યારે મીઠું મીઠું ભોજન મળતું. આ બધાં કારણોને લીધે લગ્નની ધામધુમ જોઈને તેના મુખ પર આનંદની વીજળી ઝગમગી રહેતી.

લલિતકુમારે કપડાં ઉતારતાં ઉતારતાં ઘરમાં નજર ફેંકી બહુ જાણી લીધું અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. વિવાહ થઈ ગયાં હતા. પાંચ છ દિવસ પછી લગ્ન થવાનાં હતા અને વીણા કન્યા મટી પત્ની થવાની હતી. પત્નીના ગમ્ભીર અને પવિત્ર કર્તવ્યના બાન વિનાની બાળાને નાદાન વયમાં પત્નીપદ આપવું એ વિચાર જ લલિતકુમારના હૃદયને અત્યંત દુઃખ દેતો હતો.

“ આ !—” ડગલો તથા ટોપી કાઢી તે પાછલા અંકમાં જઈ બોલ્યો:

“ દાણ ? લલિત ! ક્યારે આવ્યો બાઈ ? સારો છે ? તખિયત કેવી છે ? મુંઝવણનાં હવાપણી કેમ ચાલે છે ?” તેની સાવકી માતા દીવાળીએ ચાર પાંચ સામટા સવાલો પૂછી નાખ્યા.

“ તું શું બણે છે બાઈ ? હવે તો મોટો થયો હો ! મારો મનુ હોત તો આજે તારા જેવડો થાત...” એક ચાળીસેક વર્ષની બાઈએ, દીવાળીના સવાલોનો લલિતકુમાર જવાબ આપે તેટલામાંજ કહ્યું. આ બાઈનો મનુ નામનો છોકરો પાંચ વર્ષનો થઈ મરણ પામ્યો હતો તે જ્યારે પણ કોઈ સુવાન મુંઝવણી બણીને આવે અથવા કોઈ કષ્ટ હુશિયારીભર્યું કામ કરી કીર્તિ મેળવે ત્યારે તે વરતજ “ મારો મનુ

આજે હોત તો આવો થાત-મારો મનુ હોત તો આન કરત—”

એમ કહી પોતાના મનુનાં શુભગાન આવા મંડી જતી.

“ મારી તબિયત તો સારી છે, બા ! ” લલિત બોલ્યો અને પાસે બેઠેલી વીણા તરફ જોઈ એક મંદ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“ વીણુ ! કેમ છે ? ”

“ મજા છે, મોટા બાઈ !—” નાની વીણા એકદમ ઉભી થઈ, લલિતકુમારનો હાથ પકડી રમત કરતી બોલી.

“ બે બાઈ બહેનની જોડી કેવી છે ! બધું સંગાંજ બાઈ બહેન હોયની ! ” એક સ્ત્રી બોલી.

“ તે બહેન ! મારે વીણા ને લલિતમાં કંઈ જુદાઈ છે કે ? લલિતને મેં મારા સગા દીકરા કરતાં વધારે ગણ્યો છે. ”

“ હાસ્તો બા ! ...એ કંઈ પારકો છે ! એની જનેતાની જ આવે જ તમે હા ને ! પ્રજ્ઞી તમે એને દીકરા જેવો ગણ્યો અને એ તમને મા ગણ્યો એમાં નવાઈ શી ? બિચારો આવડો હતો ત્યારની એની મા મૂંઝી મૂંઝતી. ” કહી એક વૃદ્ધાએ લલિતની માતા મરણ પામી ત્યારે લલિતકુમાર કેવડો હતો તે હાથના ઇશારાથી સમજાવ્યું.

લલિતકુમારની સાવડી માતા દીવાળીનું વય ત્રીસ પાત્રીસ વર્ષનું હતું છતાં ગામડાંની તંદુરસ્ત હવામાં ઉછરેલી હોવાથી પત્રીસ સત્તાવીસ વર્ષની પ્રૌઢા હોયની તેવી તે લાગતી. આમડીનો રંગ જરા આમળો, મ્હો ઘાટીલું, નાક જરા નાનું અને આંખો જરા મોટી-ઢળી હતી. તેની યુવાની ઢળતી હતી છતાં આંખોમા જુવાનીનો મદ જણાતો. શરીર તંદુરસ્ત હોવાથી આકર્ષક લાગતું. વીણા સિવાય બીજું કોઈ બા-

પાક ન થયેલું હોવાથી આ ઉમ્મરે પણ તેની જીવાની જાળ પાલ રહી હતી. માણેકલાલની તે બીજી પત્ની હતી અને બાળપણે પરણ્યાને ક્ષીધે પ્રથમથીજ લાડમાં ઉછરી હતી. માણેકલાલને તે જેટલું પાણી પાવા માગતી તેટલુંજ પાતી અને માણેકલાલ પણ દીવાળીની આંખનાં અણુસારા પ્રમાણે ચાલવાને ટેવાઈ ગયો હતો. લલિતકુમાર માટે દીવાળીના મનમાં ખાસ ઉમળકો નહોતો; તેમ લલિતકુમાર મોટો થયા પછી સાથે રહેવા વંધુ પ્રસંગ આવેલો નહિ હોવાથી તથા લલિતકુમાર મિલનસાર, સ્નેહાળ તથા ઉદાર સ્વભાવનો હોવાને લીધે હજુ દીવાળીના મનમાં તેને માટે અભાવ પણ પેદા થયો નહોતો. તે પોતે અપુત્રવતી હતી તેથી મીલકતના એકલો બાળીદાર લલિતકુમાર થશે તે માટે તેને ઘણીજ ચિંતા થતી અને ઇશ્વર તેના પુણ્યકર્મોપર નજર નાખી તેને પુત્રની બક્ષિસ કરે તે માટે તે અનેક વ્રતનિયમથી ઇશ્વરને રીઝવવાના યત્ન કરતી. બાણે પ્રભુ એવી સાચી આપવાથી રીઝી જતા હોયની તેમ તે અનેક જાતના દેવો ધામો કરતી પણ હજુસુધી તેના ઇશ્વરે તેની અરજી ધ્યાનમાં લીધી નહોતી.

માણેકલાલ-લલિતકુમારનો પિતા રામપુરમાં આબરૂદાર વેપારી ગણાતો. સ્વભાવે શાંત હોવાથી સાધારણ ખટપટનો નીકાલ લાવવા માટે માગમાં પંચ નીમાણું તેમા માણેકલાલ હમ્મેશાં નીમાણું અંગ્રેજી કેળવણીનો લાભ તેને નહોતો મળ્યો છતાં ગુજરાતી જ્ઞાન અને બુદ્ધિને પ્રતાપે બાળ વટાવનો ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન આબરૂ દરકારથી ચલાવી શકતો. અંગ્રેજી નહિ બોલુવા માટે તેને કહિ

અંકાર પર પ્રકાશ.

પૂર્તાવો થયો હોતો; પણ સાથે સાથે તે જમાનાની નાક પણ આ-
ગમી શકતો. અંગ્રેજોના પવન જોરથી ફૂંકાય છે, પશ્ચિમના તેજમાં
અંજલિ માનુષીયા પ્રત્યે લોકો બેદરકાર બનતા જાય છે, અંગ્રેજો
ના જાણનારને નવા જમાનામાં શોષવું પડશે એવો વિચાર કરીને
જ તેણે લલિતકુમારને ઠાલેજતું મોંઘું શિક્ષણ આપવાની વધુ મુશ્કેલી
વેઠીને પણ વ્યવસ્થા કરી હતી.

“માઝ ! થાક્યો હશે. સુઈ જા હમણાં: વીણા ! મોટાનાઈને
ખીજાતું નાખી આપ મેડાપર...” દીવાળી બોલી અને વીણા લલિ-
તની આંખણા પકડી તેને મેડાપર લઈ ગઈ.

“વીણા ! બહેન ! તને પરણવું ગમે છે ? ” મેડા પર ગયા
પછી નાદાન વીણાને લલિત પૂછ્યું.

વીણા શરમાઈ. આમ શરમાવાની તેને હમણાં હમણાં જ ટેવ
પડી હતી. તેણે બાળપણ સમાજે ખૂચવી લીધું હતું. તે પત્ની
બનવાની હતી અને તેથી કુમારિકાની સાહજિક નસતી તેના જીવન-
માંથી હટી સુઈ હતી. તેની સાસુ-નણદંતયા માતાએ તેને શણી-
ગંજાર. લાજણ “વડુ” બનાવી દીધી હતી. લલિતના પ્રશ્નને તેણે
કંઈજ જવાબ આપ્યો નહિ. તે ગુપચુપ બિછાતું કરવા લાગી.

“બહેન ! તું લગ્ન એટલે શું તે જાણે છે ? ”

“જાવ, મોટા ભાઈ ! એવું એવું શું પૂછો છો ? બાપુ.
મને તો શરમ આવે છે. લગ્ન એટલે શું વળી ? લગ્ન તે લગ્ન ! ”
હતી બિછાતું તૈયાર કરી તે નિશ્ચય કંઈ પણ બોલ્યા વિના નીચે
ચાલી ગઈ.

અંધકાર પર પ્રકાશ.

“લગ્ન તે લગ્ન ! એ શું સમજે બિચારી કે એના કેવી અંધકાર વેદીપર હોમ કરવામાં આવે છે ?” જરાક આવેશમાં આવી, ગિછાનાપર પડી લલિત બબડ્યો.

“લગ્ન એટલે શું ? પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં. જીવનને સ્વર્ગસ્થાનના દહાવો ચખાડવો અને નિરંતર અમૃતના પ્યાલા જરી ભરીને પીવા તથા ખાવા. આ સુંદર આદર્શને તજીને બાર વર્ષની નાદાન બાળકીનું લગ્નની વેદીપર ગળિયાન આપવું એ શું માન-પસમાગ્નને” લાંછનરૂપ નથી ? શું વીણા જેવી અસાન-નાદાન અણસમજી બાળકીને ગંભીર જોખમદારીવાળું શ્રદ્ધાસ્પદ સોંપવું એ લગ્નની-ધર્મની જમરૂની કરવા જેવું નથી ? અરે ! રામ ! એ બિચારીને કાણ સમજાવે કે એના લગ્ન તે લગ્ન નથી પણ એક શર-મતર્યો દારસ છે. હિંદુ ધર્મ અને મતુ મહારાજનું અપમાન છે.” આવેશમાં આવી તે જરા મોટેથી આ વાક્યો બોલ્યો અને યુનઃ શોકજનક વિચારોમાં એવી રીતે દૂબી ગયો “કે તે મુસાફરીની ચાકરી કરાગેલો હતો છતાં તેને ઉંઘ આવી નહિ. બેચેન માણસની ચેકે તેણે ગિછાનાપર આમતેમ આબોટયા કર્યું.”

પ્રકરણ ૩. જી.

તનમન.

સ લિલ કુમારને તે રાત્રે બરાબર ઉંઘ પણ આવી નહિ. વી-
ણાના લગ્ને તેના કોમલ હૃદયને હચમચાવી નાખ્યું હતું.
શાસ્ત્ર અને ધર્મ તો બાળુએ રહ્યા પણ સામાન્ય બુદ્ધિથી પણ
નિચાર કરતાં સમજી શકાય કે દશાબર વર્ષની કન્યાનું બાળપણ
ખુંચવી લેવું તે ઘોર પાપ છે, તેમાં ધર્મ નથી, મનુમહારાજની
કે ધર્મની આજ્ઞાનું આઠ દશ વર્ષની બાલિકાને પરણાવવાથી પાત્રન
અતું નથી; પણ એવી કુમળી કલિને લગ્નની વેદીપર હોમી દેવી તે પ્રભુને
અક્ષમ્ય ગુન્હો કર્યા બરાબર છે એવી લલિતકુમારની માન્યતા હતી.
પીણાને હજી બાળપણના દુર્ગંધ લઢાવા લેવાના કાલ હતો. તે સરખી
સાહેલીઓ સાથે હજી ઢીંગલાઢીંગલીની રમત રમવાને ઉત્સુક હતી.
હજી તેનું બાળહૃદય માતાપિતાની દુઃખમાં સ્વચ્છંદે વિહાર કરવાની
આશાથી ભરેલું હતું. તેવામાંજ તેને બાળા મદાડી મુદિણી બનાવવી
એથી ક્યા ધર્મનું પાત્રન થાય છે અથવા તેમ કરવાનું વેની
કર્મ ક્રયામાં લખેલું છે ? મનુમહારાજે અથવા અન્ય કોઈ સ્મૃતિ-
કારે કદાચ આઠ દશ વર્ષની બાલિકાને પરણાવવાનું પ્રાચીન કાલમાં
સંખ્યું હોય અને તે રાત્રે અનેક કારણોને કીચે તે યોગ્ય ગણાયું
હોય તેથી આ જમાનાના પણ એ રાક્ષસી કલ્પકલ્પી કાલિદાસજીથી
હજારો ગરીબ ગાય જેવી કન્યાઓને રહેંસી નાખવાના અણકર પાતક
માટે જાહિદું સમાજ પરતંવતાની બેઠીમાં જકડાઈ રહી હોય તે
તેમાં અસંબધિતતા જેવું શું છે ? બાર વર્ષે બાળાને કદારે યોગ-

અધિકાર પર પ્રકાશ.

સનારા અવિચારી મનુષ્યોનાં બાળકો નિરંતર રોગી, કંગાળ અને અશક્ત જ રહે તેમાં દોષ કેનો? બાળકોનાં વિદ્યાતંત્ર પરિણામે અ. બોએ જોવા છતાં તે તરફ ઈર્ષ્યા કરનારા અંધ મનુષ્યોને કંઈ જાતના પશુઓ ગણવા? પરંપરાથી ચાલતા આવેલા રિવાજને વળગી રહીને સમાજ આપને આમ ક્યાં સુધી સડવા માગે છે? આવા આવા વિદ્રોહી વિચારો તેના મગજમાં ચાલુ આવ્યા કરવાથી તેની માનસિક યાતના અસહ્ય થઈ પડી હતી.

જહાણુ વાયું. ત્રાનના આઠ પ્રહરો તેણે મહા મુશીબતે કાઢ્યા. બાણે એક યુગ વહી ગયો હોય તેમ તેને તે રાત મેટી લાગી. હજી તેને તેના તેજ વિચારો આવતા હતા.

રમણિય ઉપા આવી. તેની મનહર ગુલામી ઓઢણી ક્ષિતિજ પર પર જોઈ નિઃસર્ગદેવીના પ્રેમીને કેંઈ આનંદ થયો. તેણે તરત જ મિછાનાનો ત્યાગ કર્યો અને બારી આગળ ઉભો રહી પૂર્વ દિશાના સુશોભિત ક્ષિતિજ પર પ્રભુએ રેડેલાં સૌન્દર્યનાં દર્શન કરી આંખ ટાઢી કરવા લાગ્યો. કલાના અને સૌન્દર્યના અનેક તમુનાઓ તેણે મુનઘના પ્રદર્શનોમાં જોયા હતા; પણ કિશોરી ઉપાનું લાલિત્ય તેને ક્યાંય જણાયું નહોતું. ચિત્રકારો એકજ ચિત્ર પાછળ જીંદગી ખર્ચી નાખે તોપણ પ્રભુની ઉપાનું આંખું ચિત્ર પણ દોરી શકવાનું નથી એમ લલિતને આ વંખતે લાગ્યું.

રામપુરનું પ્રભાત અનેક સૌન્દર્યનાં પ્રદર્શન જેવું લાગે. મહિયારીઓ મદમસ્ત થાયે “ગોરસ હો—ગોરસ” એવો મંત્ર અનાજ કરતી એક મહોલામાંથી બીજા મહોલામાં ચાલી જતી જણ

છે. રામપુરની તાંદુરસ્ત અને સંતોષી યુવતીઓ જ્યાં સ્વદેશી વસ્ત્રો પોતાની પવિત્ર દેહલતા શલુગારી, માથાપર સકચકિત તાંબા પિત્તાનક એકાં મૂકી કુવા અથવા તળાવપર જળ ભરવા જતી દદિગોચર થાય છે. લલિતકુમારને આ પ્રકુલ્લવદના, નીરોગી અને સશક્ત સ્ત્રીઓને જોઈ મુંઝવેલી પાંચ શેર વજન ઉંચકતાં મરવા પડતી અને આઠ દહાડે ચાર દહાડા ડોક્ટરના મિલ્કચર વિના પોતાના દેહ નજ ટકે એવું માનતી, શીકી, પહુરોગી અને અશક્ત અમળાઓ ન દયા આવી. રામપુરની સ્ત્રીઓમાં જો કેળવણી હોય તો તેઓ બલભરી સુમધુગરીને ટકર મારે એમ તેને લાગ્યું.

રસ્તાપરથી ગોવાળીઆઓ વાંસળી વગાડતાં તો કોઈ મહે કેથી હચકારી મારી ઢોરને હાંકી જતા, ખેતરો કે સીમ તરફ ચાલી જતા હતા. ગોવાળોનો આ સંઘ અબળ છે. તેમને તેમના મનુષ્યત્વનું તથા જન્મસિદ્ધ હક્કોનું ભાન નથી છતાં પ્રપંચ અને દગાયા તે અધિષ્ટ છે. ગરિબીમાં-કંગાળ દશામાં પણ જીવનને સંતોષી અને અ નંદી રાખવાની કલા જાણે અબળે, ધર્યા અનિચ્છાએ ગોવાળોના સંઘમાં કિતરી છે.

લલિતકુમારે લાંબે સુધી નજર ફેંકી. કદરતની બલીહારી જોઈ તેને અનિર્વાચ્ય આનંદ થયો. પ્રભુએ મનુષ્યોને શું નથી આપ્યું? મનુષ્યોને માટે જ જમીનના પડમાં અને નદીનાળાનાં અખૂટ પાણી વિશ્વકર્તાએ ભરી રાખ્યું છે. અનાજ પણ જોઈએ તેથી અધિક પાકે છે. પુષ્પો વનસ્પતિ આદિનો પાર નથી. ચંદ્ર અને સૂર્ય પ્રભુના દિવ્ય સંદેશ દરરોજ સૂચાવી જાય છે અને જગત્પર અનુપમ પ્રકાશ ફેંકી માનવીઓનાં અંતર ઉજ્જવલ કરવા મથે છે. પ્રભાતકાળે મહાપતી

અંધકાર પર પ્રકાશ.

જિજ્ઞાસુ જગત્સરે પ્રેમના મંત્રો સંભળાવેલા આવી પહોંચે છે અને છતાં મનુષ્યો દુઃખના-આક્રમણ-રક્તના પોકારો કરી શા માટે પ્રભુની પૃથ્વીને ક્ષયતાનની ભૂમિ બનાવે છે ?

બહાર સૃષ્ટિસુંદરીને સોળે શણગાર સજ્જ ઉભેલી જોઈ લલિત-કુમારના રસિક હૃદયમાં કંઈક નવીન સ્ફુરણ થઈ અને તે અટક્યા દાનણ કરી, મહોં ઘોઘ, કાટ પહેરી બહાર નીકળ્યો.

ગામને પાધરે રામપુરના કાકોરૂ સાહેબના કારભારીનો સુંદર ઝાંઝો આરેલો હતો. ઝાંઝાની આસપાસ એક વિશાળ મનોહર ઉદ્યાન હતું. બાગમાં એક હોળ હતો અને હોળમાં એક ફવારો હતો હતો. શુભાષ, મોગરો, ચંપો, ચંબેલી, પારિજાતક વિગેરે પુષ્પોના કોડ થોડા થોડા અંતરે રોપેલા હોવાથી આખા બાગમાં પુષ્પોની મધુર સંરળ પથરાઈ રહેતી. કારભારી લલિતકુમારના પિતાને તથા તેને પણ બોલાવતો હતો તથા બાગમાં ફરવાની ટાઇમને મનાડેતો. એટલે લલિતકુમારે પુષ્પોની સુગંધથી આકર્ષાઈને તુરંત અંદર પ્રવેશ કર્યો અને હોળથી થોડેક દૂર એક જાડના મંડપ નીચે બાંક નાખેલો હતો તે પર બેઠો. તેને આ બગીચાની રચના તથા વ્યવસ્થા જોઈ અપરિમિત આનંદ થયો.

“અહા ! કેવો આનંદ ! કુદરતને બોલે રમવામાં કેવો દૈવી આનંદ રહેલો છે ? પૈસા-શુદ્ધ પૈસાને માટેજ મનુષ્યો ગમે તેવાં કર્મો કરીને પોતાના મેઘા માનવજીવનને તણે કરે છે. પણ જરા વિચાર કરી જુઓ કે મજા ક્યાં છે ? પૈસાના દમોમમાં કે પ્રભુની શહેનશાહીમાં ? માદક તથા દાહક વિલામબંધનોમાં કે શાન્ત અને સુંદર

કુલરાડીમાં ? તેનાથી અનિમિષ આટલા ચબ્દો બોલાઈ ગયા. તેને એમજ લાગ્યું કે તે અલકાપુરીમાં દોષ યજ્ઞના અગ્નીયામાં વિહાર કરતો બેઠો છે.

હોજને અડીંગી એક પદરેક વર્ષની મુઘ બાલિકા પ્રભુની અદ્વિતિય કારિગિરિ તરફ ચક્રિત નયને જોઈ રહી હતી અને મનમાં તે મનમાં વિશ્વકર્માની પ્રશંસા કરતી. મુઘા યુવાનીને આંગણે જવાને હવે ઉત્સુક થઈ રહી હતી. સુન્દરતા પ્રભુને પ્રિય છે અને પ્રભુ પોતાના બહાલાંએને સુન્દરતાની છૂટે હાથે બેટ કરે છે. આ મુઘાને ઘડતી વખતે બ્રહ્માએ સૌન્દર્યનું પાત્ર ખાલી થઈ જવાની ચિંતા રાખી ન્હોતી. વદને તેને દિવ્ય તેજ અને નિર્દોષતર તરવરતાં જાળાતાં. આખો નિર્નંજ, તેજસ્વી, સ્નેહાળુ અને નિર્દોષ હતી. એ અ.ખોમાં પ્રભુનું પ્રતિબિમ્બ જણાતું. બાળપણથી તે લાડમાં ઉછરી હતી. શ્રી-મંત્ર પિતાની પુત્રી હતી છતાં અલંકારની શોખિન ન્હોતી થઈ. તે કુદરતની માસક હતી. ઉષા અને સન્ધ્યા તેની પ્રિયતમ સખીઓ હતી. ચન્દની તેને દિવ્ય લોકની ગરબી કાનમાં ટહી જતી.

બાગની વ્યવસ્થા એક માણીના હાથમાં હતી પણ બાગમાં કલા અને સૌન્દર્ય તો આ મુઘા જ રેડતી. પુષ્પોને તેને હાથે ચૂંટાવું અમતું પણ તે કદિ પણ પુષ્પોને ચૂંટી મને ત્યાં ફેંકી દેતી નહિ. પુષ્પોને તે પ્રભુના રમકડાં માની તેમને બહાલયાં છાતી સરસા ચાંપતી; અંખોડલે ગૂંથતી અને જ્યારે કમેન્દ્રાનું જન્ય ત્યારે દિલગીર થતી. થોડીકવાર સૂઈ મુઘા હોજને અડીંગી ઉભી રહી. પગી ઉડતા યુવારાના પાણીમાં હાથ ઝગોળી જરા વાર મરતી કરી. પાચેક મિનિટ હોજના પાણીમાં પડતું પોતાનું અસ્થિર પ્રતિબિમ્બ જોઈ મલકાઈ.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

એ ચાર પદ માત્ર પસાર થઈ ગઈ. અચાનક તેને કંઈક ધી
ભરાઈ આવી અને તે પોતાના મધુર સ્વરે ગાવા લાગી.

“ ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે;

ઉગે છે ઉપાનું રાજ ધીમે ધીમે;

ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે. ”

વીણાચરને પંજુ ચરમાવે એવો મધુર સ્વર સાંભળી દેવો પંજુ
મુગ્ધ થઈ જાય તો ગાનારીયા થોડક દૂર જઈના મંડપમાં બેઠેલા
તરણના હૃદયતણ તેના મધુર ગાનના રણકારથી પ્રભુઓ તેમાં
આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? લલિતકુમારને કાને એ શુભસુલનો ટહુકાર
સાંભળતાંજ તેની નસોમાં એક જોતની ગાદકતા આવી ગઈ. તે
હિયો. ક્યાં જવું તેના માન વિના હિયો અને જ્યાં મુઘા માંતી
હતી ત્યાંથી દશ પંદર કદમ દૂર એક ઝાડને એણે ઉભો રહી તે
મર્ત્ય લોકની અપસરાનું ગાયત્રી સાંભળવા લાગ્યો.

રજનીની સુંદરીના

છેડાના હીરલા શા

હૂમે છે તારલા આ ધીમે ધીમે;

ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે.

આવું સુંદર ભાવવાહી ગાયત્રી અને મસ્ત ગાનારી પછી બાકી
શી રહી ? લલિત કુમારનું હૃદય એ ગાયત્રી ગાનારી તરફ પૂર્ણભા-
વથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. એક પળ-ફક્ત એકજ પળ તેને એવો
વિચાર આવ્યો કે આ સ્થળે ઉભો રહી ગાયત્રી સાંભળવું, તે પશુની

અધિકાર પૂર પ્રકાશ,

હતીને વિહાર કરતી જોવી એ યોગ્ય છે કે નહિ? ખીજા પક્ષે તેના અંતરાત્માએ જવાબ આપ્યો કે સૌન્દર્ય જોવામા પાપ નથી, તેને વેચી નાખવામા છે.

સૌન્દર્ય વેચી દેતાં ના ના સૌન્દર્ય મળે;

સૌન્દર્ય પામવા પડેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.

કલાપીનું આ કવન લલિતને પણ યોગ્ય લાગ્યું. તે સ્થિતિ નયને બાલા તરફ જોઈ રહ્યો. બાલાનું તેના તરફ લક્ષ્ય નહોતું. તે તો ઘડીકનાં આકાશમાં તો ઘડીમાં કુવારા તરફ, ઘડીમાં પુષ્પોના છોક તરફ તો ઘડીમાં કડતાં પક્ષીઓ તરફ જોઈ, નિર્દોષ પણ મસ્ત હૃદયે ગાયન ગાઈ રહી હતી,

પરમ પ્રકાશ ખીલે,

અસુખનાં અંગ ઝીલે;

બગે પ્રભુ વિશ્વમાં આજ ધીમે ધીમે;

બગે પ્રભુ જીવમાં આજ ધીમે ધીમે.

ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે.

માન પૂરું થયું. છેલ્લી લીટી મુઝાએ કિલટાવી ઉલટાવી માઈ હતી અને હવે તેનો મધુર ધ્વનિ વાતાવરણમાં ગુંજી રહ્યો હતો. અધારે માન પૂરું થયું ત્યારે લલિતને ક્ષિયિત શોક થયો.

લગભગ પાંચ મિનિટ મુઝા ત્યાંની ત્યાંજ ઉભી રહી. તેના વદનપર મોહક અજોય નિર્મલ હંમેશાં ફરક્યા કરતું. તેની કાળી નેહમરી આખોનો પ્રકાશ આજુગાજુ આનંદજ પ્રકટાવતો. લલિત વૃક્ષની નીચે બેસી બાન ભૂંડી ગયો. હોપની તેમ કબો હતો.

મુઝાની આંખ ફરી. તેણે લલિત કુમારને જોયો. લલિતની

આંધો પણ તેનાં મોઢક વદનપર ફરી, આવા હતી. એ હાસ્યે લલિત કુમારને હસનારીમાં કમળુ છે એવું બાન કરાવ્યું.

“ અહો ! લલિતકુમાર ! તમે ક્યારે આવ્યા ? યાદો, યાદો, બાપુજી પાસે લઈ ગઈ—” જાણે એક નાદાન પાંચ સાત વર્ષની બાળકી હોયની તેમ મુઝા લલિતને જોઈ પુલકિત થઈ બોલી. લલિતને હવે જ ખબર પડી કે તેને દિવ્ય સંગિત સંભળાવનારી એક વખત તેની સાથે બાગપણુમા રમી હતી. નિશાળમા એજ તનમનને તે સાથે લઈ જતો અને તેને જ નહિ આવડતું તે શીખવતો. તે મુજબ ગયો ત્યારે તનમન નવ દશ વર્ષની હતી. તે સમયે તે બાળા હતી. હમણાં મુઝા થઈ હતી. ત્યારે તે લલિતને જોઈ બેઠક ખડક હતી પડતી, તેનો હાથ ઝાડી બળજબરીયા તેને પોતાને ઘેર લઈ જતી, બીલાડીની પાછળ હસતી હસતી દોડતી; પણ આ બધાં બાવો હવે બદલાઈ ગયા હતા. તે બાળા મટી ગઈ હતી હતાં હજુ નિર્દોષતા તેની તેજ હતી. નિર્દોષતાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા જેવીજ લાગતી.

“ તારું—તમારું નામ તનમન ખરું ? ” લલિતકુમાર એક પળ અવારૂં રૂંડી બોલ્યો,

“ હો—તમે તો તનમનનેય જૂની ગયા. જબરી કરી. તમને ખબર છે લલિત ! ... ” મુઝાનો સંકેત—શરમ ક્યાં ઉડી ગયાં તે લલિત સમજી શક્યો નહિ. તે તો દીર્ઘકાર્ણથી પરિચિત મિત્ર સાથે વાત કરતી હોયતી તેમ સ્મિત કરતી મુક્ત હૃદયે બોલી રહી હતી.

“ એક દિવસ તમને તમારી માએ માર્ચા તા ને તમે રીસાદારિ આજ બાગમાં સંતાઈ બેઠાંતા. પછી મેં તમને શોધી કંડાડ્યા ને

મનાવી પણ લીધા. કેમ ? કેવી હુશિયાર !—” કહી તે ડાબેરી થઈ જોવા સ્વરે હસી પડી.

લલિતકુમાર પણ હસ્યો. તેને ખ્યાલ નહોતો કે તેની બાળ સખી તેને આવા તાબા સ્મરણથી પીછાનતી હશે ! તે પણ સ્મિત કરી બોલ્યો :

“ તનમન ! આજે જ્યારે તમને મેં ગાતાં જોયાં હતાં ત્યારે તો મને લાગ્યું કે આ મારી બાળ સખી તનમન નથી પણ કોઈ સ્વર્ગની ગાનારી છે. ”

“ એમ ? ... ” કહી તનમન હસી.

“ ચાલો. ઘરમાં આવોડો ને ? ”

“ હા. પણ એક સરતે. ”

“ જાઓ હવે. અત્યારથી જ સરત ! હવે કંઈ નાના છે કે ? ”

“ નાનો તો નથી તનમન ! પણ તમને નથી લાગતું કે મોટા થવા કરતાં નાના રહેવામાંજ વધુ મજા છે ? ”

“ આખાદ મારા વિચાર, લલિત ! હું તો ધારતી’તી કે મુંઝ-મુંઝમાં તમારા વિચારો ફેરવાઈ જશે. પણ નહિ. હજી તમે જોવાને તેવાજ રહ્યા છો. ”

“ મને તો તનમન ! મુંઝમટ પાપી, મંદા અને અપવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવા કરતા આપણા નાનકડા રામપુરના શાન્ત અને પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવું વધારે ગમે છે ”

“ તો બી. એ. થપૂને અહિંજ ગઈને ! પછી મોટા સાહેબ થવાની લાલચે એવી કંઈરોમાં જવાને ના લેખાતા. ” તનમને પુનઃ ફરજ સ્મિત થયું અને લલિતકુમારની આગળી પડી તેને બંગલા તરફ લઈ ગઈ.

અકરણ ૪ થું.

રાયજીવું કુંડુંબ.

તનમનું વય લગભગ પંદર વર્ષનું હતું. હિન્દુઓમાં પ્રચલિત નિયમ પ્રમાણે તો તે આટલી વયે સાતરેજ હોવી જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ એકાદ અશક્ત-ટેટા જેવા રોગી બાળકની માતા હોવી જોઈએ. આઠમે વર્ષે પુત્રીને પરણાવી ગૌરીદાનનું મહદ પૂણ્ય લેવાના હિંદુ માન્યાં એટલાં બધાં રસિયાં હોય છે કે બાળા આઠ-નવ વર્ષની થાય એટલે તેને પરણવા ચોગ્ય જ માની લે છે અને જો તેનું વય મોટું થઈ જશે તો સ્વર્ગના દરવાજા તેમને માટે સદાને માટે બંધ થઈ જશે એવા બયથી બનતાં સૂધી અસંખ્ય હિંદુઓ પોતાની બાળાઓને બાળપણનો અણમેલ દહાવે લેવા દેતાં જ નથી. તનમન નવદશ વર્ષની થઈ ત્યારેજ તેને પરણાવીને “પારકી” કરી દેવાનો ખૂમ તેના પિતા ગુલામરાયને કાને સંભળાઈ હતી. તનમનની માતાને પણ જમાધરાજને જમવા બોલાવવાનો ધણો શોખ હતો. ગુલામરાયની માતાએ તો પૌત્રીને પરણાવી જમાધરાજના દર્શન કરી આખું ઘરવાનો સ્વર્ગિય દહાવો લેવા માટે પોતાના પુત્ર સાથે મહિનોગો સૂધી “મહાભારતનું યુદ્ધ” ચાલુ રાખ્યું હતું. પણ ગુલામરાય આડંગ રહ્યા હતાં. બાળપણના દહાવા લેતી, નાચતી-ફૂલતી, હસતી રમતી તનમનનું નિદોષ-રમણિય બચપણ ખૂંચવી લેવામાં પાપ છે તે તે સમજતા હતા; અને સંધ્યા બહાર અણવા ચાતિના જૂના વિચારના માણસો ગમે તેવો અકવાટ કરે તોપણ પોતાની બહારી પુત્રીના સ્વચ્છંદ બાળવિહાર લૂટી ન જ લેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

અધિકાર પર પ્રકાશ

શુભાચરાયજી જૂના જમાનાના ઐજ્યુએટ હતા. અંગ્રેજ કેળવણીએ તેમને અંગ્રેજ ન્હોતા બનાવ્યા. તેમને હુમ્મેશાં એમ લાગતું કે અંગ્રેજ શિક્ષણે તેમનું આરોગ્ય ખૂંચવી લીધું છે, તેમની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને મર્યાદિત બનાવી દીધી છે તથા જીવનમાં જે ઉત્સાહ, જે આનંદ, જે જોમ અને જે ઉછળતી ઉર્માઓ હોવા જોઈએ તેમાંનું કંઈ રાખ્યું નથી. જીવનનો ૩૪ ભાગ ખતમ થઈ જાય ત્યારે એક માણસ બી. એ. ની પદવી લઈ બહાર આવે છે; પણ અમૂલ્ય જીવનના અરધા ભાગની બચાવવા પાછળ આહુતિ આપવા છતાં પણ કૉલેજની ભઠ્ઠીમાં ગળાઈ યુનિવર્સિટીની ટંકશાળામાં સીકો મેળવી બહાર પડતા યુવાનોને દુનિયામાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ આ વિશ્વ જાણે કોઈ જાદુગરની ઈંદ્રજાળ હોય તેવું જ લાગે છે. કૉલેજમાં વ્યવહાર રાત્રિ આપવામાં આવતું જ નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનોના સિદ્ધાંતો આપણા યુવાનોને કંઠાંત્રે ઠરાવવામાં આવે છે અને ભારતવર્ષની હિતમોલ્લભ સંસ્કૃતિનું તેમને સ્વપ્ન પણ ન આવે એવી જાળ તેમને માટે પાથરી મૂકેલી હોય છે હિન્દુસ્થાનના લોકો સાંધ જંગલી જેવા હતા અને તેમને સુધારીને માણસ બનાવી તેમના પર મહાન ક્રિપકાર કરવાને જ અંગ્રેજો આવ્યા છે એવી છાપ આપણા યુવાનોના મગજ પર પાડવાનો પ્રયત્ન હજી તથા પ્રપંચથી અહિં રાજ્યસત્તાનો પાંગો

જ હાલમાં હિન્દુસ્થાનમાં મુખ્યના આધુનિકી સરેરાશ ૨૩ વર્ષની આવે છે તે જોતાં તો બી. એ. થતાં જ જીંદગી ખતમ થઈ જાય છે. શિક્ષણનો એવો બીનજરૂરી બોલો યુવાનો પર નાખવામાં આવે છે કે પરિક્ષા પસાર કર્યા પછી શરીરે સચક્ર હોય એવા ઐજ્યુએટો જવલ્લેજ નજરે પડે છે.

અંપકાર પર પ્રકાશ.

નાંખનાર કલાધવના કેટલાક જાતબાધઓ કરી રહ્યા છે* તથા મનુ-
કાલિન અંધાધુંધીથી ત્રાસી રહેલા હિન્દીઓને એવી બંધકર મોહની
સુરકી નાખી અંગ્રેજી પર દિવાના બનાવ્યા છે કે એ મોહ દિવસે
દિવસે બંધકર સ્વરૂપ લેતો જાય છે અને તેમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનો
લોપ થઈ જવાનો તથા હિંદુ સંસ્કૃતિ શિક્ષિત સમાજના હૃદય-
માંથી સમૂળી નષ્ટ થઈ જવાનો બંધકર બય રહેલો છે એમ શુભાષ-
રાયજી ખી. એ. થઈ જીવનસંગ્રામના ઝૂકવા બહાર પડ્યા ત્યારથીજ
માનતા હતાં.

બાળજાનની વિધાતક પ્રણાલીના તે ભોગ થઈ પડ્યા હતાં.
તેમનું વય દસ વર્ષનું હતું ત્યારેજ તેમના માતૃપિતાએ તેમને ધોડે-
ચઢાવી એક સાત વર્ષની બાળાના પતિરાજ બનાવી દીધા હતા.
તેમના પિતાએ મુગલાઈ જોઈ હતી. તે સુરતના રહેવાશી હતા અને
સુરતમાંથી નવાબીનો અંત આવ્યો ત્યાં સૂધી તેમણે નવાબોની નોકરી
કરી હતી. મુગલાઈના સંસ્કારો, શુભાષરાયજીના પિતાને વારસામાં
મળેલા એટલે હુકા સાથે તેમને ગાઢ મૈત્રી હતી. તવાયફોના નાચગાં-
નના યજ્ઞ ભારે શોખીન હતા. નવાબસાહેબને ત્યાં મીજલસ થતી
ત્યારે તેમને હમ્મેશાં નિમંત્રણ આવતું અને દોલતરાય માંદા હોય,
તોપણ કોઈ નજરબંધન કે અચ્છન જનના જલસામાં જવાનું ચૂકતા
નહિ. અયશ આરામના શુભાષ હોવા છતાં સ્વદેશમાં મુગલાઈ જમા-
નાની આપખુદી અને જૂલમ તેમનામાં નહોતાં. પોતે અધિકારી હતા.

* Is India civilized નામના પુસ્તકમાં હિન્દીઓ બ-
ગલી જેવા છે એવો તેના લેખકે આલેખ કરેલો છે.

તે સમયે પણ કોઈ પાસે વેડ કરાવતા નહિ. હમ્મેશાં ન્યાય તોળવામાં નિષ્પક્ષપાતી રહેતા અને લાંચરૂશ્વતથી ચળિત થતા નહિ. તેમણે પોતાના પુત્રને પોતાના હુકુમોનો વારસો બહુ ઓછો આપ્યો હતો; પણ તેમના સહુઓ લગભગ બધા ગુલામરાયણમાં ઉતર્યા હતા.

ગુલામરાયણને અંગ્રેજ શીખવવામાં તેમના પિતાના હેતુ ઓછા હતા. કે નવાખીમાં જેમ તેઓ મુત્સદ્દીપણું કરતા તેમ અંગ્રેજ અમલમાં પણ તેમનો પુત્ર મુત્સદ્દી બની પોતાના મુળની આપર વધારે મુત્સદ્દીના ધંધાને તેઓ અત્યંત આપરદાર માનતા અને એ માન્યતાને લીધે જ ગુલામરાયણને તેમણે અંગ્રેજ બલાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું.

ગુલામરાયણની દસ વર્ષની નાની વયે તેમને ગંગા નામની આજિફા દોઢે વળગાડવામાં આવી હતી તે ખરે પૂર્વે કહી મયા સ્ત્રીઓ. તે સોળ વર્ષના થયા ત્યારે ગંગા વહુ તેર વર્ષના થયા હતાં અને ગુલામરાયણની માતા તથા વહુના પિયરીઆ આ “લાડકાં જોડા” ને સસારુ જોવાને વલખાં મારી રહ્યા હતાં પણ ગુલામરાયણને અભ્યાસ માટે મુંબઈમાં ફરજિયાત રહેલું પડવાથી ગંગા વહુના સામુજીને લાચારીથી પોતાના દીલની ઉછળતી ઉમીંચો મહા દુઃખે દાખી દેવી પડી હતી.

ગુલામરાય જ્યારે પત્નીને પ્રથમ રાત્રિએ મળ્યા ત્યારે તેમને અત્યંત શોક થયો. તેમની પાનીમાં ગ્રેમનો અભાવ નહોતો. પતિ પ્રત્યે પૂજ્યભાવની ક્યાસ નહોતી. પતિને રીઝવવાનો તનમનાટ ઓછો નહોતો; પણ તે પિયરી જેને શિક્ષિત સમાજ “કલા” કહે છે તે નહોતી ગણતી. એ કલા અથવા રસિકતા ચોપણ પ્રાણી છે કે જેણું તેણું જોઈ જ તેને નહોતું. મોટાં મોટાં પુસ્તકો વાંચીને યાદ કેમ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

ગોખી શકાતાં હશે તે તેને મન મહાં વિકટ સમસ્યા હતી. ગૃહકાર્યમાં તે ઉસ્તાદ હતી. અનેક સામગ્રી તે પલકારામાં કરી આપતી. શરીરે મધ્ય સશક્ત હતી. હૃદયે એટલી બધી કામગીર તથા પ્રેમાળ હતી કે ગુલામ અરાય મુરતના હોય ને એક દિવસ નજરે ન પડે તો રડુ રડુ થઈ રહેતી. છતાં પ્રથમ મિલને તેના પતિને તે સ્વર્ગ બતાવી શકી નહિ. ગુલામ અરાયના જમાનામાં હાલના જેટલી વિલાસપ્રિયતા વધી નહેતી મળે. તે પોતે પણ મોટી વય સુધી સંસારથી અચાતજ રહ્યા હતાં; છતાં અંગ્રેજી નવલ કથાઓ વાંચીને તેમને “ હનિમુન ” નો દહાવો લેવાની તીવ્ર ઉત્કંઠ થઈ હતી. પત્ની સાથે આમ વિનોદ કરી શકે, કાવ્ય ગાદશ, તેની પાસે નોવેલ વાંચી શકે, એવા તેને ઉમળકા આવતા હતા: પણ ગંગા વહુર તેણે કંઈ જણાયું નહિ. તે તો નવલકથાકારો ન પણ વી શકે અને કવિઓ ન કહી શકે એવા પ્રેમના પ્રાણ આવેશથી પ્રિયતમને કંઈ વળગી, છતાં ગુલામ અરાયને તેમાં “ રસિકતા ” જણાઈ નહિ. તે પ્રાંતમાં પત્ની પ્રત્યે બેઠરકાર બન્યા. ગંગા વહુર પર તેની માફી અસર થઈ અને તેમનું મહો હમ્મેશાં “ અદેહુ ” રહેવા લાગ્યું. દિન પ્રાંતદિન પતિ પત્નીના હૃદયો વચ્ચે અંતર વધતું જાયું. અમણ ગંગાનું હૃદય ચીરાઈ જતું; પણ સ્ત્રી જાતિની હકને લીધે તે પતિને મનાવતી નહિ અને ગુલામ અરાય યુવાની તથા શિક્ષણના મદદમાં તેને “ જંગલી ” ગણી તેની પરવા કરતા નહિ. અંતે ગુલામ અરાય પોતાની જૂલ સમજ્યા. શિક્ષણને અભીવેજ ગંગા રસિક નથી થઈ શકતી, અંદાનીમાં કાવ્ય નથી જોઈ શકતી અને પુષ્પોની રમ્ય કુનેમાં, સંસ્કૃતનાં તાનમાં તથા અનિલની મંદમંદ લહરીઓમાં તેને પ્રેમના અનિર્વાચ્ય તરવો નથી જણાતાં. એમ ગુલામ અરાયને લાગ્યું: તેણે ગંગાને

અંધકાર પર પ્રકાશ.

બારાખડી શીખવવા મંડી. પતિપર જીવન ઓવારી નાખતી હિન્દુ રમણીને તેનો જીવનાધાર શીખવવા ચાહે અને તે ન શીખે એ શું સંભવિત છે ? ગંગા ત્રણચાર મહિનામાં વાંચતાં લખતાં શીખી ગઈ; અને પ્રેમાનંદનાં નળાખ્યાન, ઓખાડરણુ ત્રિગેરે વાંચવા લાગી: તે ન્યારે શયનગૃહમાં ગુલામરાયને પોતાના ખોળાપર સૂતાડી “ નળાખ્યાન ” વાચતી ત્યારે અલ્પ સમયપર તેને ‘ જંગલી ’ કહેનાર ગુલામરાયને એમજ લાગતું કે તેના જેવી સ્નેહાળ, કોમળહૃદયી, પતિપરાયણા અને પ્રેમ માટે જીવન સર્વસ્વ હોંમી દેવાને તૈયાર થાય એવી કોઈ લલના પૃથ્વીતલપર હશે કે નહિ !

ગંગાએ બારીસ વર્ષની વયે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. દોલતરાયજી તથા તેમની પત્ની હર્ષદેવનાં થઈ ગયાં. “ છોકરાને ઘેર છોકરો ” જેવાની તેમની હોંસ પરમેશ્વરે પૂરી કરી તે માટે તેમજે અનેક જાતનાં પૂરકકર્મો પાછળ પૈસા ખર્ચ્યા. પછી પતિ પત્ની જન્માએ જઈ આવ્યાં અને જન્માથી પાછા ર્યા પછી દોલતરાયજી એક દિવસ હુકડો પીતાપીતાંજ છાતીના ધમકારા અંધ પડી જવાથી પંચત્વ પામ્યા: ગુલામરાયજી પાંચ પૈસે, સુખી હતા એટલે વૃદ્ધ પિતાના બારમા તેરમા પાછળ તેમજે સારી પેટે પૈસા વેચ્યા અને તેમની જ્ઞાતિના લાડુમોટેને પેટપૂર લાડુ ખવડાવનાર સપૂત દોલતરાયને ઘેર પાક્યો તે માટે આંખી જ્ઞાતિમાં તેમની વાહ વાહ થઈ રહી. તેમની વિધવા માતા જન્મના પશુ પતિની પાછળ જ્ઞાતિમાઈ-ઓના હાથે ‘ એકા ’ થકાર્યા આનન્દ પામી.

આ સમયે સુરતમાંજ એક પદ્મજી નવાખને ત્યાં ગુલામરાય તોફરી કરતા હતા. તેમની હુશિયારી, સત્યપ્રિયતા તથા કર્તવ્યપરાયણતાથી નવાખ સાહેબ તેમનાપર નિહામત પ્રુથ રહેતા. તેનું પોતેજ

અધિકાર પર પ્રકાશ

રામપુરના ઠાકોરને ગુલામરાય વિષે બલામણુ કરી હતી અને ગુલામરાયનો સીતારો ચમકતો હોવાથી રામપુરના ઠાકોરે પોતાના કારભારીની જગ્યા ખાલી પડવાથી તે જગ્યાએ તેમની નીમણુંક કરી નવાજને તેમનાથી છૂટા પડતાં દુઃખ થયું છતાં પોતે ગુલામરાયની ઉન્નતિ જોવાને આતુર હોવાથી તેમણે તેમને ખુશીથી રામપુર જવાની રજા આપી.

આપણી નવત્રકથા શરૂ થાય છે તે સમયે ગુલામરાયનું વય લગભગ પંચાવન વર્ષનું હતું. તેમનો પ્રથમ પુત્ર દશવર્ષનો થઈ શી તળાનો ભોગ થઈ મરણ પામ્યો હતો. ઘણાં વર્ષ સુધી ખીજા બાળકનું તેમણે મ્હો જોયું નહિ. ગંગાનું દીત્ર પુત્રના અવસાનથી બાગી ગયું હતું. ગુલામરાયે તેને સંસ્કારી ખતારી હતી એટલે હવે દંપતિને જીવનમાં શુષ્કતા નહોતી લાગતી. ઉભય એકમેક માટે મરી પડતાં પુત્રમરણથી દુઃખી થતી ગંગાને ગુલામરાયે જ મીઠું આશ્વાસનોથી શાંત કરી હતી.

ગંગાએ ઉત્તરાવસ્થામાં-લગભગ સાડત્રીસ વર્ષની વયે એક કન્યારત્નને જન્મ આપ્યો. દંપતિનાં મ્હો મલક્યાં. વૃદ્ધ ડોસી પણ “ધરડાવરડાના પૂણ્ય આડે આવ્યા” કહી મલકાયા. પણ “દીકરીએ દીવો રહેનાનો છે ? દીકરી તો પરાયું ધન” એમ ગણી દિલ ખીર પણ થયા. આ કન્યા તે લલિતકુમારની બાળસખી તનમન.

લગભગ ત્રીસ વર્ષથી ગુલામરાયજી રામપુર સંસ્થાનના કારભાર હતા. તે સમયમાં તેમણે રાજ્યમાં અનેક સુધારાવધારા કરી રાજ્ય પ્રજા ઉભયની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. રામપુરમાં કોઈ પણ પ્રતિ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

આશાલી યુવાન નજરે પડતો તો તેને રાયજી પેાતે ઉત્તેજન આપતા અથવા રાજ્ય તરફથી સહાય અપાવતા. લલિતકુમાર તેમની નજરે જહાર નહોતો. તે રામપુરની “હાઈસ્કૂલ” માં ભણતો હતો. ત્યારથીજ તે આગળ જતા નામ કહાડશે એવું તેમણે ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું. લલિતકુમાર રામપુરમાં હતો ત્યારે રાયજી વારંવાર તેને બોલાવતા, તેની બુદ્ધિનાં વખાણ કરતા અને તેને અનેક રીતે ઓતસાહિત કરતા.

રાયજી જૂના વિચારના નહોતા; છતાં આજસુધીમાં જૂના પક્ષને તેમણે કદિ દુભવ્યો નહોતો. પ્રકૃત તનમનને કુમારી રાખવાના સંખ્યામાંજ તેમણે કાઢતું માન્યું નહોતું. એની માતા જમના ડોશીએ તનમન અગિયાર વર્ષની થઈ ત્યારે તો “આવી મોટી છોકરીને કાંઈ ઘરમાં રખાય ? તને તે કાંઈ અકલ છે ? દીકરી ને સાપ સરખા ગણાય ! હાથી દરબારેજ શોભે ને દીકરી સાસરેજ શોભે. આવી મોટી ગોધા જેવી છોકરી આમ ધબકધબક દોડે તે તો કળજીગજ કહેવાય !—” આવો લવારો કરવા માંડ્યો; પણ એજ વર્ષમાં લકવાનો રોગ થવાથી જમના ડોશી “શ્રી નાયજી જાવા” ને શરણે ગયાં અને તનમન “ગોધા” જેવીજ કુમારી રહેવા પામી.

ગંગાને પણ પુત્રી મોટી થવાથી ચિંતા થતી હતી. તેણે એક બે વાર શુભાવરાયનું ધ્યાન ખેંચ્યું પણ “મારી તનમનને યોગ્ય પતિ ન મળે ત્યાં સુધી હું એના લગ્ન કરવાનો નથી” એવો જવાબ મળવાથી તથા વિદ્વાન પતિના સંસર્ગથી તે પોતે પણ કંઈ ઉદાર વિચારક બનેલી હોવાથી તનમનને હજી પીઠી ચઢી નહોતી !

અધિકાર પર પ્રકાશ.

તનમનને સમ્પૂર્ણ ગુજરાતો શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું સાથે થોડુંક અંગ્રેજી પણ તે બણી હતી. હાલમાં તે શાળામાં જતી નહોતી પણ ગુલામરાયજી પોતે તેને ઉચ્ચ સાહિત્ય શીખવતા તથા તેની માતા તેને શુદ્ધકર્મમાં નીપુણ બનાવતી. તનમનને બાળ-પણથીજ નિર્દોષ વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવી હતી. ગુલામરાયે તેને સ્વચ્છદે બાળજીવનના હાવા લેવા દીધા હતા. અને પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે તે ‘ મુઘલા થઈ છે, પરણવા યોગ્ય બની છે, આવડી છાકરી તો બે દીકરાની મા. થાય’ એવા ઝેરી શબ્દો તેને કાને અથડાવા દીધા નહોતા. આથી બાળા પ્રભુની ભક્ત બની હતી. બગીચામાં પુષ્પોના છોડોને જળાસિંચન કરવું, કુસુમકલિઓને નાચુંક ડાળપર સમીરલહરીથી હીંચોળા ખાતી જોવી, ચન્દની તરફ કક્ષાકો સૂધી જોઈ રહી પ્રભુની અદ્ભૂત કૃતિની પ્રશંસા કરવી, ઉષા અને સન્ધ્યાની રમણિયતા જોઈ પ્રભુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞમાત્ર પ્રગટ કરવો, પક્ષીઓના મધુર કિલકિલાટ સાંભળીને તથા તેમના સ્વચ્છદ ગગનવિહાર જોઈને હૃદયને હર્ષધેલું બનાવી દેવું, એવા એવા તનમનના જીવનના હાવા હતા. તેને લગતું તો સ્વપ્ન શુદ્ધાં નહોતું આવ્યું. હજી તેનું હૃદય બાલિકા નિર્દોષતા અને પ્રભુપ્રેમથીજ ઉભરાઈ જતું હતું. તેમાં સાંસારિક ભાવે પ્રવેશ ક્યો નહોતો. તેનું બાળપણ ગયું હતું, મુઘલત્વ આવ્યું હતું; છતાં મુઘલામાં મુઘલત્વની સાથે સાથેજ હિંદુ સમાજ જે ઝેરી ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તે તનમનના હૃદયમાં નહોતો જનમ્યો. મુઘલાની સાહજિક શરમ તેના વદનપર છવાઈ રહી હતી. અત્યેક અંગ પ્રત્યંગમાં બહુ મોહકતા આવી હતી. આંખોમાં નેહલરી

અધિકાર પર પ્રકાશ.

મસ્તી હતી; છતાં નિર્દોષતાની મૂર્તિમંત પૂતળી સમીજ તે લાગતી. તેની આખોમાં પ્રેમ હતો; પણ તે પ્રેમ નિર્મળ અને વિકારરહિત હતો. તે પ્રેમનો ધોધ તે હમણાં તો પુષ્પોના છોડો, પુષ્પો, ફૂલમ-ફલિકા અને પક્ષીઓ પરજ ઢોળી નાખતી હતી. પિતાની તે કલ્યાણરી કન્યકા હતી. માતાની તે ડાહી દીકરી હતી; અને પ્રભુની તે લાડળી હતી હતી, પ્રભુએ તેને જગતને અજવાળવાજ જાણે મોકલી હોયની એમ તેનું તેજસ્વી, નિર્દોષ, રમણિય અને આકર્ષક વદન જોઇને લાગતું. સંસારીમાં બાગ્યેજ નજરે પડતી દિવ્યતા તેને વદને તરવરી રહેતી. દયાનાં અનંત ઝરણાં તેના દીનધાટ પરથી નિરંતર વહા કરતાં. કોઈ ધાયત્ર પક્ષીને જોતાં તેની છાતી ચીરાઈ જતી. કોઈ માતાવિહાણા બાળકનું રૂદન તેની આખોમાં પાણી લાવતું. કોઈ ગાયથી વિખૂટી વાછરડીને કંઈ અવાજ તેને ગરિબડી બનાવી દેતો. સંગિત પણ તેને સારું આવડતું. પ્રભુએ મધુર બંસરી જેવો મીઠો સ્વર તેને અર્પેલો હોવાથી તે જ્યારે ગાતી ત્યારે પક્ષીઓ હિડવાનું ભૂલી જતાં. સમીર સ્થંભિત થઈ જતો અને તેનું દિવ્ય જ્ઞાન સાંભળવાને આકાશમાંથી દેવતાઓ પણ નીચે ઊતરી આવતા હોય તો તે પણ અસમ્ભવિત નથી; કારણ કે તેના મધુર સ્વરમાં તે દિવ્ય માધુર્ય હતું કે જેને માટે દેવો પણ વલ્લભાં માર્યા કરે છે !

મકરણ પ મું.

અંગલામાં.

તનમન લલિતની આંગળી પકડી અંગલા તરફ ચાલવા લાગી. તનમનની બાલિશતાએ—તેના નિર્મળ હૃદયની નિર્દોષતાએ લલિતને પણ ધુનઃ બાળક બનાવી દીધો. ઘડીભર તે પોતાના દીલનો સંતાપ ભૂલી ગયો. તનમનને જોતાંજ અનેક બાળસ્મરણો તેના સ્મૃતિ-મંદિરમાં તોળાં થયાં અને તેને અપરિમિત આનંદ થયો.

તેઓ પાંચ દશ ડગલાં ચાલ્યાં. આ સમયે એક મેના તેમના માથા પર ઉડતી ઉડતી મધુર ટહુકા કરવા લાગી.

“જુઓ લલિત ! મારી મેના પણ હજુ તમને ઓળખે છે...” કહી તનમન ત્યાં ઉભી.

“તનમન ! તમારે હાથે કેળવાયલી મેના એટલી હુશિયાર હોય એમાં નવાઈ?” લલિત સ્મિત કરી બોલ્યો.

“મેના ! અહિં આવ...” તનમનના મુખમાંથી મધુર ઘંટડી વાગી. તેણે હાથ લાંબો કર્યો અને મેના તે દેવબાળાના હાથ પર હાથ મેસી ગઈ.

“વાહ ! તનમન ! આ તો નવાઈ કહેવાય તમે અને પીંજરામાં રાખતાં નથી?”

“પીંજરામાં પૂરું?” તનમન ક્ષિયિત હુઃખી થઈ બોલી.

“શા માટે એની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈ હું એને પીંજરામાં પૂરું ? જો મનુષ્યોમાં પ્રેમ હોય તો પક્ષીઓ તેમનાથી નહીં ડરે—તેમની સાથે જીવવાથી રમે અને તેમને પીંજરામાં પૂરવાનું કાતકી

મુગ્ધા હોળની પાળને અડીંગાને ઉભી હતી. ૦

(પાનું ૨૩.)

અધિકાર પર પ્રકાશ.

કૃત્ય કરી રાક્ષસી આનંદ ભોગવવાની મનુષ્યને ઇચ્છા પણ ન થાય....” તનમને જવાબ આપ્યો.

“સાચું. તનમન ! તમારા એક એક શબ્દમાં વેદની ગંભીરતા શમાયત્રી મને જણાય છે. મનુષ્યોમાં પ્રેમજ નથી, ધાતકતા જ છે. એકબીજાના ગળાં રેંસવાની વૃત્તિ જ વધતી જાય છે અને પ્રેમનાં ઝરણુ માનવકુળમાંથી સૂકાતાં જાય છે. તેથીજ મનુષ્યોને પક્ષીઓ માટે પીંજરાં બનાવવાં પડે છે. તમારા જેવી દેવબાળાના હાથપર તો પક્ષીઓ પોતે ંહાલથી આવીને બેસે...”

તનમને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તેની આંખો હસી રહી હતી. તેની આસપાસનું વાતાવરણ પણ હસી રહ્યું હતું. તેની મેના તેના કોમળ હસ્તપર નાંચી રહી હતી. લલિત ચમત્કારિક નયને એ અંમત્કાર જોઈ રહ્યો. પ્રભુ એટલે જ પ્રેમ-જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં પ્રભુ હોય અને જ્યાં પ્રભુ હોય-પ્રેમ હોય ત્યાં પક્ષીઓ મનુષ્યોથી ડરે શા માટે ? હિંસક પશુઓ હિંસા શા માટે કરે ? મનુષ્યો પક્ષીઓને બંદીવાન કરી શા માટે ગુનેહગાર બને ? સ્વामी રામતિથી સમક્ષ અજગર અને વાઘ પોતાની સ્વભાવિક હિંસકવૃત્તિ બૂલી જતા. તનમન પણ સંસારના ઝેરી પ્રપંચી વાતાવરણથી અલિપ્ત. પ્રભુને આંગણે બેસતી નિર્દોષ પરી જુદી હતી. તેની કોમળ હથેલીપર તૃત્ય કરવામાં પક્ષીઓ આનંદ માને તેમાં નવાઈ શી ? દમયંતીની કમળપત્ર શી હથેલીપર હસ બેઠો હતો એવી પ્રેમાનંદની દિવ્ય કલ્પના અસત્ય નહોતી એમ લલિતને આ સમયે લાગ્યું.

“મેના ! આ મહેમાનને ઝાળખે છે ? એ તો તને ને મને

અધિકાર પર પ્રકાશ

મુખમંત્રી હવાને પ્રતાપે ભૂલી ગયા છે.” તનમન એક પળે મેના તરફ અને ખીજી પળે લલિત તરફ જોઈ સ્મિત કરતી બોલી. તેના મીઠા ટપકાથી પણ લલિતને અનિર્વાચ્ય આનંદ થયો; અને તે અત્યંત સુશ્લિષ્ટ હૃદયે તનમન તરફ જોઈ રહ્યો.

પાંચેક પેગ આમ પસાર થઈ ગઈ.

“ જુઓ લલિત ! આ ગુલાબના છોડ...” એ ડગલાં આગળ વધી એક ગુલાબના છોડ પાસે જઈ તનમને કહ્યું.

“તનમન ! હું ખરું કહું છું કે તમે આજે મને જીવનમાં અજાણ્ય આનંદ રહેશે છે એવું પહેલવહેલું ભાન કરાવ્યું—”

“ એટલે ? શું તમને આજસુધી જીવનમાં મજા નહોતી જણાતી ? ”

“ મજા ? જીવનમાં મજા શાની ? તનમન ! મને આ જાહેરી મસ્કરી રૂપ-ઘાતકી મસ્કરી રૂપ લાગે છે. ”

“ પણ તે શાને લીધે ? ”

“ શાને લીધે ? સાંભળો. હું આખા માનવસમાજને અત્યાચારી ઘાતકી, ધર્મહીન અને સ્વાર્થાલ્સ જોઈ રહ્યો છું. તેમનામાં દયા, મનુષ્યત્વ કે સ્નેહાળતાના અંશ પણ હોય એમ મને લાગતું નથી. ”

“ તમે આ વાત કોને કહો છો તે તો મારે ગળે ઉતરતી નથી. ચાલો, પિતાજી સમક્ષ આપણે આ વિષયની ચર્ચા કરીએ. ”

“ હા, ચાલો. ”

ઉભય હવે ત્વરિત વેગે બંગલા તરફ ચાલ્યાં.

ગુલાબરાય કળા અને સૌંદર્યના શોખીન હતા; પણ તેમને નવ-નહોલક વૈભવવિલાસ ગમતા નહોતા. તેમના બંગલો સાદો, પણ સુંદર

અધિકાર પર પ્રકાશ.

અને બેઠા ઘાટનો હતો. જંગલાને એક માળ હતો અને એક વિશાળ અગાસી હતી. બોયતણિએ જૂદા જૂદા ચાર વિશાળ ઝોર-હાથો હતા અને માળ પર પણ તેવાજ વિશાળ દિવાનખાનાઓ હતાં. જંગલાનો ઝોરો પશુ વિશાળ હતો. તે પર એ આરામ ખુરશીઓ તથા ખીજી ત્રણ ચાર ખુરશીઓ પડી રહેતી.

તનમન અને લલિત જંગલા પાસે આવી પહોંચ્યાં. હજુ તનમન લલિતની આંગળી પકડીને જ ચાલતી હતી. ગુલાબરાય જંગલામાં બોયતણિએ પોતાના પુસ્તકાલયમાં બેઠો હતો. તેમની નજર આ બે બાળમિત્રો પર પડી અને તેમના મુખ પર સ્મિત ફરક્યું.

“ બાપુજી ! હું લલિત કુમારને પકડી લાવી છું. ”

“ શાબાશ ! તને પણ ઠીક કેદીઓ પકડતા આવડે છે—” ગુલાબરાયજી બોલ્યા. લલિતકુમારે તેમને પગવિચા ચઢતા ચઢતા નમન કર્યું.

“ આવો, બાપ ! ...” ગુલાબરાય બોલ્યા.

લલિત અને તનમન પુસ્તકાલયમાં જઈ હિમાં.

ગુલાબરાયનું પુસ્તકાલય જોવા જેવું હતું. આથરે હજારેક પુસ્તકો જૂદાં જૂદાં કપાટોમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલાં હતાં અને બગીચામાં પડતી એક બારી આગળ એક ટેબલ તથા ખુરશી મૂકેલાં હતાં. ગુલાબરાયનું આ પ્રિયસ્થાન હતું. તેમના ટેબલની સામે ત્રણેક ખુરશીઓ પણ પડેલી હતી. એ સિવાય ખાલી શોભાની કે મોટાઈ ગતાવનારી ખીજી કોઈ ચીજ ત્યાં જણાતી નહોતી. દિવાનખાનાની સ્વચ્છતા, શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થાપરથી ગુલાબરાયજીની

અધિકાર પર પ્રકાશ.

સાદાશ તથા શાંતિપ્રિયતા જણાઈ આવતી હતી.

“ આવો, લલિતકુમાર ! મુંઝથી ક્યારે આવ્યા ? ”

“ જી, અઠકાલેજ આવ્યો. ”

“ અને આજે કાંઈ આપણને મળવા નહોતા આવ્યા હતા ? ”
 બાપુજી ! એ તો હું એમને બાગમાંથી પકડીને અહિં લઈ આવ્યો.
 તનમને ટહુકો કર્યો.

ગુલામરાય હસ્યા. લલિત શરમતો માર્યો ચૂપજ રહ્યો.

“ બોલો હવે લલિત ! તમે જીંદગીને મસ્કરી કહો છો ને ? ”

તનમન પુનઃ બોલી.

લલિત હજી પણ કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેને ગુલામરાયજીનાં
 ધરતું વાતાવરણજી દુનિયાના વાતાવરણથી જૂદી જાતનું લાગ્યું. તે
 સુઝાયો. ગુલામરાય રામપુરના કારભારી હતા. સંતાશીલ અમલદાર
 હતા. પાંચ પૈસે સુખી હતા. તેમનામાં આટલી બધી સાદાશ તથા
 નમ્રતા જોઈને તથા તેમની પુત્રી તનમનની નિર્દોષતા તથા સ્નેહ
 હાળતા જોઈને તેને એમ લાગ્યું કે તે ધારે છે તેટલી દુનિયા ખરાબ
 નથી. તેની સુઝવણ, તેનો સંકોચ ગુલામરાય સમજી ગયા. તે બોલ્યા.
 “ લલિતકુમાર ! તમે સુઝાઓ નહિ. આ ઘર કાંઈ પારકું
 નથી. તમે મારા પુત્ર જેવાંજ છો.

“ મેં કદિપણ આ ઘરને પારકું ગણ્યુંજ નથી, મુરખી ! ”
 લલિત હાસ્ય કરી બોલ્યો.

“ ત્યારે તમે અમને મળવા કેમ ન આવ્યા ? ” તનમને
 તેને સુઝવવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હતો.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

થોડીકવાર મૌન રહી લલિત બોલ્યો :

“ મારી વીણના લામ નક્કી થવાથી હું એટલો મધો દીવગીર થયો છું કે મને બીજું કશું સ્મરતુંજ નથી. ” તેનું વદન ઉતરી ગયું. તેની આંખો દયામણી થઇ. તનમન અને શુભાષરાય ઉભા થોડક પામ્યાં.

“ તમારા પિતાજીએ બહુ અયોગ્ય પગલું લીધું. મેં એક વખત એમને કહ્યું પણ તે એમના લક્ષમાં ન ઉતર્યું. અથવા તમારી માતૃ આગળ એમનું કંઈ ન ચાલવાથી મારા કહેવાનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું.. ” શુભાષરાય બોલ્યા.

“ એટલા માટે જ મને લાગે છે, મુરખી ! કે આ જીવન એક મસ્તૂરી રૂપ છે. નિરાધાર બાળકોને પરણાવી માખાપો ! આનંદ પામે છે પણ તેઓ તેમને કેની અતૂટ સાંકળથી જકડે છે તેનું બાન રાખતાં નથી. ગરિબોને શ્રીમંતો ક્યડે છે, બાળકોને માતૃપિતાઓ દુઃખી કરવાના ઈરાદાથી નહિ પણ અજ્ઞાનતાને લીધે લ્હાવો લેવાને નામે અનંત દુઃખમાં ધકેલે છે; પક્ષીઓને મનુષ્યો પીંજરામાં પુરી, તેમની સ્વતંત્રતા ખૂંચવી લઇ આનંદ માને છે; લાખો ગરિબોનર બાળકોને દૂધ મળતું નથી છતાં એજ ગરીબો પ્રતિવંધ એક એક બાળકને જૂએ મારવા માટે વધાર્યા જાય છે. આવી પરિસ્થિતિ બોધને મને એમ લાગે છે કે આ દુનિયાનું તંત્ર કોઈ પણ જગ્યાએ સરવાળું છે. ”

“ તમે જૂલો છો, બાઈ ! ” શુભાષરાય ગંભીર સ્વરે બોલ્યા.

“ પ્રભુ અન્યાયી નથી. જગતનું તંત્ર જેના હાથમાં છે તે તેની અન્યાયી નથી; પણ તે તો એટલો મધો ન્યાયી, દયાળુ અને

ત્રિમાળ હૃદયનો છે કે જે તેનો સદૈશ મનુષ્યો સાંભળે તો જગત
માંથી સર્વ દુઃખો દૂર થઈ જાય...”

“ પણ મુરખી ! મારી પહેન વીણા હળુ નાદાન છે ખાર
નર્ષ પણ તેને ભાગ્યેજ થયાં હશે. તેવામાં તેનું બાળપણ ખુંચવી
લેવામાં આવે છે તે શું ન્યાય છે ? ”

“ પણ તેમાં ધૈર્યરતો શો દોષ ? બાળકને કરવાનું ધૈર્ય
કહેતો નથી. પ્રભુએ આખી પૃથ્વી મનુષ્યોને આપી દીધી ત્યારે મનુ-
ષ્યોએ જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓ અને રાષ્ટ્રો બનાવી જૂદા ભેદ પાડ્યા
તેમ કરી જૂદા જૂદા રાષ્ટ્રો વચ્ચે વૈરભાવ ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રભુ ભોંઠએ
તેટલું અનાજ પૂરું પાડે છે પણ મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થ માટે
તે એકઠાથ કરી એક અદ્ય સંખ્યાના અયશઆરામ માટે લાખો
મનુષ્યોને ભૂખે મારે છે અથવા એક ટુંક જેમ તેમ ખાવા દે છે.
બાધ ! ખરૂં પૂછો તો મનુષ્યોએ જ પોતાનું મનુષ્યત્વ ગૂમાવી દીધું
છે. દેવની આજુની અવગણના કરી શયતાનની સ્માણ માનવા માડી
છે અને તેથી જ હમણાં કંગાલત, પાપ, જૂલમ વધી પડ્યા છે.”

ગુલામરાયજી બોલ્યા. તેમનો એક એક શબ્દ ભવ્ય સત્યના પ્રતિ-
રૂપિન રૂપ હતો. લલિતકુમારના વિચારો પણ તેમના જેવાજ હતા.
પણ કોઈ કોઈ વાર તેનું યુવાન હૃદય ઉન્મત્ત થઈ જતું અને મનુ-
ષ્યો જે પાપ કરી રહ્યા છે તેથી તે પ્રભુને કેંઈ અંશે અન્યાયી
કહેવા પ્રેરાતો. પણ ગુલામરાયનું કથન સાંભળ્યા પછી તેને પ્રભુની
ન્યાયશીલતા માટે કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહ્યો નહિ.

“ તમે સત્ય કહો છો, મુરખી ! મારા વિચારોનો પ્રવાહ
આરે હું શાંત મને વિચાર કરે છું ત્યારે એવોજ હોય છે. મને પણ

અધિકાર પર પ્રકાશ

અસંતોષનું આકાશને નવપ્રકાશિત કરી સૃષ્ટિને કોષ્ઠ ઔર જાતની કંગાથી શણગાર અને કોષલકીના મધુર ટહુકારથી ગળવનાર પ્રભુ અન્યાયી હોય એમ માનતાં બહુ દુઃખ થતું. હવે કદિ પણ એવા વિચાર નહિ કરે...”

“પણ બાપુજી!...” તનમન મધુર સ્વરે બોલી.

“લલિતકુમાર કહે છે તેવા પાપીઓ જગતમાં પાપ શા માટે કરતા હશે? શું તેમને ઇશ્વરની દુનિયામાં વસવું નહિ ગમતું હોય?.....”

“નહિ. તેમને શયતાનનીજ સૃષ્ટિ જોઈએ છે, તનમન!” લલિતકુમાર બોલ્યો: “આ દુનિયામાં હમણાં કુલ્લક સ્વાથે માટે લોખોના છવ લેવાય છે. નેપોલિયને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા માટે ૮૦ લાખનો સંહાર કર્યો. ઈસર અને લોઇડ બ્યોર્ન આ વીસમી સદીના મહત્વાકાંક્ષીઓ કોણ જાણે કેટલાય મનુષ્ય બાંધવોના પ્રાણ લેશે...”

“એમાં તેમનો દોષ નથી, લલિત કુમાર! જગતમાં મહાદુષ્ટો થાય છે તેમાં પણ પ્રભુનો કોષ્ઠ અગમ્ય હેતુ રહેલો હોય છે. હમણાં જગત સાંવ સ્થૂલવાદી થઈ ગયું છે. જ્યાં સુધી તેને સ્વાર્થમાં મજા નથી, ખૂનામરકીથી અને ફાયદો નથી એવી ખત્રી ન થાય ત્યાં સુધી લડાઈઓ થશે. શ્રીમંતો જૂલમ કરશે અને ખીજા અનેક જાતનાં દુષ્ટત્વો થશે. પણ શાંતિની શોધમાં વલખાં ભારતી માનવ જાતિ બ્યારે સમજી જશે કે શાંતિ બ્યાંપારી ઉન્નતિમાં નથી, લ-મીના-સોનાના ઢગલામાં નથી, અન્ય જાતિઓને ધિક્કારી પોતાની જાતિનું વર્ચસ્વ સ્થાપવામાં નથી પણ અખિલ માનવ જાતિ પ્રભુના કુદૃષ્ટિ છે એવું બ્યારે મનુષ્ય સમાજને જાન થશે ત્યારેજ

તેને શાંતિ અને સુખ મળી શકશે...” ગુલાબરાયજી બોલ્યા.

“આપુજી ! નાહક લોકો શા માટે લડી મરતા હશે ? પોતાને જેટલું જોઈએ તે કરતાં વિશેષ મેળવવાની ઇચ્છા કરી નાહક દુનિયાને દુઃખી કેમ બતાવતા હશે ? મને એ વખત ખાવાનું મળે, સાંઈ વરુઓ મળે, તો પછી પક્ષીઓનાં દિવ્ય સંગિત સાંભળવાનું છોડી, પુષ્પોની ખીસેલી પાંખડીઓ જોવાનું તજી દઈ અથવા ચંદનીમાં બેસી પ્રભુનાં ગાન ગાવાનું છોડી દઈ લાખો રૂપિયા મેળવવાની હું તો કદિસ કદિસ નહિ કરું.”

“પણ તમારા જેવું નિર્મળ અને દેવી હૃદય જે દુનિયાના અધા મનુષ્યો ધરાવતા હોય તો પછી આ દુનિયા ‘દુનિયા’ નહિ કહેવાય, તનમન !” લલિત બોલ્યો.

“ત્યારે શું કહેવાય ?”

“સ્વર્ગ !”

કોણ જાણે કેમ પહેલીવાર તનમન શરમાઈ અને એક બે પળો ચૂન રહી.

“તનમન ! આપણે વાતમાંજ વખત કાઢી નાખ્યો. તારા મિત્રની મહેમાનગીરી તો કર...”

“અરે હા ! હું એ વાત તો ભૂલીજ ગઈ તમારો વાદવિવાદ સાંભળવામાં...” કહી તનમન એકદમ ઝોરડામાંથી બહાર ગઈ અને પાંચ દશ મિનિટમાં મશાલાદાર દૂધના પ્યાલા તથા ચીવડાની રકા ખીઓ લઈ હસતી હસતી આવી પહોંચી. તેની પાછળ તેની માતા ગંગા પણ આવી. લલિતકુમારે તેને પ્રભુમ કર્યા અને ગંગાએ તેને કૃતજ્ઞ સમાચાર પૂછી તેના પરતી પોતાની લાગણી બતાવી.

હવે આ નાની ટોળી-તનમન-ગંગા લલિત અને ગુલાબ-

રાયજી-મીઠી મીઠી ટકોર કરતાં ચીવડો ઉડાવવા લાગ્યાં. અદ્ય સમ-
યમાં દૂધના પ્યાલા પણ ખાલી થયા એટલે તનમને તરતજ લલિ-
તને તથા પોતાના પિતાને પાનનાં બીડાં આપ્યાં.

“ હવે હું રજા લઈશ. ” લલિત બોલ્યો.

“ જરાવાર બેસોને...” ગુલાબરાયજી બોલ્યા. લલિત બેઠો.

“ તનમન ! હવે જરા ગા...” ગુલાબરાયે કહ્યું.

લલિતને ખુનઃ તે દેવગાલાતું ગાયન સાંભળવાનું મળશે તે જાણી
અત્યંત આનંદ થયો.

“ શું ગાઉં ? ” પ્રફુલ્લવદના તનમન બોલી.

“ તમને જે ગમે તે. ” લલિતે કહ્યું.

તનમન પોતાના ચોરડામાં જઈ દિલરૂપા લઈ આવી અને
વીજળીક વેગે સૂર મીલાતી ગાયન શરૂ કર્યું :

“ કૂલ પાંખડી ધરાવો ગુજરાત માત ચરણે;

પંચામૃતો ઢળાવો ગુજરાત માત ચરણે.

ધૂપ દીપ ચંદનાદિ, પૂજર્થ સિદ્ધિ સાધી;

તપ યોગ પૂણ્ય આદિ, ગુજરાત માત ચરણે. ”

માતૃભૂમિ પ્રતિ ભક્તિભાવથી પરિપૂર્ણ આવું સુંદર ગાયન અને
તનમન તે પોતાના મધુર સ્વરે લલકારે; પછી પૂછવું જ શું ? ત્યાંના
વાતાવરણને તનમને સંગિતમય ગનાવી દીધું. લલિત પૂજ્યભાવથી
સાંભળી રહ્યો.

ગાયન આગળ વધ્યું :

“ આદર્શ આશાદી, યશ કિર્તનો અનાદિ;

પાવન ધરો પ્રસાદી, ગુજરાત માત ચરણે.

અધિકાર પર પ્રકાશ

રચી યજ્ઞવેદો આજે, હુંહુંભી વ્યોમ ગાજે;
આહુતિ દિવ્ય છાજે, ગુજરાત માત ચરણે;
હિંદુ અને મુસલ્મન, બિરાદરો નથી ભિન્ન;
સેવા-સ્વભોમ આકોન, ગુજરાત માત ચરણે;
ચિત્ત સત્ય તત્ત્વ આહિ, બની સાચના સિપાહી;
વરશું વિજય વધાઇ, ગુજરાત માત ચરણે;
ક્ષીર શી વિશુદ્ધ કીર્તિ, પુષ્પો શી મિશ્ર પ્રીતિ;
ધરણું ત્રિકાળ જીતી, ગુજરાત માત ચરણે;
નિશા શીટી નમેરી, હયા ખીટી અનેરિ.
આશા પ્રભાત ફેરી, ગુજરાત માત ચરણે.*

ગાયન પુરું થયું ત્યારે તો બધા સ્તંભિત થઈ ગયા હતાં. લલિ-
તને જે આનંદ થયો હતો તે અનિર્વચનિય જ હતો. તે બ્યારે
ગુલામરાયજી, તનમન તથા ગંગાની રમ્મ લઈ ખંભલામાંથી બહાર
નીકળ્યો ત્યારે તે નવો જ લલિતકુમાર બની ગયો હતો.

તનમન તેની સાથે ખાગમાંથી દરવાજા સુધી આવી. દરવાજા
આગળ આવતાં તનમન બોલી:

“હવે રોજ આવશે તે ?”

“હા. તમારું આમંત્રણ ઠેલાય ?”

તનમન સ્મિત કરીને બોલી:

“ત્યારે તો હવે તમારા પર મારી સત્તા ઝામી મળે.”

“હું તો ઠગ છું, તનમન ! તમારી સત્તા મારા પર સદા
ઝામતી રહે.”

* એથી ગુજરાત રાજાકય પરિપદ માં ગવાયેલું ગાયન.

મકરણ ૬ કું.

કુસુમકલિનો હોમ.

ર પછના કુટુંબના શાંત-આનંદમય વાતાવરણમાં આનંદ પામી
લલિતકુમાર ઘેર ગયો. ત્યારે પુનઃ તેની નજરે વીણા પડી.
તનમન પંદર વર્ષની હતી; તોપણ હજુ તે યાળકજ હતી. હિન્દુ-
સ્થાનની ગરમ હવાએ તેના હૃદયમાં વિકાર ઉત્પન્ન કર્યો નહોતો.
હજુ તે ડૉંગારને આંગણે નિર્દોષ ભાવે ખેલતી હતી. તેની આખોમાં
વિકારની ધીજળી નહોતી ઝળૂકતી. તેના દીલમાં મદનનાં યાણ નહોતાં
વાગ્યાં. હજુ તેને ઋતુપ્રાપ્તિ પણ નહોતી થઈ. કેટલાક લોકો હિન્દુ
બાળિકાઓને તેર ચૈત્ર વર્ષે ઋતુપ્રાપ્તિ થાય છે તેથી તેને પત્ની
અનાવજાની દોડાદોડ કરી મૂકે છે. છોકરીનો પગ ઉંચો નીચો પડી
જશે તો જગતમાં કાળું મ્હો કેમ બતાવી શકાશે ? એવો તેમને બધ
લાગે છે; પરંતુ હિન્દુસ્થાનની ગરમ હવાના કરતાં તેમના ધરના ઝેરી
વાતાવરણજ તે માટે વિશેષ જવાબદાર છે તેનો તેઓ વિચાર શુદ્ધ
કરતાં નથી. હિન્દુ સમાજમાં આઠ દશ વર્ષની બાળાને નાના છોક-
રાઓ સાથે રમવાની મના કરવામાં આવે છે. તેમને સાસુ નણંદ ને
સાસરાની વાતો લહાવા લેવાની રસિયણુ માતાઓ રસ લઈ લઈને
સંભળાવે છે અને બાળ હૃદયોપર બળી જોઈને વિકારી સંસ્કારો
પાડે છે. નાદાન બાળિકાઓ સમક્ષ સાસરાની વાત કરવાથી કેવાં

અધિકારપૂર પ્રકાશ

અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તે બિચારી અમાણુ હિન્દુ માતાઓ જન-
શુતી નથી. તેમને તો પોતાની દીંગલી જેવી છોકરી સુંદર વસ્ત્રા-
લુપણ પહેરી લટકમટક કરતી સાસરે જાય અને જમાધરાજની પધ-
રામણી પોતાને ત્યાં થાય તે જોવાની એક જાતની ઘેલછા લાગેલી
છે. આ એક જાતનો ભયંકર રોગ છે. માતૃપિતાઓની દહાવો લેવાની
લાલસા સમાજમાં કેવી ભયંકર લાલ્ચ સળગાવે છે તે જો હવે હિન્દુ
મામાપો નહિ સમજશે તો દસવીશ વર્ષમાં આ દેશ નિર્માલ્ય, કંગા-
ળ અને રોગી ગુલામોથીજ ઉભરાઇ જશે. પોતાના ધરના દૂષિત
વાતાવરણને નિર્મળ બનાવવાને અદ્ભુત, પોતાની આજ્ઞાઓને ધર્મનિષ્ઠ,
નીતિમય, નિર્દોષ અને સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછેરવાને અદ્ભુત તેમને
આરસની પૂતળીઓ પેકે શણગારી, તેમને ઉત્તેજક સ્વાદિષ્ટ ખોરાક
અવડાવીને તથા દહાવા લેવાને નામે મારી દીકરીના અમુક ઘેરે
સાસરા કરશું. મારી લાડીને માટે અમુક જાતનો વર શોધી કાઢીશું.
દીકરી, તું તો હવે સાસરે જશે ” એવી એવી વિકારોત્પાદક ઝેરી
વાતોથી આજ્ઞાઓનું રમ્ય આજ્ઞાપણ લૂંટી લઇ તેમનામાં ઝેરી વિકાર
ઉત્પન્ન કરીને હિન્દુઓએ આખા સંસારમાં આગ લગાડી દીધી છે.
આજમાતાઓનાં ભયંકર-હૃદયવિદારક મરણો એજ હિન્દુઓ પોતાની
આજ્ઞાઓ જુઓ છે. માયકાકલા જેવા-ટેટા જેવા રોગી આજકોને
જોઇ “ કુટુંબમાં દીવો થયો ” કહી તેઓજ મલકાય છે. નાદાન-
યાય છ વર્ષનાં આજકોનાં મરણને શ્રી મહાપ્રભુજીની ઘણી ગણી
પોક મૂકે છે અને વીસ વર્ષે ત્રણ ચાર છોકરાની ફાજ લઇ એટલા
નિસ્તેજ, અશક્ત, રોગી યુવાનોને “ વસ્તારી ” કહી ધન્યવાદ આપે

અધિકારપર પ્રકાશ

એ ! પરિણામમાં બાળવિધવાઓનાં હૃદયદ્રાવક આકંઠ સર્વ હિંદુ કુટુંબોને રહાવે છે. પ્રજા નમાલી અને રોગી બને છે. દેશમાં બૃષ્મરો અને કંગાલ્યત વધતાંજ જાય છે. પણ પોતાના પાપકર્મો માટે ઇશ્વરને જવાબદાર ગણનારા આધિજાઓ આ વિશાલલીલાને—આ રાક્ષસી માયાને ‘ પ્રભુની લીલા ’ કહી જે ઇશ્વર માનવજાતિને નિરંતર સુખી જોવા ઇચ્છે છે તેને નિંદવાનો અક્ષમ્ય અપરાધ કરી રહ્યા છે. આ પાપ માટે—આ શુન્દા માટે તેમને સજા થઇ રહી છે ને થશે.

તનમનનો નિર્મળ કૌમારજીવનપર વિચાર કરતાં લલિતકુમારના મગજમાં ઉપર જણાવ્યા તેવા અસંખ્ય વિચારો આવી ગયા. બીજી બાજુએ તેણે વીણા જોઇ. ક્યાં તનમન અને ક્યાં વીણા ? એક પ્રભુના રાજ્યમાં બાલ્યજીવનના મોંઘા લ્હાવા લેતી હતી. બીજી તેનાથી ત્રણ ચાર વર્ષ ન્હાની હોવા છતાં ગંબીર, શાણી, લાજળુ ‘ વહુ ’ બની ગઇ હતી. એક ઉપા, સન્ધ્યા, ચન્દની અને પુષ્પો સાથે ખેલતી હતી. વિકારના સ્વપ્ન વિના નાચતી, હસતી, રમતી ફૂલતી અણુમોલ બાળજીવન ગાળી રહી હતી. બીજીને બાળપણનો લ્હાવો કેવો હોય તે તેની માતાએ જણાવ્યા જ દીધું નહોતું. તે જન્મી ત્યારથીજ ‘ દી-કરીના સાસરાં ક્યાં કરશું ? ’ ની વાતો તેને કાને અથડાઇ હતી અને તે દશેક વર્ષની થઇ ત્યારે તો તે પતિપત્નીનો સંબંધ પણ કેંક સમજી ગઇ હતી.

પુનઃ લલિતકુમારના મગજમાં અંગારા સળગવા લાગ્યા. શું કરવું ને શું નહિ તે તેને સૂઝ્યું નહિ. તેની બહેનનો જ તેની નજર સમક્ષ ધૂતકી રિવાજની વેદીપર હોમ થવાનો હતો. સગાઇ નક્કી થઇ

અધિકારપર બકાશ

ગઈ હતી. લગ્નની તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. વરરાજા એક નાદાન બાળકીને પરણવાને ગાંડા ગાંડા થઈ રહ્યા હતા. આવી દશામાં પોતા પોતાનો વિરોધ કેમ પ્રકટ કરવો તે લલિતકુમાર સમજી શક્યો નહિ. દીવાળીપર કાંઈ પણ અસર થાય તે સમ્ભવિત નહોતું. તેને તો પુત્રીને વાળતેગાળતે સત્સરે વળાવવાનો ઉન્માદ થયો હતો. અને એ હડીલાં સતબામાજ ને વીણાને પરણાવવા તૈયાર હોય તો સાક્ષાત્ કૃષ્ણચંદ્ર પણ તેને સમજાવના પૃથ્વીપર પાછા આવે તો દીવાળીના મુગજપર કાંઈ અસર થઈ શકે તેમ નહોતું.

અડધાએક કલાક સુધી તે ઝોટલાપર ગંબીર વિચારમાં લીન થઈ બેસી રહ્યો. તેના હૃદયમાં દારૂ જખમ પડ્યો હોય તેવી વેદના થતી હતી. સળગતા અંગારાની સગડી મૂકી હોય તેવી લાલ તેના મસ્તકમાં લાગતી હતી. સમાજ સામે-જૂના ધાતક રિવાજો સામે-બાળના કુવામાં પડવામાં આંધળીઆ કરનારા મૂર્ખાઓ સામે-તેને આ સામાન્ય તિરસ્કાર ઉપજતો હતો. લાગણી કે પ્રેમના અભાવે આવા નિંદા કામો થતાં નથી પણ દક્ષ અજ્ઞાનતાને લીધેજ 'હાવા' લેવાને નામે નિર્દોષ બાળકોનાં ખૂન કરવા જેવાં ઘોર પાપ કરવામાં આવે છે તેથી પોતાના પિતાને જે ખોલ કહી જેવાનો તેને વિચાર આવ્યો. એ વિચાર આવતાંજ તે માણેકલાલ પાસે ગયો અને વિનીત સ્વરે બોલ્યો:

“આપુણ ! વીણાની ઉમ્મર કેટલીક હશે ?”

“અગિયાર બાર વર્ષની. કેમ ?” માણેકલાલે કહ્યું. તેને લલિતના પ્રશ્નથી સહેજ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું.

અધિકાર પર પ્રકાશ

“ આપુણ !...” લલિત પુનઃ કરણ સ્વરે બોલ્યો.

“ એક બાર વર્ષની નાદાન બાળાને પરણાવી દેવી તે તમને ચોક્કસ લાગે છે ? ”

“ એમાં તું નહિ સમજે, માથ ! દીકરીને વહેલી મોડી સાસરે તો વળાવવીજ પડેને ! વળી તારી બા કહે છે તેમ અર્થદાસ જેવો વર ને ધર કંઈ વારંવાર મળે છે ? તારે એ આમતમાં માથું જ નહિ મારવું, લલિત !...” મારણેકલાલે જવાબ આપ્યો.

“ પણ આપુણ ! વિચાર તો કરોઃ હજુ વીણા બહેન બાળક છે. તેને રમવાની-નાચવાની-ફૂંદવાની હોંસ છે...”

“ માંડા ! સંસારમાં તું શું સમજે ? બાર વર્ષની છોડી ગોધા જેવી ધમડધમડ દોડે તે શું સાઈ કહેવાય ? ”

“ રાયજીની કન્યા.....”

હજુ લલિતકુમાર વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જ મારણેકલાલ મિળન બોધ દઈ બોલ્યોઃ

“ રાયજી તો બાદશાહ છે બાદશાહ ! એમને છોકરી ડિંટ જેવડી કરવી પરવડે ! ને જેને તો ખરો ! એના પૈસા શા હાલ થાય છે તે ! તું પણ તેમના ધરમાંથી જ આવા ઉદ્ધત વિચારો મગજમાં મરી આવ્યો લાગે છે...”

“ એ વિચારોમાં સમને ઉદ્ધતાઈ ક્યાં જણાય છે, આપુણ ? ”

“ જો લલિત ! અહિંયા હું વાલવિવાહ કરવા નથી બેઠો. જે આપદાદા કરતા આવ્યા તે કરવુંજ નેપ્રજો. તારા જેવા ઉદ્ધત જીવાનીઆઓ કરતાં અમણા વડવાઓ વધુ હલાપણવાળા હતા. તેમણે

અંધકાર પર પ્રકાશ

જે ક્યું તે ખરાબ હોયજ નહિ. વળી ગોર મહારાજ કહે છે કે મનુ મહારાજ પણ બાળલગ્ન કરવાની આશા કરે છે.”

“ મનુ મહારાજ કદિ પણ એવો દુષ્ટ નિયમ સમાજને બે બાંધેજ નહિ. મચીસ વર્ષના બ્રહ્મચારી સાથે નવ વર્ષની બાળિકા પરણાવવાનું જો મનુ મહારાજ કહેતા હોય તો એ મનુમહારાજ પણ મૂર્ખા હોવા જોઈએ. વસ્તુતઃ મનુમહારાજે એમ કદિ કહ્યુંજ નથી. મનુ રમૂતિમાં એ શ્લોક કોઈએ પાઠજથી ઘુસાડી દીધેલો છે. ગમે તેમ હો... પણ બાપુજી ! વિચાર તો કરો. બિચારી વીણા હજી લગ્નમાં શું સમજે ? એને આ વયે પરણાવવી તે પાપ છે...”

“ એસ એસ હવે નાને મ્હોડે મોટા બોલ બોલવા મંડ્યો છે ! તને અંગ્રેજ બાણાબો એટલે આટલો બધો બહેંકી ગયો ! રાયજી પણ ગોટપીટ કરતાં શીખ્યા એટલે કહેવા લાગ્યા કે છોકરીને આપવા જેવી કૂદવા દો ! તમે બધા નીતિ અને ધર્મનું નાખ્યોદ વાળનારા છો. તોરી લવરીથી મારાપર કંઈ પણ અસર થવાની નથી, સમજ્યો ? શુષ્યુપ જેસી રહે. કોઈ બીજા પાસે અકલના ચણા વેચવા ન જતો; નહિ તો કોઈ ગાડો ગણશે.” કહી માણેકલાલ કિચિત તિરસ્કારથી હસ્યો.

લલિતકુમાર હતાશ થયો દીવાળીને બે બોલ કહેવા તે પત્થરપં પાણી રેડવા ખરાબર છે એવી તેની ખાત્રી હતી. માણેકલાલ કદાચ સમજે તો સમજે એવી તેને આશા હતી; પણ એ આશા ધૂળમ બળી. તેને એમજ લાગ્યું કે હિન્દુઓ બાણી જોઈને પોતાની ધોખોદી રહ્યા છે. છતી આંખે દીવો લઈને કુવામાં ડૂબાવ્યા જાય

અંધકાર પર પ્રકાશ

અને જ્યારે દુઃખી થાય છે ત્યારે ' નસીમ ' ને દોષ દેવાનો ઇબ્જરો તો તેમને તેમના બાપદાદાઓએ પરાપૂર્વથી આપીજ રાખેલો છે.

આજે વૈશાખ સુદ બારસ હતી અને પૂર્ણિમાની રાત્રિએ વીણા કન્યા મટી પત્ની બનવાની હતી. સૂર્ય પ્રચંડપણે તપી રહ્યો હતો અને પોતાનાં રશ્મિથી જાણે જગતના ગુનેહગારોને બાળીને બાખ્ખ કરી નાખવા માગતો હોયતી તેવો લાગતો હતો. લલિતકુમારનાં નેત્રો સામે એ દેશ્યો હતાં. એક તનમનનું અને ખીજું વીણાનું. એકના પિતાને પિતૃધર્મનું બાન હતું. ખીજનો પિતા-તેનો પોતાનો પિતા રહીને નામે આંધળીયાં કરનારો હતો. પિતાને વિશેષ કહી શકાય તેમ નહોતું અને કહે તો તે માને તેમ પણ નહોતું. આવા ધર્મસંકટમાં અસંખ્ય યુવાનો ફસાય છે. તેમને તે સમયે જગત ધાતકતા અને અન્યાયથીજ ભરેલું જણાય છે. લલિતકુમારને પણ સંસારમા અંધ-કારજ જણાયો. સવળ શયતાનની માયાની જાળ ખીજાવેલી જણાઈ. માનવસમાજમાંથી દેવત્વનો લોપ થઈ ગયલો જણાયો અને મનુષ્ય પ્રભુની પ્રતિકૃતિ છે એ કથનપર અશ્રદ્ધા આવી. તે વિચારમાં ને વિચારમાં બળતાં હૃદયે મેઢાપર ગયો અને થોડીકવાર બિછાનાપર પડ્યો; એટલામાં વીણા તેને જમવા માટે બોલાવવા આવી. વીણાને જોઈ પુનઃ તે દાઝી ગયો. તેના વદનપર ગમ્ભીર શે.કતું વાદળ છ-વાઈ ગયું. આખું ઘર જ્યારે આનંદી તરંગોથી ઢિછળતું હતું, આખો મહોલ્લો જ્યારે આનંદગાનથી ગાળ રહ્યો હતો, ત્યારે ' મોટાભાઈ ' કેમ આવા ગમ્ભીર જણાય છે તે બિચારી વીણા સમજી શકી નહિ. તે બિચારી નહોતી જાણતી કે ' હાવા ' ને નામે તેનો હોમ કરવા.

માં આવે છે. તે નહોતી જાણતી કે દાંગીના કે મિષ્ટાન્નની લાલચે તેને ઉપજતા આનંદથી ખરો આનંદ હજારો ગાઉ દૂર હતો.

લલિત યંત્રવત્ જન્મવા ગયો. જરાતરા ખાધતે તરત ઉડી ગયો. તેને ખાવાનું બાબુંજ નહિ. તેના મગજમાં 'હવે શું કરવું?' એ પ્રશ્ન હથોડા મારી રહ્યો હતો. વીણાના લગ્ન વસ્તુતઃ લગ્ન નહોતા. તે એક ભયંકર હોમ હતો. એ હોમમાં એક સુંદર કુસુમકલિ હોમાં વાળી હતી. એ હોમ તે ઉત્સવ નહોતો; પણ પરમ શોકનો પ્રસંગ હતો. એ પ્રસંગમાં તેનાથી કેમ ભાગ લઈ શકાય એવો વિચાર તેને આવતો હતો. ખાજી બાળુએ જો તે ચાલ્યો જાય તો માતૃપિતાની લાગણી દુખાય—તે ઉદ્ધત છોકરો ગણાય એવો ભય હતો. વિચારમાં ને વિચારમાં બિછાનાપર તેની આંખો સહેજ મળી ગઈ. પુત્ર પાંચ મિનિટ પછી ઉઘડી ગઈ. સાંજે ચારેક વાગ્યાને શુભારે બર ઉઠાવામાં તેને ટાઢ વાઈ અને ધીમે ધીમે તાવ ચઢવા માંડ્યો.

વિચાર કરતાં કરતાં માતૃપિતા જ્યારે અન્યાય કરતાં હોય અથવા પાપ કરતાં હોય ત્યારે તેમની સાથે સહકાર કરવો તે માનમાં બાગીદાર બનવા જેવું છે એવા નિર્ણય પર તે આવ્યો હતો અને વીણાના લગ્નમાં ભાગ ન જ લેવો એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ એ નિર્ણય પર આવ્યો તેજ ધડીએ તેના શરીરમાં તાવનો સંચાર થયો અને તે લાચારીથી પ્રધારીવશ થયો.

માણિકલાલ તથા દીવાળી લલિતકુમાર અચાનક માદો પડવાથી ગભરાયાં. ગામમાંથી વૈદ્ય ડોક્ટરને બોલાવ્યા પણ વૈદ્ય ડોક્ટરોની દવાથી હૃદયના વ્યાધિ મટેલા કોઇએ સાંભળ્યા છે? લલિતકુમારના હૃદય પર

યા થયો હતો. એ ધા રૂઝવાની શક્તિ વૈધરાજની માત્રા કે રોકર સાહેબના 'મિલ્કર' માં નહોતી; તેનો તાવ વધતો જ ગયો. તેરસને દિને તેને ૧૦૪ ડીગ્રી તાવ ચડ્યો.

પણ સાવકા દીકરાને તાવ આવે તેથી કંઈ લાડકી પુત્રીના લગ્ન મુલતવી રખાય? દીવાળી લલિત માદો હોવા છતાં ન્યાતની સ્ત્રીઓને ભેગી કરી આખી શેરીમાં સંભળાય એવા મોટા બરાડા પાડી ગીતો ગાવા લાગી. બારણે ઢાલતામાં પણ વાગવા શરૂ થયાં. લલિતકુમારને દેવા આપવાની કાળજી માણેકલાલ રાખતો; પણ તેને આરામ આપવાની ચિંતા કોઈને નહોતી. માંદાની માવજત કરવાને બદલે તેને થોંધાટ કરી વધુ દુઃખી કરવામાં જ સગા બહાલાંઓ 'લાગણી બતાવેલી' માને છે. ચૌદશ આવી; પણ લલિતકુમારનો તાવ હજી ઉતર્યો નહોતો.

વીણાનો વિવૃદ્ધિત પિત અને માણેકલાલ તથા દીવાળીનો માનીતો જમાઈ અર્થદાસ પીસ્તાળીશ વર્ષનો 'શુવાન' હતો. લાલબાઈ મહેતાજીની નિશાળે 'સોટી વાગે ચમ્ ચમ્ વિદ્યા આવે ધમ્ ધમ્' એ મહા સૂત્રનો અર્થદાસને બહુ સારો અનુભવ થયલો. અને રાજેશ્રી ત્યાં 'છળ' જાળીયાં માળિયા ખૂંચ છાજે 'સૂધી મહામહેનતે શીખેલા. નવ વર્ષની વયે તેમને એક પ્રાય વર્ષની બાળાના પતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા. અઢારમે વયે તેણે પતિપદ માંથી પિતૃપદ પ્રાપ્ત કરી, પોતાના વૃદ્ધ માતપિતાને 'દીકરાનો દીકરો' બનાવી જીવંતાં સ્વર્ગ સુખનો લહાવો ચખાડી આખી ન્યાતમાં પેંડા પાડેલા હતા. એજાણીસમે વર્ષે તેમને 'ધર' નડ્યો અને તેમનો

અંબકાર પર પ્રકાશ

એક વર્ષના પુત્ર તથા સુવારોગથી પીડાતી તેમની પંદર વર્ષની પત્ની તેને છોડી ચાલી ગયાં. તેની પાછળ તેણે આખું ગામ સાંભળે તેવી પોક મૂકી. પત્નીના તેરમાને દિને રાજ્યશ્રીને પુનઃ આંદલો થયો. અર્થદાસનાં બીજાં પટરાણીનું વય સગાઇ સમયે ૧૧ વર્ષનું હતું. તેને પરણ્યા પછી અર્થદાસના માતાપિતા મરણ પામ્યાં એટલે નવી વહુ ખરાબ પગલાંની મનાઇ. ચૌદમે વર્ષે તે કસવાવડ થવાથી પ્રભુના દરબારમાં ગઇ અને પુનઃ અર્થદાસે આંખો બીની કરી. તે બિચારીનું શબ ચિતામાં બાલક સળગતું હતું ત્યારેજ આ બાગ્ય-શાળી વર રાજને એક ગૃહસ્થે પોતાની પુત્રી સ્વીકારવાની વિનંતી કરી એટલે અર્થદાસની આંસુબીની આંખો હસી પડી. આ ત્રીજાં ગૃહરાણી તેમને ત્યાં આવ્યાં પછી માંદાસાગ્ન રહેવા લાગ્યાં અને અર્થદાસને એક પણ સંતાન આપ્યા વિના પાંચ સાત વર્ષ છત્રી સ્વર્ગે સંચરી ગયાં. હવે તેમને સંસારપર મહા વિરાગ ઉપજ્યો. આ સમયે તેમનું વય લગભગ ઊંર વર્ષનું હતું; પુનઃ લગ્ન નજર કરવાના તેમણે કેટલાક શાંતિજનો સમક્ષ કસમપર કસમ ખાવાં માંડ્યાં. પણ એક બલા માણસની કરુણ કાકલુદીથી અર્થદાસ શેક તેમની તેર વર્ષની કન્યાનું પાણીગ્રહણ કરી તે ગૃહસ્થ તથા તેની પુત્રી પર મહા ઉપકાર કરવાને જેમ તેમ તૈયાર થયા. તેમની ચોથી પત્ની ઘરમાં મહાલલા આવી તે પછી એકાદ વર્ષમાં તેમની વીસ વંશની સુવાન બહેન તેનો સાઠ વર્ષનો પતિ ચમરાગ્નએ નિર્દયતાથી ખૂંચવી લેવાથી વિધવા થઇ. પોતાની બહેનને વિધવા બનાવનાર ચમરાગ્નપર આ સમયે અર્થદાસને એવો ભયંકર ક્રોધ ઉપજ્યો કે 'જો તેનું' આ લણું હોત તો ચમદેવને સૂણીએ ચઢાવી દેત.

અધિકાર પર પ્રકાશ

અર્થદાસ શેઠ પોતાની ત્રણ પત્નીઓને કુંકુમ કઢાળની સ્વર્ગે મોકલી ચૂક્યા હતા. ચોથી જેમ તેમ દહાડા ગુમાવવા લાગી. ઘરમાં ખાવાપીવાની ખોટ નહોતી. દાગીનાનો ટોટો નહોતો. સર્વ હટું; પણ મનુષ્યત્વ નહોતું. અર્થદાસ અપ્રીણી હતો અને અપ્રીણની ગોળી મગજનદ છઠ્ઠો ખૂણામાં હમ્મેશાં છુપાઈ રહેતી હોવાથી નિરંતર ઝોકા ખાયા કરતો. પત્નીને તે ગુલામડી કરતાં વિશેષ માનતો નહોતો. તેની વિધવા બહેન પણ બાબીપર રાજ્ય મારવાની શોખિન હતી. ગુલામ-અર્થદાસની ચોથી પત્ની થોડુંક બણી હતી. સંસ્કારી નહોતી છતાં સાવ પશુ જેવી નહોતી. તે માન અપમાન સમજતી. મણી તેને ગમે તેવાં વચનપ્રહાર મારવા લાગી. અર્થદાસ તેના પ્રત્યે ઘણો બેદરકાર રહેતો. ગુલામને તે વિદાસની પૂતળી માનતો. ગુલામ માટે જહાઝે અતિ કશું ભાવી નિમ્નું હતું. મણી સાથે તેને વારંવાર ખોલાચાલી થતી. અર્થદાસ પણ બહેનનું ઉપરાણું લઈ તેની પૂજા કરતો. અતે એક કાળ ચોવડિયે એકવીસ વર્ષની યુવાન વયે આશાબરી ગુલામે પતિ તથા નણંદના ત્રાસથી કંટાળી કૂવામાં પડતું મેલ્યું અને આ રીતે અર્થદાસની ચોથી પત્ની 'આંધ્રા-ચુડા' સાથે 'શ્રીનાથજી બાવાને શ્રારણે' ગઈ.

બીજાં ચાર પાંચ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. એ અરસામાં અર્થદાસ શેઠ કોઈ ભાગ્યશાળીની પુત્રીનું પાણી ગ્રહણ કરવાની ઉદારતા બતાવી નહિ. રામપુરની વણિક જ્ઞાતિનો તે શેઠ હતો. તેને તેની લાયકાતથી શેઠાઈ નહોતી મળી; પણ તેના પૂર્વજે શેઠાઈ કરતાં એટલે પૂર્વજેના વારસા સાથે તેને શેઠાઈ પણ વારસામાં મળી હતી.

અધિકાર પર પ્રકાશ

આવા જ્ઞાતિઓના પટેલીઆઓ એટલે હિન્દુસ્થાનની યુરોક્રીને પાણી પાય તેવી આપબુદીના મૂર્તિમંત પૂતળાં ! અક્કલ નહિ હોય, જ્ઞાન ન હોય, વિદ્યા ન હોય, જ્ઞાતિના હિત માટે લેશ માત્ર ચિંતા ન હોય તો આલે: પણ તેની તિબ્બેરીમાં પીળા તથા સફેદ સીકાઓ ખમડતા હોવા જોઈએ. અર્થદાસની દોલત જો લૂંટી લેવામાં આવે અને તેને ગુજરાન માટે કાઠ ધંધો કરવો પડે તો રામપુરનો હબમ પણ તેને પોતાના 'અસિસ્ટન્ટ' તરિકે રાખે તેમ નહોતું. જો તેની પાસે દ્રવ્ય ન હોય તો આખા ગામમાં તેને બધા મૂર્ખો અને ગાંડો કહી તેના હુરીયો કરે એવી સ્થિતિ હતી. પણ તે સો એક જગીરનો માલિક હતો. તેનો તિબ્બેરીમાં પાય દશ હબરનો માલ હતો; તેથીજ કન્યાના માળાપો તેની પત્ની મરે તો પોતાની દીકરીને આવા મુખી ઘરમાં નાખી આપો ધારવાની બાધા લેતાં. તેમને એક પછી એક ચાર ચાર પત્નીઓ મળી હતી તે તેમની સહમી અને શેઠાઈને શ્રતાપેજ ! ન્યાતલું પંચ મળતું ત્યારે માથાપર પંદર શેરની પાધડી મૂકીને રાજેશ્રી તકિયે અઢેલી મહા બુદ્ધિશાળી દિવાનની પેઠે ન્યાય છળુવા બેસતા. તે સમયે તેમની બુદ્ધિમતા માટે કેટલાક ખુશામતીઆ માખણદાસો આફ્રિન પુકારતા અને બાપતું બારમું ન કરનાર કાઠ ઉદ્ધત 'છોકરા' ને અથવા 'કુળની આબરૂના કાંકરા કરનાર, 'હિંદુધર્મને ડુબાડનાર' અને 'શ્રી મહાપ્રભુજીની આરાતુ ઉધ' ધન' કરી પુનર્લગ્ન કરનાર કાઠ વિધવા બાપને 'ન્યાતમહાર' ને સાંખી ડાંગ મારીને જાણે કેવોક મહાન દિગ્વિજય કર્યો હો એમ માની મલકાતા મલકાતા મોડી રાત્રે ઘેર જતા.

જે પુરુષના વ્યક્તિત્વથી પરિચિત થવા માટે પ્રત્યેનારને આવકારી લાંબી પ્રસ્તાવના વાંચવી પડે તેની ગમે તેવી અનિચ્છા હોય છતાં તેનો 'વંશ' રાખવા માટે છાતી શડી નાખતા તેના મિત્રો અને સગાં બહાલાં તેને આવી 'જુવાન વયે' કુમાર રહેવા દે ખરાં ? મહાત્માને પણ પાંચમી બાબી લાવવાની હોંસ હતી, કારણકે બાબી વિના તે કોઈ પર જુહાડી ચલાવી શકતી નહોતી. તેની નજરે વીણા પડી અને દીવાળીની દીકરીને પોતાની બાબી બનાવવાનો તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો. શ્રીમહાપ્રભુજીની હવેલીમાં મહાત્મા દીવાળીને પોતાની ઇચ્છા કહી સંભળાવી અને આવા કુળવાન-ખાનદાન ઘરનું માણુ આવવાથી દીવાળીને તો સ્વર્ગ ખેજ ડગલાં દૂર રહેલું જણાયું. તેણે માણેકલાલને પૂછ્યા વિનાજ હા પાડી દીધી અને જોતજોતામાં વીણાની સંગાઈ અર્થદાસ સાથે નક્કી થઈ. આ પાંચમી પૂતળી લાવવા માટે અર્થદાસે આડસો રૂપિયાનું પદલું, બસોનાં વસ્ત્ર અને બસોના હોંસના દાગીનાં મળી બારસો રૂપિયાની કોથળી ખાલી કરી હતી. રામપુરની આખી ન્યાત વીણાને ભાગ્યશાળી માતી દીવાળી તથા માણેકલાલને આવો 'શ્રીમાન, યુવાન, કુળવાન, જુલુવાન અને બુદ્ધિવાન' જમાઈ શોધી કાઢવા માટે અમિનંદન આપવા લાગી. આ 'યુવાન અને કુળવાન વરરાજ' નું વય પીસ્તાણીસ વર્ષનું હતું અને તેમની ભાગ્યશાળી મનાતી વિવાહિતા વીણાનું વય અગીયાર આર વર્ષનું હતું !

પૂર્ણિમા આવી. હજી લલિત કુમાર પથારીવશજ હતો. તે તાવતી બૂમમાં કોઈ કોઈવાર કર્ણ સ્વરે લવતો:

અધિકાર પર પ્રકાશ

“અરે ! એ બિચારીનું શું થશે ? એનો લગ્નવેદીપર અપાતો હોમ કોણ અટકાવે ? ગરીબડી મારી વીણા ! એ બિચારી શું સમજે ? એને કેવી લયાનક ચિતામાં ધકકેલી દેવામાં આવે છે ?... પ્રેમુ તેમને માફ કરે.....”

તેની સારવારમાં એક નોકર હતો. તે તેના લવારાનો અર્થ સમજતો નહિ. માણેકલાલ બળે ત્રણ ત્રણ કલાકે આવીને જોઈ જતો. હીવાળી તો લાડકી દીકરીના લગ્ન મહાલવામાં એટલી બધી ચકચૂર થઈ ગઈ હતી કે તેને ઘરમાં લલિતકુમાર નામની કોઈ વ્યક્તિ છે કે કેમ તેનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું.

અતે રાત પડી. આંગણે ફિટસન લાઇટ ઝળહળી રહી હતી. જનૈયાઓને બેસવા માટે મંડપમાં ગાદી તકિયા ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા. રાતના શુભારે અગિયાર વાગે રામપુરની વણિક સાતિતા યુવાન, કુળવાન, ગુણવાન ને શ્રીમાન શેઠ હાથમાં શ્રીરંગ લાઇ, અશ્વપર સવાર થઈ, મ્હોમાં પાનનો ડૂયો મારી, ખાંધપર તલવાર રાખી, વાજતે ગાજતે પાંચમી પત્નીને પોતાની કરવા પધાર્યા. તેમના સાસુજીએ તેમને હસિત મુખે પોંખ્યા અને રાજેશ્રી મંડપમાં બેસાડ્યા. સંસ્કૃત ભાષાનું ખૂન કરનાર અને બ્રહ્મત્વને કલંકિત કરનાર જોર મહારાજે ધ્રુવડ જેવા અવાજે ‘સાવધાન’ ની નેડી પુકારી ખરા ખોટા ભરડી મારેલા શ્લોકો બકવા માંડ્યા અને ‘કન્યા પધરાવો સાવધાન’ થતાં નાની વીણાને તેનો મામેા મંડપમાં લઈ આવ્યો. હસ્તમેળાપ થયો. વીણા અર્થદાસની પત્ની બની અને તેને પહેલાં વાળવાળાઓએ ‘સલામતી’ ત્રગાડી; પણ એને વાળનાં અવાજમાં

અધિકાર પર પ્રકાશ

વીણાના ભાવી જીવનના કચ્છ રૂઢનો હૃદયભેદક સ્વર હતો તે જિજ્ઞાસામાં પડ્યો પડ્યો એકલો લલિતકુમાર સાંભળતો હતો. સ-
માજને—વીણાના માખાપને તે સાંભળવાની ફરસદ નહોતી. કીટસન
લાઈટના ઝળહળતા પ્રકાશમાં વીણાના જીવનનો ધોર અધિકાર છૂપા-
યેલો હતો તે પણ લલિતકુમારજી જોતો હતો અને જ્યારે આખી
ન્યાત આનંદમાં મસ્ત થઈ વીણા અને અર્થદાસના લગ્નનો હકાવો
ડેતી હતી ત્યારે લલિતકુમાર તાવની ઝૂમમાં કંઈકંઈ બકતો હતો:

“ અરેરે ! બિચારી દામળે કુસુમ કલિતો ધાતકી રૂઢીએ—અણ-
નતાએ ભોગ લીધો. ” તે કચ્છ સ્વરે બે ચારચાર આના આજ
શબ્દો બોલ્યો. પાંચદશ મિનિટ તે મૌન પડી રહ્યો.

તે પુનઃ બોલ્યો:

“ હિંદુ સમોજ ! શું હજી તારાં પાપો ઝોઝાં છે કે તેમાં
ચાલુ વધારો કર્યો જાય છે ? હમણાં તને જે સજ થાય છે તે શું
ઝોઝી છે કે વધુ સજની ઘંટેઝરી રાખે છે ? શામાટે ? શામાટે
નાહક આવા જૂઠામો ગુજરી અમારા સંસારી ઉપવનોને કાંટાથી
ઝરી નાખે છે ? રૂઢીના ગુલામો ! તમે ગુલામગીરીને લાયકજી છેઃ
નાંદાન બાળાઓનાં રમ્ય બાળપણને આગ લગાડનારા જૂલમીઓ !
તમે સ્વતંત્રતાના અધિકારીજી નથી. તમને ગુલામગીરીજી યોગ્ય છે.
જ્યાં સુધી તમે આવાં ધોરતમ પાપો કર્યા જાઓ છો ત્યાંસુધી બધે
તમે ગુલામગીરીમાં સડ્યા કરો. તેમાંથી છૂટવાને તમે લાયકજી નથી...”

તે બબડ્યો; પણ તેના શબ્દો હવામાં વિલીન થઈ ગયા. તે

અધિકાર પર પ્રકાશ

દોષદો સાંભળીને કોઈ નહોતું અને કોઈ સાંભળે તો પાપાણુદ્ધરો
પર હાલમાં તો તેની અસર થવી સમ્ભવિત નહોતી.*

* હિંદમાં બાળલંચની વિધાતક રીઠી બાળપણમાં પત્ની બનાવ-
વામાં આવેલી નિર્દોષ બાળાઓની સંખ્યા ૧૯૧૧ ના વર-
સાણે ત્રીયે પ્રમાણે છે:—

ઉમ્મર	પરણેલી બાળાઓ.
૦ થી ૧— ...	૧૩૨૧૨.
૧ થી ૨— ...	૧૭૭૫૩.
૨ થી ૩— ...	૪૯૭૮૭.
૩ થી ૪— ...	૮૭૫૦૬.
૪ થી ૫— ...	૧૩૪૧૦૫.
૫ થી ૬— ...	૨૨૧૬૭૭.
૧૦ થી ૧૫— ...	૬૫૫૫૪૨૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

નિહિ કિનારે.

૬ લિતકુમારને સાતમે દિને તાવ ઉતર્યો. તે તાવની ઉખાથી જોયો. દુઃખી થયો તેના કરતાં નાદાન વીણના લગ્નવેદીપર અપાયલા ભોગથી તેના અંતરમાં સળગતી લાલથી વિશેષ દુઃખ ખામ્યો. તેની માતા દીવાળી અબણ હોવા છતાં તે લાગણીહીન હતી એવો આરોપ અમે તેના પર મૂકવાની હિમ્મત નથી કરી શકતા. તેના પ્રિતા પણ સ્નેહાળ હોય; છતાં કિમયમાં એક જાતની પરંપરાગત જડતા ઉતરી આવી હતી. એ જડતાને લીધેજ સારાસારનો વિચાર તેઓ ભૂલી ગયાં હતાં.

લલિતકુમાર ખીમાર છે એવી ખબર મળતાંજ રાયજી તેની તથિયતની ખબર પૂછવા રોજ માણેકલાલને ત્યાં આવતા. તનમન પણ તેમની સાથે જો ત્રણવાર આવી ગઈ. જ્યારે તનમન લલિતકુમારને જોવા આવી; નિર્દોષ ભાવે તેના ઉશીકા આગળ જઈ બેઠી, બહાલથી લલિતના ધગધગતા કપાળપર ખરફ પચાવવા મંડી ગઈ અને તે દીવાળીએ નજરો નજર જોયું-માણેકલાલ અને ગુલામરાયજીની હાજરીમાં તનમનને લલિતપર પોતાના બહાલનો ઉમગકો ખાલી કરતી જોઈ-ત્યારે દીવાળીના મનમાં એવોજ વિચાર આવ્યો કે દાળમાં કંધપણ કાળું હોવુંજ જોઈએ; નહિ તો નાત નહિ, જાત નહિ; સગો નહિ, બહાલો નહિ, ને એને શી પડી છે કે એ લલિતની સારવાર કરવા થોડી જોડી આવે. દીવાળી એવાજ વાતાવરણમાં ઉછરી હતી કે જ્યાં સ્ત્રી અને પુરુષ-કુમારિકા અને કુમારોને ભેગાં મળી વાત ન કરવાની, એક ખીજ પ્રત્યે જોઈ હાસ્ય ન કરવાની

અધિકાર પર પ્રકાશ

લક્ષ્મી આણે છે. વળી લલિત અને તનમન જે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વિહરતા હતાં તેનાથી તો દીવાળી ધણે-ધણે દૂર હતી; એટલે એક નિયમિત સારવાર કરવામાં તનમનને કેવો આનંદ થતો હતો, લલિતની માંદગીના સમાચાર સાંભળી તેના કુંળા દીલમાં કેવો ચીરો પડ્યો હતો તે દીવાળીથી સમજી શકાય તે કેવળ અશક્ય હતું.

માણિકલાલ સમજી હોવા છતાં નવયુગનું પરિવર્તન જોઈ શકતો નહોતો અથવા એ યુગની ધમાધમમાં બૂકાવવાની તેનામાં હસ્તક્ષેપ અને તાકાત નહોતી. તનમન જેવી મોટી છોદરી પોતાના પુત્રના રોગગ્રસ્ત શરીર તરફ પ્રેમભર્યા નયનોએ જોઈ રહે તેમાં તેને મહા અપરાધ જણાયો, ધર્મનો લોપ થતો દેખાયો અને આર્થ સંસ્કૃતિનું નષ્ટબોધ વળી ગયલું તેણે માની લીધું.

રાયજીએ માણિકલાલ સાથે મુક્ત હૃદયે વાત કરી; પણ માણિકલાલ તેમનાપર પણ ગુસ્સે થયો હતો. અંગ્રેજ બણીને રાયજી વડી ગયા છે અને તેમણે લલિતને પણ વંદાવવા માંડ્યો છે એવું માણિકલાલના મનમાં ઠસી ગયું હતું. 'રાયજીના સમજાવ્યાથી જ એ વીરનાથ લખની વિરૂદ્ધ બેઠ્યો. એ અંગ્રેજ ફળવણીના જ માફા ફળ, કમળ-ખેતો એમને એમ ધરમનું લીલાકિ કરવા બેસા છે' એવા એવા વિચારો માણિકલાલના મનમાં આબકાલ આવતા હતા અને તેથી રાયજી પ્રત્યેના તેના સહભાવ કેંક ઓછો થયો હતો. રાયજીને રામ પુરના કારભારી ન હોત તો માણિકલાલ એવા 'ધર્મપ્રોહી' ને પોતાના 'પવિત્ર' ઘરમાં કદિ પણ પગ ન મૂકવાનો હક્ક કરતાં અન્યાયકાત નહિ.

લલિતને તાવ ઉતર્યો અને સહેજ આરામ થયો કે તરતજ તે

અધિકાર પર પ્રકાશ.

લક્ષ્મી આણંદે વળી લલિત અને તનમન જે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વિહરતા હતા તેનાથી તો દીવાળી ધણે-ધણે દૂર હતી; એટલે એક વિચિત્રની સારવાર કરવામાં તનમનને કેવો આનંદ થતો હતો, લલિતની માંદગીના સમાચાર સંભળી તેના કુંળા દીલમાં કેવો ચીરો પડ્યો હતો તે દીવાળીથી સમજી શકાય તે કેવળ અશક્ય હતું. માણેકલાલ સમજી હોવા છતાં નવયુગનું પરિવર્તન જોઈ શકતો નહોતો અથવા એ યુગની ધમાધમમાં ઝૂકાવવાની તેનામાં હિમ્મત અને તાકાત નહોતી. તનમન જેવી મોટી છોકરી પોતાના પુત્રના રોગચરત શરીર તરફ પ્રેમભર્યાં નયનોએ જોઈ રહે તેમાં તેને મહા અપરાધ જણાયો, ધર્મનો લોપ થતો દેખાયો અને આર્ય સંસ્કૃતિનું નાશબોધ વળી ગયું તેણે માની લીધું.

રાયજીએ માણેકલાલ સાથે મુક્ત હૃદયે વાત કરી; પણ માણેકલાલ તેમનાપર પણ ગુસ્સે થયો હતો. અંગ્રેજ બણીને રાયજી વંદી ગયા છે અને તેમણે લલિતને પણ વંદાવવા માંડ્યે છે એવું માણેકલાલના મનમાં ઠસી ગયું હતું. 'રાયજીના સમજાવ્યાથી જ એ વીણના લગ્નની વિરૂદ્ધ બોલ્યો. એ અંગ્રેજ ફેળવણીના જ માઠા ફેળ. કમળ-પતો એમને એમ 'ધરમનું' લીલાંડ કરવા બેઠા છે' એવા એવા વિચારો માણેકલાલના મનમાં આજંકાલ આવતા હતા અને તેથી રાયજી પ્રત્યે તેનો સહભાવ કેંક ઓછો થયો હતો. રાયજી જે રામ પુરના કારભારી ન હોત તો માણેકલાલ એવા 'ધર્મદ્રોહી' ને પોતાના 'ચિત્ર' ઘરમાં કદિ પણ પગ ન મૂકવાનો હુકમ કરતાં અચકાત નહિ.

લલિતને તાવ ઉતર્યો અને સહેજ આરામ થયો કે તરતજ તે

ચાંચીને ત્યાં ગયો. તનમન ચાંચીના વાંચનગૃહમાં સરસ્વતીનાં મારી
શીળે ભાગ વાંચતી બેઠી હતી. લલિતને તેણે સ્મિત કરી વંધાવી
લીધો. લલિતના કેંક શીકા વદનપર તનમનને જોતાંજ હર્ષની છાયા આવી.

“ તમિયત કેમ છે, લલિત ? બેસો. થાકી ગયા લાગે છે.
હજી શક્તિ નથી. તોપણ સા માટે ચાલીને આવ્યા ? હું નહિ આવું.
એમ તમને લાગ્યું હતું કે ? ” તનમને ત્રણચાર સામઠા સવાલોથી
જોતાનો ઉભરો ખાલી કરી નાખ્યો.

“ તમે આવત તે વિષે મને શંકાજ નહોતી. પણ એક અક-
વાંડિયાથી ધરમાને ધરમાં કેદ પ્રગાઠ રહેવાથી હું મુકાઠ ગયો હતો.”
લલિતે જવાબ આપ્યો.

“ લલિત ! બિચારી વીણાનું શું થશે ? ” તનમનના મુખ પર
કરુણ ભાવ આવ્યો.

“ શું થાય ? હિન્દુસ્થાનની લાખો નિર્દોષ યુવતીઓનું જે થાય
છે તે મારી બહેનનું થશે. તનમન ! આપણી સમાજમાં શું એવા
જૂલમો નવા છે ? ”

“ પણ શું એનો કાંઈ ઇલાજ નથી ? ”

“ ઇલાજ છે : પણ જૂની સમાજ સાંભળે ત્યારેને ? ”

“ તમે કેમ કંઈ ચળવળ નથી કરતા ? ”

“ હું એકલો શું કરું ? દેશના યુવાનો અને યુવતીઓ એકત્ર
થઈ જ્યાંસુધી આ ધાતકતા-સામે આ ખૂનો-સામે પ્રમલ વિરોધ ન
દર્શાવે ત્યાંસુધી જૂની સમાજને ન્યાયી બનાવવી અશક્ય છે. ” લ-
લિતના સ્વરમાં આવેશ આવ્યો. વદનપર મસ્તીરતા અને શોકનાં
આવરણ છંવાયાં.

અધિકાર પર પ્રકાશ

રહેર, તનમન પેશુ વિચારમાં પડી. અત્યાર સુધી ઉપા અને સન્ધ્યા-
ય શિ તેણે જીવન વીતાવ્યું હતું. તે પુખ્તો અને કલિઓની સખી બની
રહી હતી. ચન્દની, તારા અને સલિલ ઝરણુને તેણે પોતાનાં રમકકા
આન્યાં હતાં. જીવનમાં પહેલીવાર તેણે દુનિયામાં ચાલતી કૂરતાનું
મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જોયું અને તેજ સમયે એ કૂરતાની સામે બંદ
હાવવાને ટળવળી રહેલા લલિતને જોયો. નિર્દોષતાની સજીવ પૂતળી
તનમનને આવે પ્રસંગે લલિત તરફ સદ્ભાવ પ્રકટે તે તદન સ્વાભા-
વિક છે. તે લલિત તરફ આવમય આંખોએ જોઈ રહી. ઉભયની
આંખો વિકારરહિત અને પવિત્રતાની જ્યોતિથી ઝગારા મારતી હતી.
તનમનની નિર્મળ આંખોમાં મદ નહોતો, કામ નહોતો; પણ વિશુદ્ધ
પ્રેમભાવ હતો. તેના મિત્રની આંખોમાં શોક, સમાજ સામે બંદ
હાવવાનો નિશ્ચય અને જૂલમ સામે ઝૂઝતાલી શક્તિ સાથે પવિત્ર-
તાનું તેજ હતું. તે વિનયી હતો પણ બીર કે રાંક નહોતો. જૂલમ
શાય જ કેમ ? જૂલમ કરનાર કરતાં જૂલમ સહન કરનાર વિશેષ
અનેહગાર છે; માટે જૂલમને તો જ્યાં જણાય ત્યાંથી જડમૂળથી ઉ-
ખેડી નાખવો જોઈએ એવી લલિતકુમારની મન્યતા હતી.

“લલિત ! તમે એકલા શાના ? થું હું તમારી સહાયક સખી
ન થઈ શકું ?” તનમન વિનિત સ્વરે બોલી.

“તમે મારા સહાયક મિત્ર થશો, તનમન ?” અત્યંત આ-
નંદ પામી લલિત બોલ્યો.

“શા માટે ન થાઉં ? આપણે બાળપણમાં મિત્રો હતાં, થું
જુગતી આપણી મિત્રતા તોડી શકશે ?”

“નહિ, નહિજ તોડી શકે. તનમન !...જો તમે મારા મિ-

હો, જે તમે મારાં પ્રોત્સાહક સાથી હો, જે તમારી અમીમરી વાણી
મને આશ્વસન આપતી હોય, જે તમારા ઉત્સાહપૂર્ણ શબ્દો મારી
નિષ્ફળતામાં મને પ્રોત્સાહિત કરતા હોય, જે તમે મારાં સ્વર્ગોના
સાક્ષાત્કાર માટેના મારા પ્રયાસમાં મારે પડખે, મને સહાય કરવા
હિંમત હો તો...તો તનમન ! મને નથી લાગતું કે જગતમાં એવું કોઈ
કાર્ય હોય કે જે મારાથી ન બને ! ”

આ શબ્દો બોલતાં કોઈ અકળિત આવથી લલિતકુમારમાં
આવેશ આવી ગયો. તે જોઈ તનમન પણ કિંચિત આશ્ચર્ય પામી.
લલિત જરા જરા વારમાં આવેશમાં આવી ગયો છે, તેનું મંગળ
આડે પહોર બળવાબેર વિચારોથી ઘૂમ્યા કરે છે એ તે જાણતી
હતી; પણ આજનો તેનો આવેશ, તેના શબ્દો, તેની નિશ્ચિતતા અને
તનમન પરનો તેનો અનન્ય વિશ્વાસ—એ સર્વ તનમનને ચકિત
કરવાને બસ હતું. લલિત—તેનો પ્રિય મિત્ર—તેને તેનાં મહા કાર્યોમાં
માગીદાર બનાવવા ઉત્સુક છે એટલુંજ નહિ પણ તેના પ્રોત્સાહનથી
તે ગમે તેવાં મગીરથ સાહસો ખેડવાની હામ બીડે છે એ જાણી
જાનમનને અકલ્પ્ય આનંદ થયો.

તે સ્મિતભર મુખડે બોલી:

“ લલિત ! તમે મને બહુજ ચડાવી દો છો. મારા જેવી તે
વેળા તમને શી મદદ કરવાની હતી કે તમે મને સાતમા આસમાન
પર ચડાવી દો છો ? ”

“ તમારી શક્તિની તમને પીછાન ન હોય, તનમન ! પણ
જો, મારા કાર્યમાં—મારા આદર્શના શક્તિાર્થ માટે તમે મને સહાય
કરશો ? ”

“ શા સ્કાટે ન કરું ? આપણી મિત્રતાને અંગે તું એટલું બધું જોશી શકે ? ”

સાહજિક્ષ તનમનના મ્હેમાંથી ‘ તું ’ શબ્દ નીકળી પડ્યો. લલિતને તેથી જે અનિર્વાચ્ય આનન્દ થયો તે અમ્હેમાંથી વ્યક્ત કરી શકાય તેવો નહોતો. તે એક પલ-શક્ત એકજ પલ જરા અસ્વસ્થ થયો. તેની સ્વસ્થતાનો આવો અગમ્ય ભંગ થયો તે તે સમજી શક્યો નહિ.

પાંચેકે મિનિટ મૌન પસાર થયું; પણ એ મૌનથી ઉભય સમજી ગયાં કે ઉભય ગાઢ મિત્રો છે, તેમની મિત્રતા અતૂટ છે અને તે તોડવાની તાકાત કોઈનામાં નથી.

“ લલિત ! તંબિયત બરાબર સારી ન થાય ત્યાંસુધી બહુ રખડશો નહિ હો ! ” તનમને તુંને બદલે ‘ તમે ’ વાપર્યું.

“ તનમન ! તું અને ‘ તું ’ કરીનેજ જોલાવે તો કેવું સાડું ? ”

“ એમ ? તને ગમે ગમે છે એ ? હું તો સમજી કે રાવળહાફર ખીજવાય જશે ! ” કહી તેણે એવું દુર્જય સ્મિત કર્યું કે જેવું સ્મિત અપિષ્કુનિઓના તપને ગંગાના વહેતાં પૂરમાં ફેંકી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે !

લલિત પર પણ એ બહુભર્યા સ્મિતની અસર થયા વિના રહી નહિ. તે મસ્ત નયનોએ તનમન તરફ જોઈ રહ્યો.

તનમન ખડખડ હસી પડી બોલી :

“ હવે બહુ થયું. ગાંડો થઈ જશે. ”

“ એવું ગાંડપણ પણ કેટલું સુખાવહ હોય છે તે તું જાણે છે ? ”

“ પયરા ! ગાંડપણ વળી સુખાવહ હોતું હશે ? તુંય નવી નવી

શોધોશોધી શોધી કાઢે છે...લે બેસ જરા! હું તાર માટે "બાહુ" લઈ આવું—"

"બાહુ" સાંભળી ઉભય ખડખડ હસી પડ્યાં અને તનમન વીજળીક વેગે ઘરમાં જઈ બે રકાખીમાં દળતો લાડુ લઈ આવી. ઉભયે રકાખીઓ મીઠી મીઠી વાતોમાં ખાલી કરી.

"લે ચાલ, જરા ફરવા આવે છે?" લલિતે કહ્યું.

"તું ચાકી જશેને?"

"જા. જા. ગાડી! મને શું થયું છે જે! મને તો વાલે ખાતો નથી. ચાલની!" લલિત હસીને બોલ્યો.

"ક્યાં જશું?"

"તું કહે ત્યાં."

"ના બધ! તને ગમે ત્યાં."

"આપણને બન્નેને ગમે ત્યાં."

"પણ તે ક્યાં? તું બહુ લુચ્ચો છે, લલિત! ખાલી ફગાવ્યા કરે છે."

"ચાલો. અમે લુચ્ચા તો લુચ્ચા! રહ્યા અમારા ઘરના...પણ કહેની આપણે ક્યાં જશું?"

"નહિ કિનારે...તને ગમશે?"

"તને જે ગમે તે મને ન ગમે?" લલિતના સ્વરમાં મરતી આવી. તનમન પ્રત્યુત્તરમાં હસી: તેઓ ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યાં.

"બા! અમે જરા ફરી આવીએ....." તનમને જરા મોટેથી પોતાની માતાને કહ્યું:

"હા. વહેલાં આવજો."

“હા.....” લલિત બોલ્યો.

ઉભય એકમેકની આંગળી પકડી આગમાંથી બહાર નીકળ્યા અને નદિ તરફ જવા લાગ્યા. માર્ગમાં કુદરત તેમનો સંપર્ક કરવાનેજ બળે તૈયાર થઈ રહી હોયની એવું લાગતું હતું. આત્રવૃક્ષોપર કાચી ફેરીઓ લગી રહી હતી. કોયલ કોઈ આધેની આત્ર કુંજમાં ખેંચી ટહુકા કરી રહી હતી. તનમનની માનીતી મેના તેમની સાથે ઉડતી ઉડતી જતી હતી. કોઈક વેળા તે તનમનના હાથપર જઈ એસતી તો કોઈવાર કિશોરીના મસ્તકપર તાવતી. લલિત હર્ષિત હૃદયે મેનાની તનમન સાથેની લીલા જોઈ રહેતો. તેના અમાપર પણ હવે તનમનની મેના આવીને જલાલથી એસતી.

તેઓ નદિ કિનારે આવી પહોંચ્યાં. રામપુરના લોકોએ તેનું નામ રોહિણી પાડ્યું હતું. રોહિણીમાં ઉનાળામાં પાણી બહુ ઓછું રહેતું; પણ તેનું ઝરણું કદિ સુકાઈ જતું નહિ. નદિમાં છુટણમરજ પાણી હોવાથી ઉભય અંદર ઉતર્યાં. થોડીક વાર પાણીમાં આમ તેમ ર્યા પછી નદિ કિનારાથી થોડેજ દૂર આવેલાં ચમ્પાના એક મનોહર વૃક્ષ નીચે જઈ ઉભય ઉભાં રહ્યાં.

“કેવી સુંદર છે આ પૃથ્વી, લલિત ?” તનમન આમતેમ નજર કરી બેલી. કિશોરી ઉપા ચાલી ગઈ હતી અને જંગલપર આળસૂર્યનાં તેજસ્વી રશ્મિઓ દિવ્ય પ્રકાશ રેડી રહ્યાં હતાં. કોયલના ટહુકારથી થોડી થોડીવારે વાતાવરણ ગુંથ રહેતું હતું. ક્ષિતિજથી થોડેક ઉંચે દિનપ્રતિ આવી ઉભા હતા. આધે દેખાતાં સીમેમાં ગાય, ભેંસ, બળદ વિગેરે ચરતાં જણાતાં હતાં. તેમનાં માર્ગોપર ચમ્પક વૃક્ષ છાયા કરી હતી અને ચમ્પાનાં ફૂલોની ગંધ વાતાવરણને,

“કેવી સુંદર છે આ દુનિયા, લલિત?”

(પાનુ ૭૩.)

કુમળમય ખનાની રહી હતી. થોડેક દૂર એક નાનો ડુંગર નજરે
પડતો હતો અને નજર સામેથી રોહિણી નદિનું અરણ્ય કલકલ, અ-
વાજ કરતું ચાલી જતું હતું.

“કવી સુંદર છે આ દુનિયા, લલિત ?” પુનઃ તનમન બોલી
“મને તો આખી દુનિયા કરતાં તુંજ વધારે સુંદર લાગે છે.
તનમન !” લલિતકુમાર પ્રેમભર્યા સ્વરે બોલ્યો.

લલિત હાથમાં ટોપી લઈ તનમનની પાસે ઉભો હતો. તનમનની
સાંતેમની ઉપર ઉડી રહી હતી. આનુઆનુ શાંતિ પ્રસરેલી હતી.
તનમને દમણાં ચણીયા ચોળા પહેર્યા હતાં અને તે પર એક
રેત ઓઢણી ઓઢી હતી. તેના માથાપરથી ઓઢણીના છેડા ખસી
ઓ હતાં અને તેથી તેનું સૌંદર્ય ગળ્ય કરી રહ્યું હતું. દઢ સંયમી
હવેને પણ ચળાવે એવું સૌંદર્ય આજે તેના વદનપર-તેનાં અંગ-
ત્યંગમાં જણાતું હતું.

“શું તારી નજરે હું આખી દુનિયા કરતાં વધુ સુંદર જ-
ણું છું ?”

“હા.”

“ત્યારે લલિત ! તું બહુ મોટી ભૂત કરે છે. જે આ કલક-
લિનાદિની રોહિણીનું મંદમંદ અરણ્ય જે ! શું હું તેના કરતાં સુંદર
છું ? સામે આમ્રકુંજેમાં ટહુકા કરતી કાચલના ટહુકા સાંભળ અને
કી કહે કે, શું એ ટહુકામાં મારા સૌંદર્યને ભૂલાવી દે એવી મો-
હતા નથી ? ક્ષિતિજપરથી ધીમે ધીમે ઉંચે ચઢતા દિનપતિને જે,
લલિત ! શું તેમની જ્યોતિ મારા જેવી લાખો કુમારિકાઓના સું-
દરને આંખી પાડે તેવી નથી ?”

“ પણ ગાંડી ! તું મારી આંખોએ જોતી ! જો તું મારી આંખોએ જુએ કતી તો તને તરતજ જણાશે કે આ સુંદર ઝરણા એ કોઈક ટહુકાર અને પહોળું પાણીનું વાળી બેઠેલા પહાડની તળેટી-માંની વૃક્ષવૃક્ષો કરતાં મને તારામાં વધુ રમણિયતા જણાય છે ! તનમન કંઈજ જોલી નહિ. પહેલીવાર-જીવનમાં પહેલીવાર-લલિતના શબ્દો સાંભળીને તેને કોઈક એવો અગમ્ય-અનિર્વાચ્ય આવ થયો કે જે તે પોતે પણ સમજી શકી નહિ. તેની આંખોમાં તે મંદ આંખો કે જે બીજાને ઘેન ચઢાવે છે. તેના હૃદયમાં તે ભાર થયો કે જે આનંદપૂર્ણ હોવા છતાં દીક્રને કોઈક અનોખું મુગ્ધવૃત્તિ સુઝાવી નાખે છે. તનમનને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નહોતો-ભય પામવાનું કારણ નહોતું; છતાં છાતી ધડકવા લાગી. શરીરમાં ન સમજાય એવો કમ્પ થયો અને તે તદ્દન સ્તબ્ધ ઉભી રહી.

લલિતને પણ તનમનના જેવીજ મુગ્ધવૃત્તિ થતી હતી. તે જોલિત જોલી તો ગયો; પણ તે શું જોલ્યો તેની તેને સ્મૃતિજ રહી નહિ. તેને પણ જીવનમાં કોઈ પણ વેળા ન અતુભવેલી એવી અગમ્ય લાગણી થઈ. તે પણ તનમનની પેઠે મોઢા ચારી સ્થિર ઉભો રહ્યો.

પાંચેક પણ આગ પ્રસાર થઈ ગઈ. તનમનમાં લજ્જાનો આ વિર્ભાવ થયો હતો. તે આંખો નીચી ઢાળી દઈ ઉભી હતી.

“ તનમન ! જોડું લાગ્યું ? મેં કંઈ અયોગ્ય કહ્યું હોય ? માફ કર...”

તનમને આંખો ઉઘી કરી. એ આંખોમાં આજે વિચિત્ર આવ્યો હતો. આવી મસ્તી તનમનની આંખોમાં કદિ પણ નહોતી આ

“ તનમન ! માફ કરીશ ? ”

“ શા માટે ? નીકા ! તે કંઈજ ખોટું ક્યું નથી. ”

લલિતના દિલમાં પ્રેમનો ઉભરો આવ્યો.

“ તનમન ! બહાલી ! ” લલિત જેમ તેમ અસ્પષ્ટ સ્વરે આ

મે સંખેડો ખોલ્યો. ખીજીજ પ્રજે તનમનને સમજાય એવા આવેશ

અને ઉમળકાથી લલિતને વળગી પડી. લલિતનું હૃદય પ્રેમોન્માદિ

ખન્યું. તેણે તનમનને બહાલીથી ચૂમી લીધી.

“ બહાલી ! મને આ ફૂલો ચૂંટી આપ...” તનમન લલિ

તથી અળગી થયા પ્રજી ખોલી.

ખીજા સંખેડની રાહ જોયા વિના લલિત ચમ્પાના વૃક્ષપર ચઢવા

તેમાર થયો.

“ સખુર લલિત ! મને ફૂલ નથી જોઈતાં...”

“ કેમ ? ”

“ તારી તળિયેંત...”

“ હવે કંઈ નથી. હું તો તંદન સાંજે થઈ ગયો. ”

“ નહિ. મારા સમ ! મને નથી જોઈતાં.....ચાલ હવે ઘેર-

હું ખાગમાંથી ફૂલો લઈ તને માળા ગુંથી આપીશ...”

લલિત - તનમનની પ્રેમાળ ધચ્છાને શરણુ થયો. તેઓ ઘર

તરફ જવા લાગ્યાં. થોડાંક કદમ તેઓ ગયાં એટલામાં પાછળથી

અશ્વના પગલાંનો અવાજ આવ્યો. આ સમયે ઉભય મિત્રો હાથમાં

હાથ લઈ ચાલતાં હતાં. ઉભયની આંખોમાં નીશો હતો.

અશ્વના પગલાં સાંભળી ઉભયે પાછળ જોયું. એક સવાર અ

અધિકાર પર પ્રકાશ

આરુઢ થઈ આવતો હતો.

“લલિત ! આ યુવરાજ...” તનમન ધીમે સ્વરે બોલી.

ઘોડેસ્વાર નજીક આવ્યો અને તનમન તરફ જોઈ હસ્યો.

“તમે ક્યાં જાવ છો, તનમન ?” તેણે પૂછ્યું.

“આટલામાં જ. ફરવા.”

“આ કોણ ?”

“મારા મિત્ર છે. એમનું નામ લલિતકુમાર.”

“હું...” કહી તેણે જરા સપ્ત આંખોએ લલિત તરફ જોયું.

“તનમન ! હું ગામમાં જઈ છું. મારી સાથે આવશો ?”

“નહિ જી. માફ કરશો. અમે બન્ને સાથે જઈશું.”

“હીક. સાહેબજી !”

“સાહેબજી !”

યુવરાજે ઘોડો મારી મૂક્યો પણ જતાં જતાં તેણે પુનઃ

ફરડી આંખોએ લલિત તરફ જોયું.

“મને આ માણસ નથી ગમતો, લલિત !” તનમન યુવરાજ

ચોક્કસ કદમ દૂર ગયા પછી બોલી.

યુવરાજના કરડા દૃષ્ટિપાતથી ઉમજલો ખેદ ભૂલી જઈ લલિત

બોલ્યો:

“તું તો દેવબાલા છે, તનમન ! તને રાજકારસ્થાની પુરમે

નજ ગમે...”

“તનમન હસી. મેનાએ એક મધુર દહકો કર્યો.”

પ્રકરણ ૮ મું.

હાલુવશ યુવરાજ.

હાલિત અને તનમન નદિ કિનારે જીવનમાં અનસ્ત ઉપા પ્રક-
ટાવી આવ્યા. રોહિણીના પવિત્ર ઝરણે તેમનાં પ્રેમગીત ગાયાં.
તનમનની લાહડી મેના એ ગંધર્વ લગ્નની સાક્ષી રહી. સૂર્યે પો-
તાનાં કિરણો રૂપી હસ્તે તે પ્રેમી યુગલને આશિષ દીધી. વૃક્ષો, અમ્બા-
નાં સુરમ્ય પુષ્પો, દૂર જમાનાઓથી કોઇ ઇચ્છિત વરની સિદ્ધિ
મથે પ્રજ્ઞાસન વાળી તપ કરતો કુંગર અને પક્ષીઓ લલિત અને
તનમનના પ્રેમસુંબમાં પોતપોતાની શક્તિથી વધારો કરી કૃતકૃત્ય થયા.
નદિ કિનારેથી પાછાં ફરતી વેળા તેમને એક ઘોડેસ્વાર મળ્યો.
યુવરાજ-રામપુરની ગાદીનો ભાવી વારસ હતો. તેનું નામ સ્યા-
મસિંહ હતું. તેનું વય બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષનું હતું. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃ-
તનો તે પરમ ભક્ત હતો. હિન્દુસ્થાનના લોકો તેની નજરે અણુધક
અને જંગલી જણાતા. અંગ્રેજોનું શિક્ષણ, સાહિત્ય, રીતરિવાજ બધું
ક્રમ ! હિન્દુસ્થાની સંસ્કૃતિ ક્યારા જેવી, તેમના રીતરિવાજ જ-
ગલી, તેમનું સાહિત્ય પ્રતિભા હીન-દૂંકામાં જેટલું હિન્દુસ્થાનની
જેટલું બધું યુવરાજ સ્યામસિંહને અર્થહીન અને જંગલી જેવું જ-
ણાતું. તે પોતે હિન્દુસ્થાની બાપનો દીકરો હતો અને હિન્દુસ્થાનની
જમીન પર પાક્યો હતો તેથી પણ તેને તેના મનમાં કોઇ કોઇ પળે
દારમ આવતી હોય તો તે તદ્દન સંભવિત છે. કેટલાકોને પોતાનક
માપની ઓળખાણ આપતાં લાજ લાગે છે; તેમ સ્યામસિંહને પણ
મુખમાં પોતાના 'એરીસ્ટોક્રટ' મિત્રો આગળ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી

અંધકાર પર પ્રકાશ.

અલિપ્ત સુરસિંહજી નામ દેતાં શરમ લાગતી. વર્ષનો મોટો બાળક તે સુખમાં જ રહેતો. સારામાં સારા અંગ્રેજ શિક્ષકો રાખીને તેણે પોતાના મગજને સાવ વીસમીસદીનું બનાવી દીધું હતું.

તેનો દેખાવ સુંદર-મોહક હતો. આંખો પાણીદાર, મંદીથી અને યુવતીઓનાં નયનયુગલ સાથે હંમેશાં તારાતરિક ઝમાવવાની આતુરતાવાળી હતી. વદન સહેજ સ્થામ પણ સુડોળ હતું. તે બહુ ઘટવે લેડલો ને ત્યાં તૈયાર થયલા કોટ પાટલુન ને વેસ્ટ પહેરતો અને આથાપર 'હટ' નહિ પહેરતાં સુંદર રેશમી સાફા આંધતો; કારણકે તેને હટ કરતાં સાફામાં વિશેષ સુંદરતા છે એમ લાગતું. પશ્ચિમ માંજ કલા અને સાંદર્ય કેદ પૂરાયલાં છે એમ સિદ્ધ કરવાને છાતી ઝાડી નાખનારા યુવરાજ સાહેબને સાફામાં વધુ સુંદરતા છે એવી 'હિન્દુસ્થાની' માન્યતા પર કેમ શ્રદ્ધા ખેડી હશે તે એમ અણુતા નથી.

સુખમાં રાજેથી કોલેજમાં ખી. એ. ક્લાસમાં બજુતા હતાં. ખીલ, શેક્સપીયર, બર્ક અને કાર્લોઝલ પર તે રીદા હતો. શેક્સપીયર અને શેલીનાં કાવ્યો આગળ સંસ્કૃત કાવ્યો વળવત્ છે એમ તે છાતી ડોકીને બહાર કરતો. જો કે સંસ્કૃતની બારાખડી પણ ઘૂંટવાની રાજે શ્રીએ તરદી લીધી નહોતી. અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ 'શાકુંતલ' અને 'મેઘદૂત' ની પ્રશંસા કરવામાં બૂલ કરી છે એમ તેને કાષ્ઠ કાષ્ઠ ચાર લાગતું; પણ 'મેઘદૂત' અને 'શાકુંતલ' માં કેયું લલિત સાંદર્ય પદે પદે ઉભરાઈ જાય છે તે જોવાની કે બજુવાની તેણે કદિય મગ્ગા કરી નહોતી.

અંબાદેવ પર પ્રકાશ.

સ્થામસિંહનું લગ્ન ખાગુના એક સંસ્થાન મધુપુરના હાકારની
એકની એક પુત્રી સાથે થયું હતું. તેનું નામ લાવણ્યવતી. લાવણ્ય
વતીના નામ પ્રમાણે ખરેખર લાવણ્યવતી હતી. તેની ધનુરાકાર બ્રહ્મદંટિ
જ્યારે હાલથી નાચતી ત્યારે જોનારને સ્વર્ગ ખતાવતી. જ્યારે કોઈ
થી વધુ થતી ત્યારે બલભંગનો મદ ઉતારી નાંખતી. તેનું વદન ધ-
વણી હતું. તે જ્યારે સ્મિત કરતી ત્યારે તેના ગાલમાં નાના ખાડો
પડતો અને તેથી તેની સુંદરતા ઉગ્રાની વધી જતી. કપાળ મધ્ય
અને તેજસ્વી હતું. આંખોમાં રજપુતાણીના જુરસા સાથે રોહણ-
તાનું મિશ્રણ જણાતું. સ્થામસિંહને પ્રથમ રાત્રિએ લાવણ્યે દુનિયામાં
સ્વર્ગ ખતાવ્યું હશે; પણ ત્યાર પછી સ્થામસિંહની વૃત્તિમાં પરિવ-
ર્તન થયા લાગ્યું હતું. મુખપ્રના વાતાવરણની અસરથી તે લાવણ્ય-
વતી ગમખનાક આંદરમાં ખામી શોધતાં શીખ્યો. તેની મદભરી
આંખો, તેની કામણગારી આંખો, તેનું લાવણ્યજડિત વદન, તેને
રેશમ જેવો મોહક, બધા કેશકલાપ એ સર્વમાંથી તેના મોહ યોડો
લગી ગયો. તેને તો વિધ વિધ 'દેશન' ના ફેસમાં સજ્જ થયલી
નિર્જનજ હાવભાવથી યુવાન હૃદયને મસ્ત બનાવનારી અને કામી
હૃદયોને નયનખાણથી વીંધી નાખનારી મુખપ્રની અલબેલી મોહિની
નો નાદ લાગ્યો હતો. લાવણ્યમાં યોવન હતું, યોવનાસુલભ મદ
હતો, આંખોમાં કામણ હતું અને એ નયનોમાંથી ફેટતાં ખાણે પાછાં
નાખવાની તાકાત કોઈક કપિ અથવા નામદેવાજ હશે એવી તેનાં
મુતિલ નયનશરમાં શક્તિ હતી; તેના મદભર્યા અરકૂટ સ્તનો તેના
પ્રિયતમને ગાડો બનાવવાને હમેશાં તૈયાર રહેતાં; તોપણ સ્થામસિંહના

વિધવી આખોમાં કોઈ પણ રથે સૌંદર્ય જણાતાં બચકર નીશો ચક્રમે
હોય તેમ તેનું મગજ ચક્રાધ જતું. સૌંદર્ય પ્રભુ સ્વરૂપ છે, સૌંદર્ય
ચતુર્તું ખૂન કરનાર મહા પાપી છે, એ દિવ્ય વ્યાખ્યા સ્વામિહિતી
મગજમાં ઉતરતી નહોતી. કોઈ શરાવના બકતને દારતી ખાટલી જો-
તાંવાર: જેમ કંઈતું કંઈ થઈ જાય છે. તેમ સ્વામિહિતી જીવ
પણ કોઈ મહીલી આંખવાળી સૌંદર્યસંપન્ન યોગેનાં જોતાં તજે
ઉપર થઈ જતો.

તનમનને તેણે આજે પહેલીજવાર નહોતી જોઈ; જ્યારથી
તનમન આજા મટી મુગ્ધા થઈ હતી ત્યારથી તેના સૌંદર્ય પર તે
મોહ પામ્યો હતો. કારભારીની પુત્રી તનમન તેના સપાટામાં સપડાય
વિના રહેવાની જ નથી; તેની પદવી, તેના દોરદમામ અને તેની જા-
હોજલાલી જોઈ તનમન ગાંડી ગાંડી થઈ જશે અને એક બોલમ
તેની પાશવ ધમ્મજને વશ થશે એવા ખ્યાલમાં તે આજસુધી ધૂમતો
હતો. છતાં કોણ જાણે કેમ હજી સુધી તેણે પોતાના વિકારી હૃદયમાં
કુખાયલો મોહાગ્નિ વ્યક્ત કર્યો નહોતો. રામજીને બંગલે તે વારંવાર
જતો, તનમન સાથે વાતચીત કરતો અને તનમન પણ ઈચ્છા અનિ-
ચ્છાએ તેની સાથે બોલતો; પણ તનમનને તેના વિકારી મનોભાવ
વિશે હજી સુધી જરા પણ શંકા ઉપજે એવા એક શબ્દ પણ તે
બોલ્યો નહોતો એટલે બાલ્ય હજી તેના ખરા સ્વરૂપથી અજાણી હતી.
રાજમહેલ સુધી આવતાંમાં તો હજારો વિચાર મોહલુખ્ત
ચુવરાજના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયો. તનમન આજે તેને
હતી તેથી સોગણી વિશેષ સુંદર જણાયું હતી. તેણે તનમન

અધિકાર પર પ્રકાશ

આખોમા એવો મદ જોયો હતો કે જોનો નીશો પચાવવો ભારી થઈ પડતો હતો. તેની આખમાંથી અંગારા વરસવા લાગ્યા. હૃદયમાં એક જાતની ભયંકર અસ્વરૂપતા ઉત્પન્ન થઈ. શું કરવું, કેવી રીતે તનમનના યોવનઉપવનના માળી બનવું, એ અણસૂધી ગુલાબ કલિને શી રીતે ચૂંટી લેવી તેના વિચારોમાં તે એટલો બધો તણીન થઈ ગયો કે તેનો અશ્વ મહેલ આગળ આવીને ઉભો રહ્યો; તોપણ તેને તેનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. અશ્વ ઉભો રહેતાં જ એક નોકર દોડી આવ્યો. પણ યુવરાજે તેને લગામ આપી નહિ અને તે અશ્વપરથી નીચે પણ ઉતર્યો નહિ; એટલો બધો તે હૃદયશૂન્ય થઈ ગયો હતો. તેની નજર સામે તેનો મહેલ હતો. તે પોતે અશ્વપર બેઠો હતો અને તેની તહેનાતમાં એક અનુચર બેઠો હતો તેનું તેને તો જ્ઞાનજ નહોતું. વિકારી-મોહલુખ્ત પતંગ દીવાપર ઝંપલાવતી વખતે જેવી દિવાની દશા અનુભવે છે તેવીજ દશા શ્યામસિંહની થઈ હતી. નોકર સમજ્યો કે કુમાર કોઈ ખીણ જગ્યાએ જવાના હશે. તેથી તે બે ત્રણ મિનિટ મૌન રહ્યો પણ જ્યારે શ્યામસિંહને તેણે ગમ્ભીર વિચારમાં પડેલો જોયો ત્યારે તે દૃષ્ટક આશ્ચર્ય પામ્યો અને દીન નમ્ર સ્વરે બોલ્યો:

“કુમારસાહેબ !—”

આ શબ્દે શ્યામસિંહને જગાડ્યો. તેની વિચારમાળા અધૂરી રહી. કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના તેણે તે નોકરના તરફ લગામ ફેંકી અને પોતે અશ્વપરથી નીચે ઉતર્યો. દારૂડિયા કે અશીશીની પેઠે મહેલમાં દાખલ થયો અને સીધો પોતાના ખાનગી દિવાનખાનામાં જઈ એક સોફાપર પડ્યો.

“ગમે તેમ કરી એ મુલમુલને પિંજરનાં પૂરતું જોઈએ. આજ સૂધી એના જેવી સુંદરતા, એના જેવી રત્નહાળતા અને સૌથી ગળ-ખનાક એતું કામણગાફ-જાદુઈ હાસ્ય-મેં ક્યાંય જોયાં નથી...”
યુવરાજ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો.

“પેલો એની સાથેના માણસ કાણ હશે ? એ દેહેતી તો કે તે એનો મિત્ર છે. તેને લાંઘેજ જોણે મારી સાથે આવવાની ના પાડી. મને લાગે છે કે તે મારો પ્રતિસ્પર્ધી થઈ પડશે. અલાદથીજ એની પણ ખબર લેવા માંડવી જોઈએ.”

આવા વિચારોમાં તેણે બીજી પાંચેક મિનિટ પસાર કરી એટલે એક દાસીએ અંદર આવી લાવણ્યવતી બોજન કરવા બોલાવે છે એવી ખબર આ.પી. પોતાનો મનોભાવ છૂપાવી તે લાવણ્ય પાસે ગયો. પતિને રીજવવામાંજ જીવન સર્વસ્વ હોમી દેનારી ત્રણી પ્રિયતમ ને બહાલથી જમાડવાને હિસુક હતી. તેણે ખાસ દેખરેખ નીચે સ્વોદિષ રસોઈ કરાવી હતી. કુમારના રસિક હૃદયને આનંદ થાય તે માટે જોજનનગૃહ વિધવિધ રીતે શણગાર્યું હતું. જમવાની જગ્યાપર રંગોળ પૂરી હતી. આખો ઓરડો મુગંધીદાર અંગરખતીની સુવાસથી ખરેખર રહ્યો હતો. લાવણ્ય પોતે પ્રિયતમને પીરસવા બેઠી હતી; અને દાસીઓ તેને સહાય કરતી હતી.

શ્યામસિંહ આવ્યો. દરરોજના જેવે તેના મુખપર આનંદ ન્યૂતેતે સૌન્દર્યલુપ્ધ, મોહવશ અને વિકારવશ હોતાં છતાં જ્યારે તે લાવણ્ય પાસે આવતો ત્યારે તેનાથી સાહજિદજ હસી દેવાતું. તેની કાશવ થઈ ગઈ હતી તોપણ લાવણ્યનું સૌન્દર્ય અને યૌવન તે

અધિકાર પર પ્રકાશ

આકર્ષવાને-તેને વશ કરવાને-તેને ધડીબૂર લાવણ્યનો ગુલામ બનાવવાને શક્તિવાન હતું. સુંદરમાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરી લાવણ્ય પ્રિયતમને પીરસવા બેઠી હતી. તેની કામણુગારી આંખોમાં કાંજળ આંખડું હતું એટલે તેનાં નયનોં વધારે માદક બન્યાં હતાં. યુવાનની ઉન્મત્તતા અને પ્રેમના આવેશને લીધે તસતસતી ચોળીમાં કેદ પૂગાયલા હૃદયમાં બુને જાણે ચોળી ચીરી નાખી બહાર નીકળવા માગતાં હોયતી તેમ ઉંચાં નીચાં થતાં હતાં. તેના મોહક ઓઠોપર સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. તેના આખા શરીરમાં પ્રિયતમને રીઝવાનો તનમનાટ વ્યાપી ગયો હતો. બે કોઇ આડે દહાડે આંખની સ્થિતિમાં શ્યામસિંહ લાવણ્યને જોત તો દાસીઓની હાજરીની પરવા કર્યા વિના અડપલું કરત; પણ આંખે પરિસ્થિતિ જૂઠીજ હતી. તનમને આંખે તેને એવી કેદ ચઢાવી હતી કે જેનો નીશો ડેટલાકાને પાયમાલ કરે છે અને ડેટલાકાને જમાના સૂંધી ઉતરતો જ નથી. શ્યામસિંહને કંઈ જાતનો નીશો ચઢ્યો હતો તે હમણાં કહી શકાય તેમ નથી; તોપણ તેની મદીલી-કામી આંખોપરથી રાજેશ્રી તદ્દન ચકચૂર થઈ ગયા છે એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતું હતું. છતાંય ખૂબી એ હતી કે તેની અસ્વસ્થતા શાને આભારી હતી તે કોઇથી અટકળી શકાય તેમ નહોતું.

પ્રિયતમને અસ્વસ્થ-વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમાં જોઇને લાવણ્યને અત્યંત શોક થયો. તેણે ઠહાલથી પીરસેલી ચાળપર શ્યામસિંહ બેઠા બેઠી તેણે અત્યંત મૃદુ સ્વરે પૂછ્યું:

“ વહાલા! શા વિચારમાં છો ? ”

શ્યામસિંહ પુનઃ ચમક્યો. હવે તેને જ્ઞાન આવ્યું કે તે પોતાની

અધિકાર પર પ્રકાશ

પત્ની પાસે બેઠો છે. ચંત્રવત્ તે જમવા લાગ્યો.

“પ્રિયતમ ! શું ખ્યાલમાં ગૂંથાયા છે ?” પુનઃ લાવણ્યે પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ. લાવણ્ય ! સવારે જરા ખૂબ રમડી આવ્યો તેથી શરીર કંઈક સુસ્ત લાગે છે.....” શ્યામસિંહે કહ્યું.

“ત્યારે જમીને શયનગૃહમાં આરામ લેજો. બહાર જશો નહિ.” સ્નેહાળ લાવણ્ય બોલી.

“વાર.”

પાંચ મિનિટમાં આધું ન આધું કરી શ્યામસિંહે ઉઠ્યો. લાવણ્ય તેને શયનગૃહમાં લઈ ગઈ. તેને પાન કરી આપ્યું અને પ્રિયતમના ફૂકમની રાહ જોતી તેની બાજુમાં - એક સોફા પર બેઠી. શ્યામસિંહે કેટલી હાલતમાંજ તેને નજીક બેઠી તેના અધરપર પોતાના આંધા દાબી દીધા.

પ્રકરણ ૯ મું.

લાવણ્યનું શયનગૃહ.

શ્યામસિંહ—રામપુરનો યુવરાજ લાવણ્યને પરણ્યો હતો. લાવણ્ય તેના પરથી તનમન ધન ઓવારી નાખતી. તેને આનંદ થાય, તેની વિલાસી વૃત્તિને રૂચે, એવું કરવામાં કાંઈયે મણા રાખતી નહિ. હસ્તેશાં તે પોતાની દેહને આરસની પૂતળી જેડે નવી નવી રીતે શણગારતી. તેથી તેની સુન્દરતા વધતી. શ્યામસિંહની મદાંધ કેરી આંખો ઘડીબર લાવણ્યને અતૃપ્ત બાવે જોઈ રહેતી. ઘણીવાર તેના હૃદયને લાવણ્ય ન્યાબ્યા કરતી. તેની કાજળધેરી આંખો, તેની મદમસ્ત છાતી, તેનું ગુલાબની ખીણેલી કલિ જેવું વિકસિત યૌવન, તેનાં નઝાકત અને નાજનખરાંએ શ્યામસિંહને લટુ બનાવ્યો હતો એ વાત ખરી; શ્યામસિંહ લાવણ્યને જોતાંજ મોહ પામતો એ વાત પણ ખરી; છતાં લાવણ્યના નાજનખરાંએ ફક્ત તેને મોહાંધેજ બનાવ્યો હતો. એની મોહવશતામાં અનંત પ્રેમનું એક બિંદુય નહોતું. જ્યાંસૂધી લાવણ્યનું યૌવન કરમાય નહિ, જ્યાંસૂધી તેની આખમાનો મદ ઓછો ન થાય ત્યાંસૂધી જ શ્યામસિંહપર તે સત્તા ચલાવી શકે તેમ હતું. ત્યાર પછી શ્યામસિંહને પોતાના બાહુ-પાશમાં નિરંતર જકડી રાખવાની શક્તિ, લાવણ્યમાં હોવા છતાં તે એ પ્રભુદત શક્તિને જુલો નહ—તેની અવગણના કરી આજ્ઞા મૌનદ્યથી પ્રિયતમને વશ કરવા અજાણતાં પ્રેરાઈ હતી અને તેથી તેનો પતિ માણ બનવાને બદલે મસ્ત અને મોહાંધ બન્યો હતો.

“મારા શ્યામ! તમને શું છે ?” લાવણ્ય પ્રિયતમને ગળે

વળગી બોલી. તેના સ્વરમાં પ્રેમ હતો. તેની આંખમાં બહુ કંઈ નહોતું
અસર હતી.

“ તમે બહારથી ફરી આવ્યા ત્યારના કેમ આવા ગંભીર થઈ
ગયા છો ? શું તમારી રાધા એ તમને અપ્રિય થઈ પડી, શ્યામ ?...”
પુનઃ લાવણ્ય બોલી. તેના પ્રેમમય સ્વરમાં શોકનું મિશ્રણ થયું.

“ જો રાધે !.....” અતે મહામહેનતે વદનપર હાસ્ય ફરકાવી
શ્યામસિંહ બોલ્યો. તે લાવણ્યને ‘ રાધા ’ કહી સંબોધતો.

“ તારા શ્યામને તેની રાધા જેમ ન્યાવ્યા કરે તેમ નાચ્યા
કરવાનું નથી. બલિષ્ઠમાં મારાપર કેવી મોટી જોખમદારી આવવાની
છે તે તું જાણે છે. એ બાવી કર્તવ્ય ઉઠાવવા માટે મારે તૈયારી
કરવી જોઈએને ? ” શ્યામસિંહે મનોભાવ છૂપાવી ખીજી વાત કહાડી.

“ એ વાત ખરી, બહાલા ! તમે રામપુરના બાવી નરેશ છો.
પ્રજાના પિતા થનાર છો. તમારી પદવી જેમ સોટી તેમ તમારી
જવાબદારીય મોટી ! પણ પ્રાણ ! તેથી આ પ્રમોદલુવનમાં ગંભીર
થવાય ? ” કહી લાવણ્યે શ્યામસિંહના ગાલપર ધીમે તમાચો માર્યો.

“ તું બહુજ રસિક છે, બહાલી ? ”

“ ને તમે ક્યાં ઉતરો એવા છો ? ” તેની આંખોમાં અજણ
ધેન ચઢ્યું. એ ધેનથી શ્યામસિંહ વધારે ઉન્મત્ત બન્યો. તેણે ‘ લાવ-
ણ્યને જે ચાર ચુંબનો લઈ છાતી સરસી સાંપી દીધી.

“ હવે આરામ લો. બપોર થવા આવી.....” લાવણ્ય બોલી.
શ્યામસિંહ પલંગપર પડ્યો. લાવણ્ય પલંગપર ઉશીકા આગળ
બેઠી. મોહવશ યુવરાજને ઉંઘ આવે નહિ. તેની સામે સાંધ્યપ્રિય

દૃષ્ટિને વેણી કરી નાખે એવી લાવણ્ય બેઠી હતી. લાવણ્યના કેશકલા-
પમાં વિરાગતી મોગરાની વેણીની સૌરભ આખા ઝોરડામાં બહેડી
રહી હતી. પતન પણ ઘડીભર યુવતીના કેશને આલિંગી આવેલી
પુષ્પસૌરભનો આસ્વાદ લેવા થંભી જતો. પણ સ્વામસિંહને મન
એ બધું એક પ્રકારની વિશિષ્ટ રમત જેવું હતું. લાવણ્ય યોવના
છે, સુંદર છે, તેની પત્ની છે, એ રાધાનો તે કહાન છે, એની
યોવનવાડીનો તેજ એકલો મધુકર છે એવું તેને જ્ઞાન હતું. તેમાં તેનો
આનંદ હતો. પણ તેના એ આનંદને આજે એક શાંત રમણિય
વદનની કલ્પના નષ્ટ કરી નાખતી. તેની દૃષ્ટિ સામે લાવણ્ય હતી.
તેના હૃદયમાં તનમન હતી. તનમનની સ્મૃતિ, તનમનના ખીલતા,
અર્ધવિકસ્યા યોવનના વિહારની અભિલાષા તેના મોહાધ-કામી
હૃદયમાં અસહ્ય લાલ સંજગાવતી. આવા પુરૂષની સ્થિતિ દયાપાન
યથ પડે છે. તેને જે આનંદ નજર સામે હોય છે તેમાં મજા નથી
જણાતી. દર-દર કોઈ અણપ્રાપ્ય પ્રદેશમાં છૂપાયેલો આનંદ ફક્ત એક
ઘડીને ખાતર પણ મેળવવાની તેને ઝંખના થયા કરે છે. આવી ઝંખના-
આવી બ્રમણાથી મનુષ્ય આત્માનું જ્ઞાન ખુએ છે. જે શાશ્વત છે તે
ત્યાગી અશાશ્વતની ઇચ્છા કરે છે. અને એમ કરતે કરતે પ્રભુની
સૃષ્ટિમાં શયતાનની જાળ ખીંચાવે છે. સ્વામસિંહ શયતાનની માયાથી
મોહ્યો હતો. તનમને તેને લોભાવ્યો નહોતો; પણ તનમનનું સૌંદર્ય
તેની આંખમાં ખૂંચ્યું હતું. તે પ્રેમીઓની પેઠે તનમનને પૂજતો થયો
નહોતો; પણ તેના સૌંદર્યનું ખૂન કરવા માગતો હતો. કલિને વેલીપર
ફાલતી જોવી, પુષ્પોનો વિકસિત પાંદડીઓ જોઈ નહર ટાઢી કરવી

તેના કરતાં તેને ચૂંટી, સુંધી, કરમાઈ જતાં જમીનપર ગમે ત્યાં, ગમે તેના પગતળે છૂંદાવાને ફેંકી દેવો, એમાં કંઈ પાપ નથી—વિધિનાં વિધાનજ એવાં છે—એવું તે માનતો. પુષ્પે પુષ્પે, રસ ચૂસતા જનરને અને નૂતન આનંદ તથા ઉલ્લાસથી ખીજાં પુષ્પોને કંઈ દઈ ચૂસી આવેલા મધુકરને ભેટતી કલિઓ જોઈને તે એવોજ સાર ખેંચી શક્યો હતો કે સૌંદર્ય એક જાતનો રસ છે. તે ગમે ત્યાંથી, ગમે તેની પાસેથી મેળવીને પીવામાં કંઈ અથોગ્ય નથી. મજા—આનંદ—અયશ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તેમાં એક ફૂંચડી મારી આવવામાં જરાય પાપ નથી. એવા તર્કમાં તેણે પોતાની પાશવતા બચકર હદે વધારી દીધી હતી. બાળપણથીજ સૌંદર્ય પ્રભુની અણમૂલ્ય બક્ષીસ છે; માનવજીવનને પ્રભુનું માન કરાવવા પ્રભુએ સુન્દરતા સજી છે; તેનું ખૂન કરવું, તેને કૃત્રિમ ઢાળ ચઢાવવો, તેને વિકૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે બચકરમાં બચકર પાતક છે—એ પાતકનું પ્રાયશ્ચિતજ નથી—એ દિવ્ય સંદેશ તેને કોઈએ સૂણાવ્યો નહોતો. તે બંસરીના મધુર અવાજપર મુગ્ધ થતો; પણ બંસીધરની કલાની પરવા કરતો નહિ તથા બંસી બનાવનારનો તો વિચાર શુદ્ધાંયે કરવાની તરફી લેતો નહિ. “લગ્ન એટલે વિલાસભાવના તૃપ્ત કરવાની સંસારીઓએ નક્કી કરેલી એક વિશિષ્ટ પ્રણાલી” આ શ્યામસિંહની લગ્નની વ્યાખ્યા હતી. લાવણ્ય તેને લગ્નમાં મળી હતી અને તેના વિલાસનું રમકડું બની રહી હતી. બનને શિક્ષિત હોવા છતાં કૃત્રિમ—અનૈસર્ગિક—હૃદયદાહક વિલાસ વૈભવોમાંજ તેમને સુખ જણાતું; પણ એ સુખમાં સત્ય આનંદ નહોતો. તેની સાથીતી એજ કે ઉભય યોવન, સૌંદર્ય, જાહોજલાલી, વૈભવ વિલાસ, અને

મયંશ આરામના ભોક્તા હોવા છતાં ઉભયને નિરંતર કોઈ કોઈ નવોન
ખશાંતિના પૂરમાં તથાવુંજ પડતું.

લલિતકુમાર રામપુર આવ્યો તેજ અરસામાં શ્યામસિંહ પણ
આવ્યો હતો. આ વખતે તે લગભગ બે વર્ષે મુંબઈથી રામપુર
આવ્યો હતો. તે રામપુર આવ્યો ત્યારે તેણે તનમનને પ્રભુના એક
એવા અવર્ણિય સૌન્દર્યોદ્યાનમાં નિર્માણ પણ સ્વતંત્ર બાવે વિહાર
કરતી જોઈ કે તેની કામી આંખો તરતજ મરત થઈ ગઈ, ત્યારપછી
તેણે બેચારવાર તનમનને રાયજીને ઘેર જઈને જોઈ. દરેક સમયે
તેને તનમનમાં કંઈક નવીન કલા-કંઈક નવીન જાદુ-કંઈક નવી
વસ્તુતિ-કંઈક નવીન સુન્દરતા જણાઈ. આવી વિવિધ નવીનતા
રણે મુંબઈની મોહિનીઓમાં-લાવણ્યના જોગનના બહારમાં-તેના
રથમ રજની વિનોદમાં પણ નહોતી જોઈ.

પણ તે પોતાના દિવાનની પુત્રી છે, પોતાના તાબા નીચે છે,
જાઈ દિવસ પણ તેની આશા ફળશે, કિતાવળ કરવાથી કદાચ રાય-
જીને ખબર પડશે તો તનમન સદાને માટે ગૂમાવવી પડશે એવા ભયથી
તે હજીસુધી પોતાની ઉન્મત્તતા દબાવી રહ્યો હતો; પરંતુ જ્યારે
તનમનને લલિત સાથે તેણે નદિ કિનારે જોઈ, તનમન અને લલિ-
તની જોડીને એકબેકનાં હાથમાં હાથ લઈ ચાલતી નજરે નીહાળી
અને તેજ પળે તનમનના વદનપર, તનમનની આંખોમાં, તનમનના
મંગલત્યંગમાં વસંત પ્રકટેથી તેની નજરે પડી ત્યારે તેના હૃદય
સાગરે અર્ધોટા તોડી નાખી. લલિતકુમાર સાથે કોઈપણ જાતનો
સંબંધ ન હોવા છતાં તેણે તેને પોતાના કદો દુશ્મન માની

સલિત તેની રજા લઇ ઘેર ગયો તે સમયે ઉભય પ્રેમીઓની આખો હસી રહી હતી; છતાં બેમાંથી કોઈ એક બોલ બોલી શક્યું નહિ. ઉભયનાં મુખ પર રમણિય હાસ્યની છટા હતી; છતાં બન્નેની નજર કોઈક અનિર્વચનીય બાવથી નીચી ઢળેલી હતી. ઉભય તે પ્રદેશમાં ઘડોંચ્યા હતાં કે જ્યાં આનંદ અને મુગ્ધાણ, હાસ્ય અને લજ્જાનાં મિશ્રણથી વાતાવરણ રોહનીનું બનેલું હોય છે.

અને વાંચનાર ! પ્રેમનો પ્રથમ ઉચ્છ્વાસ કેવી રમણિય અમુગ્ધ-શુદ્ધિ આનંદ મિશ્રિત ઘેન ચઢાવે છે તે તો તમે જાણો છો ને ? કોકિલના ટહુકાર કરતાંય પ્રિયજનના સ્વરમાં તે સમયે વિશેષ આધુર્યપૂર્ણ રણકાર સંભળાય છે. પ્રિયતમાના ગાલપર પ્રિયતમને વસંત સમીર સુખિત અર્ધવિકસિત શુભાખકલિના અપૂર્વ સૌંદર્યને તુચ્છ મનાવનારે જાદુઇ સૌંદર્ય જણાય છે. જાનની મુગ્ધ કલિની નાજુક છટા પ્રિયાના લજ્જાન્વિત મુખની છટા આગળ ધૂળ જેવી લાગે છે અને એવા તો કંઈ કંઈ રમણિય બાવો હૃદયસાગરને હચમચાવી નાખે છે. પરંતુ દીંગલા દીંગલીના નાચમાંજ પ્રેમ માનનારા અને શારિરીક વિલાસમાંજ સુખ માની બેઠેલા સંસારીઓએ આવા દેવી આનંદની ક્યારે કદર કરી છે ? અને જ્યાં પ્રેમને પાશવ વિલાસમાંજ શમાવી દેવામાં આવે ત્યાં સ્વર્ગ ઉતરે ખરું ?

તનમનનું સ્વર્ગ આજ્ઞાસુધી અધરું હતું. આજે તે પૂર્ણ બન્યું. તેના બાગમાં સુંદર સૌગંધ્યયુક્ત પુષ્પોની અનેક કુંજો હતી—સમીરલહરી આખા વાતાવરણને માધુર્યથી છલકારી નાખતી હતી—તન મન એ બાગમાં વિહાર કરતી એકલી અપ્સરા હતી; પરંતુ એ

અધિકાર પર પ્રકાશ

સૌંદર્યનો પૂનરી ન્હોતો. એ પુષ્પ વાટિકામાં વિહારીનો અભાવ હતો. એ ખોટા આજે પૂરાઈ, લલિતનો આત્મા તનમનના આત્મા સાથે એકતાર બન્યો. તેમની હૃદયગ્રંથિ આજે ગૂંથાઈ. ચંપાના વૃક્ષ નીચે ઉભય એકમેકનાં જીવનભરનાં મિત્ર બન્યાં. એ મિત્રતા પર લલિતે પોતાની જીવનસખીના અસ્પર્શ્ય-અમીભર્યા ઓઢોપર ચુંબન કરી સીલ માર્યું. અને આવી રીતે એક થયલાં પ્રેમીઓને કંઈ દુનિયાદારી અથવા કયું ધર્મશાસ્ત્ર એક ચુંબનનો લ્હાવો લેવાની મના કરી શકે એમ છે ?

તનમને આખો દિવસ અપૂર્વ આનંદ, અકલ્પ્ય ઉત્સાહ અને અમત્કારિક મુજવણમાં પસાર કર્યો. રાત્રે પણ એના એજ વિચાર આવ્યા. સ્વપ્નમાં પણ લલિતની સ્નેહાળ મૂર્તિ તેને જણાઈ. ચંપાનું મનોહર વૃક્ષ, શહીદીનો કલકલનિનાદ, આકાશનો રમ્ય ધ્રુમટ અને આજુબાજુના રમણિય વૃક્ષો રાત્રે સ્વપ્નમાં તેની આંખો સામે તરી રહ્યાં. બાળા કોઈ નવાજ પ્રદેશની નિવાસી બની ગઈ.

ઉપાએ તેને ગલગલિયાં કરી બહાલથી જગાડી. અને મિછાનામાં છઠ્ઠાં વાર લલિતની-લલિતના ચુંબનની સ્મૃતિ થતાં તે અનિર્વાચ્ય આવથી હસી.

છ વાગ્યામાં તો તે નાહી ઘોઘ પરવારી ગઈ અને પછી તરતજ બાગમાં ગઈ. બાગમાંના સઘળા છોડો પર માળી પાણી છાંટી ગયો હતો. ગુલાબનાં પુષ્પો પોતાની પાંખડીઓ પ્રસારી પોતાની બહાલી સખીનું સ્વાગત કરવા હસી રહ્યાં હતાં. પુષ્પોની પાંખડીઓ પર કોઈ કોઈ સ્થળે જંજીરિંદ બાઝ્યાં હતા અને તે એટલી જેવાં ઝળ-ઝળ

“ આ બધી બટાઈ ! કવિએનેય કંઈ ધંધોજ નથી મળતો. લલિત પણ એવીજ બટાઈ શીખ્યો છે...” તનમત બમડી.

પાંચેક મિનિટ તદ્દન મૌન વહી ગઈ.

પુનઃ અનાયાસે તેના વદનમાંથી વીણા વાગવા માંદી:

નેત્રો મળ્યાં, લચી પડ્યાં, ફરીથી મળ્યાં હા...
... ..

જાણે લલિતની સમક્ષજ ઉમ્મી હોયની તેમ તતમન લજ્જતી નીચું નેમ્મ ગઈ. તેના હાથ પણ થંભી ગયા.

“ નેત્રો મળ્યાં...” જેમ તેમ તૂટ્યો સ્વર નીકળ્યો:

“ નેત્રો મળ્યાં, લચી પડ્યાં, ફરીથી મળ્યાં હા !

ને શુભ કો મધુર લાખ્ય અમે સહ્યાં ત્યાં !

તંતુ તુટ્યા હૃદયના—હરે હરે ભેટ્યાં;

ને જગતંતુ લાન અમે ભૂલ્યાં ત્યાં ...

“ લલિત જેવોજ કવિયે લુચ્યો છે...કોઈ બોળી છોકરીને ભ્રાવવાના આ બધા જાદુભર્યા રસ્તા રસ્તા, બળ્યા !...” તનમતે કવિને ને લલિતને સર્ટિફિકેટ આપી દીધું: છતાં ખૂબી એ હતી કે તેના હૃદયમાં હજુ આખુંજે કાવ્ય ગૂંછા રહ્યું હતું: એ કાવ્યના ગુંબારવે તેને કંઈક બેચેન બનાવી.

કોણ જાણે કેમ તે કાવ્ય લલકારતી બંધ થઈ. કદાચ પ્રેમધેલા કવિના મસ્ત શબ્દોએ તેને શરમાવી નાખી, હશે ! મનમાં તો તે એવું એજ કાવ્ય લવી જતી હતી. પુનઃ તેની આંખોમાં ત્વરાથી હાર ગૂંથવા લાગી. તનમત તેના આરાધ્ય દેવતા—લલિત માટે આ સુંદર હાર ગૂંથી રહી હતી.

તે હાર ગૂંથવામાં—લલિતના—પ્રિયતમના પ્રેમના તાનમાં

અધિકારપર પ્રકાશ

એવી શુભતાન થઈ ગઈ કે તે જે કુંજમાં બેઠી હતી તેની છેક નજીક આવી એક યુવાન તેને એકીટસે જોઈ રહ્યો હતો તેનુંય તેને જ્ઞાન નહું નહિ. યુવાન રામપુરનો યુવરાજ શ્યામસિંહ હતો. ધીમે પગલે બાગમાં આમથી તેમ નજર કરતો તનમનને શોધતો તે આ રમ્ય કુંજ પાસે આવી પહોંચ્યો અને સ્વર્ગની માલણ પેઠે હાર ગૂંથતી તનમનને મસ્ત નયને જોઈ રહ્યો. તે એવા ધીમા પગલે તે કુંજ પાસે આવ્યો હતો અને તનમન લલિતના પ્રેમસ્મરણમાં મસ્ત થઈ એવી એકતાનતાથી પ્રેરતાનું કાર્ય કરે જતી હતી કે તેને યુવરાજનાં પગલાનો અવાજ શુદ્ધ સંભળાયો નહિ.

શ્યામસિંહના ચરણ ધ્રુવ્યા. શરીર કમ્પ્યું. હૃદય ઘડઘડ્યું. આવેદ કમ્પ તેને કંઈ પણ પૂર્વે નહોતો થયો. તનમનની જ્યોતિર્મય કાંતિએ તેના મલીન હૃદયને કમ્પાવ્યું. બે ત્રણ પળ તે અક્યવિચ મુકવણમાં હોતો રહ્યો.

“તનમન ગૌરી” મહા મુસીબતે, કમ્પિત સ્વરે શ્યામ-સિંહ બોલ્યો.

તનમન ચમકી. પાછું ફરી જોયું તો સામે યુવરાજ જણાયો. તે લલિતના તાનમાં હતી. લલિતના દર્શનની પ્યાસી હતી. યુવરાજને જ્ઞેતાંજ તે જરા ડચકી. એક ક્ષણમાં સ્વસ્થ અને સાવધ બની ગઈ. માથા પરથી ખસી ગયલો ઝોઢણીનો છેડો. ઢાંક્યો. લગભગ પુરો થવા આવેલો હાર બાંકપર બાળુએ મુક્યો અને યુવરાજ તરફ જોઈ નિર્દોષ બાવે સહેજ મુંસ્કેરાઈ.

“તમારા કામના મારા આગમનથી જો ખસલ પડી હોય તો માફ કરશો...” યુવરાજની જીમ જરા વધારે ખીલી. તનમનના નિર્દોષ મુસ્કેરાટનો તેના વિકારી હૃદયે ઉંધોળ અર્થ, ક્યો.

અધિકાર પર પ્રકાશ

“એમાં ખસલ શાની, યુવરાજ ? બાપુજી ઘરમાંજ છે—”

“તનમન ગોરી ! રાયજીને હું પછી મળવા જઈશ. તે પહેલાં તમારા સુંદર બાગતું અવલોકન કરવાની મને મના તો નથી ને ?” તે જરા હસ્યો.

“એમાં મના શાની ? ખુશીથી જુઓ. પણ તમારા જેવા રાજકુમારને અમારા રંક બગીચામાં આનંદ નહિ આવે—”

“તનમન ! તમારા જેવા કલાનિપુણ માલણ જે બગીચાની વ્યવસ્થા કરતાં હોય, તમારાં કોમળ હસ્તો જે પુષ્પોના છોડોને જળ-સિંચન કરતાં હોય અને જ્યાં સ્થળે સ્થળે તમારી જ કલા સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હોય ત્યાં રાજકુમારોને તો શું પણ પ્રત્યક્ષ દેવોને પણ આનંદનું ઘેન ચઢે તો પછી મારી તો વાત જ શી કરવી ?” આ સમયે તે તનમનની જરા નજીક ગયો. તનમન પોતાનો હાર લઈ કુંજનાંચી ઝટ બહાર નીકળી. શ્યામસિંહ પણ કિંચિત નિરાશ થઈ તેની પાછળ ગયો.

“જુઓ કુમાર ! આ ગુલાબના ફૂલો ! તમારા બાગમાં તો રંગબેરંગી ફૂલોનાં ફુંજેફુંજ ભરેલા હશે. અમારે ત્યાં તો ફક્ત ગુલાબી ગુલાબજ ખીલે છે ...”

“પણ તનમન ! એકલાં ગુલાબી ગુલાબો આગળ મને મારા રાજ્યમહેલનું આખું હિંપવન તુલુવત જણાય છે—” શ્યામસિંહ આજે કવિ બનીને આવ્યો હતો.

“તમે ખોટાં વખાણ કરવાના શોખિન જણાઓ છો !” તનમન નિર્મળ હૃદયે તેની સાથે વિનોદ કરતી હતી. તેનું અનનુભવી હૃદય શ્યામસિંહનો મનોવિકાર ઝાળખી શક્યું નહોતું.

અંધકાર પર પ્રકાશ

“ તનમન ! તમારા બાગમાં ખીલેલાં આ ગુલાબનાં પુષ્પો સુંદર છે કે તેમાં સ્વર્ગની અપ્સરા જેવાં ખેલતાં તમે વધારે સુંદર છો તે હું સમજી શકતો નથી. તમને નથી લાગતું તનમન ! કે આ બાગની સુંદરતા તમારા ત્રિભુવનમોહક સૌંદર્યથી ખેવડાય છે ? ” યુવરાજના સ્વરમાં કેંક વિચિત્ર જાતનું પરિવર્તન થયું.

‘ તનમન આ શબ્દો સાંભળી મૌન થઈ ગઈ. યુવરાજે કદિપત્નિ બાવા શબ્દો તેની પાસે અગાઉ ઉચ્ચાર્યા નહોતા. વળી તેના સ્વરમાં પણ તનમનને આજે એક પ્રકારનો મદ જણાયો. તે પૂરતું તો ન સમજી પણ એટલું તો સમજી શકી કે યુવરાજ સાથે આવી વાત કરવી સારી નથી.

“ તનમન ! કેમ કંઈ ખોલતાં નથી ? શું મેં કહેલા શબ્દોમાં તમને અતિશયોક્તિ જણાય છે ? નહિ. તનમન ! તમે નથી જાણતા કે આખા આ ઉપવનની શોભામાં તમે કેવો ગજબનાક વધારો કરી રહ્યાં છો—”

“ આવી વાત મને નથી ગમતી, કુમાર ! ચાલો, આપણ પુસ્તકાલયમાં ખેઠા હશે. ”

“ હું આજે રાયજીને મળવા નથી આવ્યો, તનમન ! ”

“ ત્યારે ? ” આશ્ચર્યચકિત થઈ તનમન ખોલી.

“ હું-હું તમને મળવા આવ્યો છું. ” યુવરાજનો સ્વર યુનઃ કમ્પ્યો.

31/12/4

“ મને મળવા આવ્યા છો ? કુમાર ! તમે મને મળવા આવ્યા

છો ? ” તનમન વિશેષ આશ્ચર્ય પામી ખોલી.

“ ના તમને મળવા આવ્યો છું. તનમન ! તમારાં જેવાં

ભુવનમોહક સુન્દરીને મળવા આવવાની ઇચ્છા થાય તે શું પાપ છે ? ”

“આવી વાત કરવાનું પ્રયોજન શું ? તમે મારી પ્રશંસા કરો તે મને નથી ગમતું.”

“ બુલબુલની પ્રશંસા બુલબુલને ન ગમે એ સંભવિત છે પરંતુ સુન્દર હો અને હું તમને સુન્દર કહું તેમાં મારો દોષ શો ? તનમન ! શું તમને મારી જરાય દયા નથી આવતી ?—” શ્યામ-સિંહનો સ્વર જરા કઠણ થયો.

“ તમે શું બોલો છો ? મને કંઈ જ સમજ પડતી નથી.”

“ કંઈજ સમજ નથી પડતી ? તનમન ! શું ખરેખર, તમને કંઈજ સમજ નથી પડતી ? ”

“ નહિ.....”

“ તનમન ? તમારા ગળખનાક સૌન્દર્યે મેં તમને ત્યારથી જોયાં ત્યારથી મને વેલો કરી નાખ્યો છે; માંડે હૃદય તમારે મોહિની સ્વરૂપ જોઈ મને તથા કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યું ગયું છે. એ બોવાઈ ગયલા હૃદયને હુંઢતો હુંઢતો તમારી પાસે આવ્યો; અને અહિં તમારા કમળમાં મેં મારા હૃદયને જોયું. કૃપા કરી મને માંડે હૃદય પાછું આપશો ? ” યુવરાજ તદ્દન બાન ભૂટી ગયો.

“ તમે આજે ભાંગભાંગ તો નથી પી આવ્યા ને ? તનમનનાં સ્વરમાં જરા સપ્તાઈ આવી.

“ નહિ. હું સંપૂર્ણ સાવધ છું, તનમન ! હવે હૃદયની ઉર્મીઓને નાહક દબાવી રાખવાની શી જરૂર છે ? બોલ, તનમન ! તું મારો ચંદ્ર ? ” યુવરાજ ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશ્યો.

“ હું તમારી થાઉં ? યુવરાજ ! તમે આજે સાવ ધર્મ ભૂલી ગયા છો. લાવણ્ય બહેન શિવાય ખીજી કોઇપણ સ્ત્રીના પ્રેમની આશા રાખવાનો તમને અધિકાર નથી. ” એ કગલાં પાછળ હસી, દંદતાથી, કેંકે પ્રખર સ્વરે તે બોલી.

“ ધર્મ અને અધિકારપર વિવરણ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. તનમન ! મને તો તેં તારા કામણુગારા બહુથી ઘેલો ઘેલો કરી મૂક્યો છે. મારી એ ઘેલછા હવે તારા વિના કદિપણ મટવાની નથી. ”

“ બસ કરો, કુમાર સાહેબ ! હું તો તમારી બહેન થાઉં. સમજ્યા ? ” તે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે બરાડી.

“ સમજ્યો !... ” શીકડું હસીને તે બોલ્યો :

“ કાલે નદિ કિનારે જ હું બધું સમજી ગયો હતો. ”

“ બસ હવે, અહિંથી જાઓ છો કે નહિ ? ”

“ નહિ તો શું કરીશ ? તનમન ! તને ખબર છે કે હું આ રામપુરનો કર્તાહર્તા વિદ્યાતા છું—” શ્યામસિંહે સંતાનો દોર બતાવ્યો.

“ તમારી પદ્મી કે સત્તાની મને લેશમાત્ર પરવા નથી. ”

“ પસ્તાશો ? ”

“ શા માટે ? પાપીઓ પસ્તાય. હું શા માટે પસ્તાઉં ? ”

“ એમ કે ? તું મારી મજાને અધિન ન થાય એમ ? શું મારા પ્રેમમાં કંઈ ખામી છે ”

“ તમારામાં પ્રેમ ?—” તિસ્કારપૂર્ણ હાસ્ય કરી તનમન બોલી. તે સ્થિર હૃદયે, હિમ્મતથી યુવરાજની સામે આંખો કાઢી ઉભી હતી.

“ તમારામાં પ્રેમ ? સંભવિતજ નથી. તમે તો શરીરભૂખ્યા—

મોહલુબ્ધ પશુ છો-પશુ—”

આ શબ્દો યુવરાજને ભારી ઘ્ર્ણ પડ્યા. પગથી માથા સુધી તેને ઝાળ લાગી. તે એકદમ તનમનની પાસે જઈ ઉભો અને જોસથી તેનો હાથ પકડી લીધો.

“ છોડો મારો હાથ..... ” કહી તનમને એક ઝટકો મારી હાથ છોડાવ્યો.

“ હવે જાઓ છો કે બાપુજીને બોલાવું ? ”

“ તનમન ! તનમન ! આટલી બધી નિર્દય શામાટે થાય છે ? એક યુગ્મન, બહાલી ! ફક્ત એકજ યુગ્મન...”

તેણે પુનઃ તનમનનો હાથ પકડ્યો અને પોતાના હોઠે અડાડવણી પ્રયત્ન કર્યો. તેજ પછે તનમને જોસથી પોતાનો હાથ મૂટવી લીધો. યુવરાજ વિશ્યો. તે એકદમ બાળાના શરીર પર ધસી ગયો. પણ તેજ પછે તનમને ગુસ્સાના આવેશમાં યુવરાજના ગાલપર જોસથી એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો.

“ જાઓ છો કે નહિ ? એક પણ ડગલું આગળ આવશો તો હું માગીને ખૂંમ પાડીશ,..... ”

સ્વામસિંહે જોયું કે બાળ હાથથી ચાલી ગઈ છે. તનમન ક્રોધથી લાલ થયેલો આંખોએ તેના તરફ જોઈ હાથ લાંબો કરી તેને ચાલી જવાની આજ્ઞા કરતી હતી. તેની આખમાંથી ક્રોધ અને તિરસ્કારનો અગ્નિ ખરતો હતો. પાંચવૃત્તિનો યુવરાજ એ અગ્નિ તો સહી શક્યો.

“ તનમન ! માફ કરો. મારી ભૂલ થઈ. હું પુનઃ આ વાત નહિ કહું, મને માફ કરો. ” ગમે તેમ કરી આજનો પ્રસંગ સંભાળી

અધિકાર પર પ્રકાશ

દેવાનાં હેતુથી તે બોલ્યો.

“ પ્રભુ તમને માફ કરે ! ” તનમને બોલી :

“ અને જો તમે અંતઃકરણપૂર્વક પસ્તાતા હો તો હું તમને વચન આપું છું કે આજની વાત હું મારા હૃદયમાંજ દાટી દઈશ. ”

“ હું ખરેખર પસ્તાઈ છું, તનમન ! તમે દેવી સ્વરૂપ છો. મારી ભૂલ થઈ માફ કરો. ” યુવરાજ તનમનના વચનથી મનમાં મલકાઈ બોલ્યો.

“ પ્રભુ તમને માફ કરે. જવ— ”

“ થું તમે આજનો પ્રસંગ ભૂલી ન જાઓ ? ”

“ ભૂલી જઈશ જો તમે તમારા હૃદયને નિર્મળ બનાવશો તો. ”

“ હું તમને સગા બહેન જેવાં ગણીશ. ”

“ તો તમે મારા બાઈ રહી શકશો. તમારે પિતાજીને મળવું હોય તો તેમની લાયબ્રેરીમાં જાઓ— ”

“ નહિ. હવે હું ઘેર જ જઈશ. ”

“ જેવી તમારી મરજી. ”

“ જોજો ! તનમન ! તમારું વચન યાદ રાખજો. ”

“ તમારા કરતાં મારા વચનની મને વિશેષ ચિંતા છે. ”

શ્યામસિંહ મ્હાત્ર વઢને બાગમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

તનમન પુનઃ પેલી કુંજમાં જઈ અધૂરો હાર પૂરો કરવા

લાગી. તે એમજ સમજી કે શ્યામસિંહે હૃદયપૂર્વક માફ માગી

એટલે બાળાએ આજનો બનાવ હૃદયમાંજ દાટી દેવાનો

નિશ્ચય કર્યો.

દશપંદર મિનિટમાં તો તે પાછી હસતી રમતી નિર્દોષ મેના

અધિકાર પર પ્રકાશ.

જેવી બની ગઈ. યુવરાજ સાથે થયેલી વાતચીત પણ જાણે તદ્દન ભૂલી ગઈ હોયની તેમ તે હાર. ગૂંથવામાં લીન થઈ ગઈ. હાર ગૂંથતી વેળા લલિતનું સ્મરણ થયું અને તરતજ તેના વદનપર કામંજુગાંઠ હાસ્ય ધરકયું.

તે ગૂંથતી ગૂંથતી ગણગણવા લાગી:

‘ સન્ધ્યાના આલ કેરે કાંઠે ઉઘાડી મીટ,

આશાની એક અલખેલડે ઉઘાડી મીટ:

ને ! ને ! પ્રકાશ કેરે પોપચે ઉઘાડી મીટ,

સૂર્યે ઉપાની વેલડી નીચે ઉઘાડી મીટ:

કિરણો હતાં તે કુસુમ ખિલિયાં ઉઘાડી મીટ,—

આટલી લીટીઓ તે બોલી રહી એવામાં કોઈએ અચાનક પાછળથી આવી તેની આંખો દાખી દઈ અધૂરું કાવ્ય પૂરું કર્યું:

“ હાંડે એ હાસ્ય કાણે ખિલિયાં ઉઘાડી મીટ: ”

“ છોડ લુચ્ચા ! આમ પારકી છોકરીને સતાવે છે કે ? ” તનમને આખો દાખનારના હાથ અળગા કરતી બોલી.

“ ચાલો, અમે આવ્યા ત્યારથી જ ‘ લુચ્ચા ’ નું સર્ટિફિકેટ મળવા માંડ્યું...” લલિત આંકપર બેસતો બોલ્યો. તનમને ગીત શરૂ કર્યું ત્યારથી તે કુંજમાં આવી છૂપાઇને ઉભો હતો.

“ ને લલિત ! ને તારે માટે આ હાર ગૂંથ્યો છે. ” કહી તનમને પોતે ગૂંથેલો હાર લલિતના ગળામાં નાખ્યો. અને મસ્ત આંખોએ તે તેના તરફ જોઈ રહી.

“ તું જાણે મારો દેવ, લલિત !.....”

“ તે તું મારી દેવી નહિ કે ? ”

“ નહિ. હું તારી દેવી નહિ. ”

“ ત્યારે કોણ ? ”

“ કોણ વળી ? હું તો તનમન.....” તે ખડખડ હસી પડી.

“ હં-હં. તનમન. બરાબર મારી તન-મન—” કહી લલિતે

ચોતાના ગળામાંનો હાર તનમનના ગળામાં નાખ્યો અને ઉતાવળથી તનમનની નજર ચૂકાવી એક ચૂમી લઇ લીધી.

“ બહુ તોફાન સૂઝે છે કે ? ” કહી તનમને લલિતના ગાલ-પર એક તમાચો માર્યો.

લલિત હસ્યો.

“ હસે છે ? શરમ નથી આવતી ? ”

પુનઃ લલિત હસ્યો. તનમને મસ્તીના આવેશમાં હસતાં હસતાં તેની ટોપી દૂર ફેંકી દીધી.

“ લે ચાલ હવે ઘરમાં. ”

તનમન એકવાર લલિત તરફ જોઇ ફુગ્ગીય હાસ્ય કરી ખંગલેજ તરફ દોડી ગઇ. થોડેક દૂર ગયા પછી ઉભી રહી તે બોલી:

“ ચાલની લલિત ! ટોપી કેમ ધૂળમાં ફેંકી દીધી ? નાનું કીકો છે કે હમ્મ ? ”

લલિતને તનમનના સ્નેહાળ-મસ્તી ભર્યા આજ્ઞાથી એવો અપૂર્વ આનંદ થયો કે જે આનંદ આગળ જગતની શહેનશાહતે તેને તૃણુવત્ લાગી.

અંકરણ ૧૧ મું.

વિદાય.

જેણ ચાર દિવસ વહી ગયા, વીણા સાસરે ગઈ હતી. હજીય તેને શ્વસુર પક્ષમાં તેની વિધવા નણુંદ મણી લાડમાં ને લાડમાં રાખતી હતી એટલે લગ્નમાં મજા છે, આનંદ છે, એમ તેના નાદન હૃદયે માની લીધું હતું. તેની દિલગીરી એ હતી કે તેને અર્થદાસનું મહેલો ગમતું નહોતું. અર્થદાસ તેને ખોલાવતો નહિ, તે પણ તેની સાથે વાત કરતી નહિ; છતાં કોઈ કોઈવાર અર્થદાસ વીણાના સુંદર વદન તરફ ચોતાની ખીહામણી આંખો તાકી વિકૃત હાસ્ય કરતો. વીણા આ હાસ્ય જોઈ ગભરાતી. તેનો અર્થદાસ પ્રત્યેનો અભાવ વધતો જ જતો. લગ્ન એટલે સાઈં સાઈં ખાવું—પહેરવું જોઈવું—મણી ખેત સાથે કંઈ કંઈ વાતો કરવી, ખિલખિલ હસી પડવું—મહારાજને મંદિરે બની કનીને દર્શાવે જવું અને ત્યાં પેઢા ને ઠોરનો પ્રસાદ ખાવો—એવું જ તેણે માન્યું હતું. વસ્તુતઃ લગ્નનો અર્થ જો તેની વ્યાખ્યા જવોજ થતો હોત તો તેને તેમાં આનંદ હતો. પણ જો ચાર દહાડામાંજ તેને માલુમ પડી ગયું કે લગ્નની તેની વ્યાખ્યા અધૂરી છે. આજથી ચાર પાંચ દિવસ પૂર્વે જે શરસ ભજવાયો હતો તેવું નામ લગ્ન ક્રિયા હતું. એ ક્રિયામાં ધર્મબંધન હતું. એ ધર્મ બંધન જીવનભર તુરે તેમ નથી અને અર્થદાસ તેનો જીવનભરનો માલીક છે એ વાત તે હજી પૂરેપૂરી સમજી નહોતી; પણ મણીએ એટલું તો તેને સમજાવી લીધું હતું કે હવે તેને આખી જીંદગી અર્થદાસ સાથે ગાળવી પડશે. આ વાત બાળાને ગમી નહિ. અર્થદાસ તેનો વર છે એ વાત ખરી; પણ તેને ન ગમે છતાં તે તેને ચોતાની સાથે જીંદગી સુધી રહે—

વાની બલજખરી શા માટે કરે તે બાપડી વીણા સમજી શકી નહિ. એક અણુગમતું રમકડું તેને મળ્યું પણ એ રમકડાની તે ગુલામ બની છે અથવા બનવાની છે એની જો તેને ખબર હોત તો તે એ વિકૃત રમકડાં તરફ—અરીણી અર્થદાસ તરફ જૂલો ચૂકે, પણ આંખીને ન જોત.

ગામમાં ને ગામમાં જ સાસરે હોવાથી તે દિવસમાં એક બે વાર દીવાળી પાસે દોડી આવતી. હજુ જીવનની ગંજીરતા લગ્નનો મર્મ—તે સમજી નહોતી એટલે તે વિષે વિચાર પણ કરતી નહિ અને તેથી હંમેશાં આનંદી જણાતી; પણ તેનું આનંદી વદન જોતાં વાર લલિતના દીનમાં બડકો થતો. તે ધણી વાર વીણાના જીવનનો વિચાર કરતાં રડી પડતો.

“વીણા ! તને અર્થદાસ સાથે આખી જીંદગી સૂધી ગમશે ?—” એક દિવસ લલિતે તેને પોતાની પાસે બોલાવી પૂછ્યું.

“એમ શું પૂછો છો મોટા ભાઈ ! મને તો એ વાંદરાનું મ્હો પણ ગમતું નથી—” કહી વીણા ખડખડ હસી પડી.

“એમ નહિ બોલીએ, બહેન ! તે તારા વર છે. તારા શરીર અને આત્માના હિંદુ સંસારના રિવાજ પ્રમાણે માલીક છે—” તેને સ્વર ગંજીર થયો.

“એટલે શું ? મને સમજ નથી પડતી, મોટાભાઈ !—”

“તને ક્યાંથી સમજ પડે, મીડી ? તું હજુ નાદાન છે. તારી હોંસ—તારી આશા—તારા મનોરથ—બધું ય ધૂળમાં મળી જશે. બહેન ! તારા લગ્ન એની સાથે થયા ત્યારથી આપણા રિવાજ પ્રમાણે તારે

અધિકાર પર પ્રકાશ

હવે અર્થદાસ સાથે હમ્મેશાં રહેવું પડશે. એની દરેક મરજ સાચવી પડશે. એની બહેન મણીની ચાકરડી પેઠે જીંદગી ગાળવી પડશે અને તેના બદલામાં એ તને દિવસમાં બે ટંક ભોજન આપશે. વધે ચાર પાંચ લૂગડાં ફેંકશે. થોડાંક અલકારો પહેરાવશે અને તું એના વિલાસના પૂતળી બની રહેશે.....” લલિતના વદન પર શોકને લીધે મ્હાને છટા આવી. હજુ વીણા ખરાબર સમજી નહિ. પણ અર્થદાસ સારો માણસ નથી એવી તો તેની ખાત્રી થઈ ગઈ.

“બહેન ! તું માફ કરું માનીશ ?”

“હા મોટાભાઈ !”

“આપણા રાયજી છેતી....”

“હા...”

“તમની તનમને તું ઓળખે છે ?”

“હાસ્તો વળી ! એને તો હું કાઠ કાઠ વાર તનમનીયો”

કહી ખીજવું છું...”

લલિતને ‘તનમનીયો’ સાંભળી હસવું આવ્યું.

“વાર. ત્યારે તું તનમન પાસે રોજ જજે અને એ જે શીખવે તે શીખજે.”

“બા ના કહેતો ?”

“બા શા માટે ના પાડે ?”

“હું પહેલાં તનમને બહેન સાથે રચવા જતી ત્યારે બા કહેતી”

“હા એ તો તોશતી ગાધી છે...”

લલિતે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

અધિકારે પર પ્રકાશ

“ પણ તમે કહો તો જાઉં, મોટાભાઈ ! ખાતે એ વાત જાણવા, જ નહિ હઉં...”

“ વીણા ! તું તનમન પાસે જશે કની તો એ તને એવું એવું સંભવશે કે તું આખો દહાડો હસાવ કરશે—”

“ એમ ? ત્યારે તો જરૂર જામશે. ”

તેજ દિને સાંજે લલિતે તનમનને વીણાની સોંપણ કરી. નીચા એ ત્રણ ગુજરાતી ચોપડી બણી હતી. તનમને તંન સુંદર ગીતો શીખવવાનું, કનૈયાની ખંસરી સંભળાવવાનું અને પૃથ્વીપર સ્વર્ગ ઉતારવાની ચાવી ખતાવવાનું લલિતને વચન આપ્યું. તે પળયીજ વીણા તનમનની સખી બની-શિષ્યા બની. તે તનમનની બક્ત જ થઈ ગઈ. પહેલે જ દિવસે તનમને તેને એક એવું સુંદર ગીત શીખવ્યું કે વાણા તેથી ગાંડી ગાંડી થઈ ગઈ. તે ઘેર ગઈ ત્યારે પણ તનમને શીખવેલું ગીત ગણગણતી જ ગઈ. ઘેર આવી. દીવાળીને ઘર દામમાં મદદ કરવા લાગી. ત્યારે પણ તે બીંમે સ્વરે લલ-કારતી હતી.

“ ખમ્મા વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ !

મોંઘા મૂકો છે મારો વીર જો !

ખમ્મા વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ !

+ + +
એક તો સુહાગી ગગન આંદલો રે લોલ !

બીંમે સુહાગી મારો વીર જો !

ખમ્મા વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ ! ” *

નિવાસ નથી. ”

“ કેમ ? મોટાભાઈ ! ઠાકોરજી તો છે ને ?

“ હા. ઠાકોરજી છે. અને જોમતી તેમનાપર પવિત્ર અદા છે તેમને માટે તે પ્રભુજી છે. બહેન ! પણ હમણાં હમણાં એ દેવમંદિરો પાપમંદિર બની ગયાં છે. તારે જો ખરા કૃષ્ણચંદ્રને જોવા હોય તો તનમન પાસે જજે તે તને પ્રભુતી આંખી કરાવશે, કનૈયાની ખંસી સંભળાવશે. ”

“ એ બધું તનમન બહેન કેવી રીતે શીખ્યાં હશે ? ”

“ એનાં માતૃપિતાએ એને શીખવ્યું. ”

“ મને કેમ બા શીખવતી નથી ? ”

“ કારણ કે બાને જ કંઈ આવડતું નથી. ”

“ ખરી વાત. બાનેય સારાં ગીતો નથી આવડતાં. હું તમારા કહેવા પ્રમાણે રોજ તનમન બહેન પાસે જઈશ મોટાભાઈ ! ”

“ શાઆશ ! હવે તું મારી બહેન ખરી ! ચાલે, રાયજીને ત્યાં. ”
હાલય રાયજીને ઘેર ગયાં. રાયજી, તનમન અને મંગા બંગલાના ઓટલાપર બેઠા હતાં. લલિત. અને વીણાને જોઈ ત્રણેનાં વદન મંત્રકયાં.

“ ગુલાબરાયજી ! હું કાલે મુંબઈ જવાનો છું. ” લલિત એક ખુરશીપર બેસી બોલ્યો.

“ શું કાલે જ જશો ? ” તનમન બોલી. તેનો સ્વર મહેજ કર્યો.

“ હા. ત્રણ મહિનામાં મારી ઈર્મ પૂરી થઈ જશે. પછી અહિંયાજ રહેવાનો છું. તનમન ! વીણાને બાળાવવાતું હું તમને સોંપું. ”

હું. ” લલિતને સ્વર પણ જરા કરણ થયો.

“ તેની તમે ચિંતા ન કરો. હું વીણાને મારી લગી બહેન જેવી ગણી તણ મહિનામાં તો એવી બનાવી દર્શક કે તમેય બેઈ રહેશો ! ” તનમન હસી. એ હાસ્યે લલિતને બહુ પ્રેમભર્યું આપ્યું. તેના મુખપર પણ સ્મિત ફરક્યું.

“આલો આજે આપણે તણે જણ કરવા જઈએ.” તનમન બોલી.

“ હા. જાઓ. કોણે તો બંને મિત્રો વિખૂટા પડશે. ”

સુલાખરાયણ બોલ્યા.

તરતજ તનમન વીણાનો હાથ પકડી ઉભી થઈ. લલિત પણ ઉઠ્યો.

તણે રોહિણી નદિને કિનારે શરવા ગયાં. પવિત્ર લાવે ચમ્પાના વૃક્ષ નીચે ઉભાં. તનમનને લલિતે કૂલે ચૂંટી આપ્યાં. અનેક સ્મરણો તાજાં થયાં. માર્ગિક વચનો લેવાયા અને દેવાયા. વીણાને હવે એમ લાગતું હતું કે તે આજ સુધી જીવતી હતી તે ખરું જીવતર નહોતું. ખરું જીવન તો તનમન જીવે છે તે છે. જનમા ને મનમાં તેણે તન મનને કૃતજ્ઞાવે આભાર માન્યો.

“ આલ તનમન ! હવે ઘેર જઈએ... .. ” થોડીકવાર પછી

લલિત બોલ્યો :

“ હા. આલ. વીણાની ચિંતા કરીશ નહિ. ને આમ જો ! લલિત ! અભ્યાસમાં ખલલ પડવા દેતો નહિ... ”

“ તારું સ્મરણ...”

“ મારા સ્મરણથી તારા અભ્યાસમાં ખલલ થાય એ સ્મરણ...”

અંધકાર પર પ્રકાશ

જ બોલું. એવા સ્મરણની હું ભૂખી નથી, લલિત ! હું તેને હૃદય-મંદિરમાં દેવ પેઠે પૂજી રહી છું છતાં મારા-કર્તવ્યમાં ચૂકતી નથી. ”

“ ખરું તું સાચું કહે છે. તનમન ! પણ મીઠી ! પાછાં ક્યારે મળશું ? ”

“ તે હું કંઈ નહાસી જવાની છું કે ? લલિત ! આપણી મિત્રતા અતૂટ-આપણા પ્રેમ અનંત ! તેને કાણ તોડી શકે ? આવી અધીરતા કેમ બતાવે છે ? મીઠી !.... ”

આ વખતે વીણા એકલી રોડિયોના કિનારા પર આમથી તેમ દોડતી હતી. તનમન અને લલિત તેમના માનીતાં ચમ્પક વૃક્ષ નીચે ઉભાં હતાં. એ સ્થળ ઉભય પ્રેમીઓને સ્વર્ગના દર્શન કરાવતું. ત્યાં તેમની પ્રથમ સ્નેહપ્રતિ બંધાઈ હતી. ત્યાંજ-એજ ચમ્પક વૃક્ષ નીચે લલિતે તનમનના અધરપરનો અમીરસ પહેલીવાર પી સ્વર્ગિય દહાવો લીધો હતો. આ સ્થળ પ્રેમીઓને કેટલું બહુ રમણિય, કેલું મોહક અને કેટલું આલ્હાદગ્નક લાગતું હશે તેની કલ્પના અનુભવ વિના આવે તેમ નથી.

“તું ખરું કહે છે મીઠી !” કહી તનમનને લલિતે ચૂમી લીધી. તનમને પણ સામા ચુમ્મનથી પ્રિયતમને વેલો બનાવ્યો.

“ લે ચાલ હવે. ડાહ્યો થા, લલિત ! રસના ચટકાં હોય-કુંડ નહિ. સમજ્યો ? ” વદનપર અજોયે સ્મિત પ્રકાશી તનમન બોલે

“ એ ખરું હશે કદાચ. પણ તનમન ! હું તારી સમક્ષ હોઉં છુંતી ત્યારે એવું કાદજ સમજતો નથી. શકત તારું દિવ્ય વદન આ લોકમાં કરે, તારા વીણારવ સમા મધુર ટહુક સાબળ્યા કરે, તો

પ્રેમધેરાં નયનોમાં આખો પરોવી સ્વર્ગ મોંઘો આનંદ લૂંટ્યા કરે, એ સિવાય મને ખીણું કાંઈજ સૂઝતું નથી. અને વહાલી ! એ આનંદ આગળ શું જગતની શહેનશાહત-અરે ! સ્વર્ગનું સિંહાસન પણ ફેંકી દેવા જેવું નથી જણાતું ? ”

“આલો, હવે તારી બટાઇ શરૂ થઇ પાછી ! તું પેલા બાણભટ્ટનો કાંઈ સગો થાય છ કે લલિત ? ” તનમન મસ્તીભર્યા સ્વરે બોલી. તેની આખો પ્રેમના નીશાથી ઘેરી થઇ હતી.

“ હું તો બાણભટ્ટનોય સગો નથી ને કાલિદાસ સાથેય મને કાંઈ સંબંધ નથી. તનમન ! જો હું કવિ હોઉં તો મારી તનમનનો-સગો હોઉં તોય તારો-ને સખો તથા સ્નેહી પણ આ રાયજીની જાદુમરી કન્યાતો.....” કહી લલિતે મસ્ત હૃદયે તનમનના મોહક બાલપર ધીમે તમાચો માર્યો.

“ તે રાયજીની કન્યા એમ રસ્તામાં નથી પડી. સમજ્યા લાલાજી !.....”

“ મેં ક્યાં કહ્યું કે તે રસ્તામાં પડી છે ? એ જાદુમરી રાયજીની કન્યા તો મારા હૃદયમંદિરમાં મારી આરાધ્ય દેવી થઇ પડી છે...”

“ હવે તને તે કેમ પહોચાય ?...તું બહુ મીઠાબોલો છે... લલિત !...”

લલિત કાંઈ બોલ્યો નહિ. ફક્ત હસ્યો. બન્ને એકપલ આંખમાં આંખ પરોવી ઉભાં રહ્યાં. ઉભયનાં દીલમાં મસ્તી ઉછળી રહી. અને એ મસ્તીના પ્રભાવે લલિતે તનમનના અચી ભર્યા અધરપર પોતાના બોહ દાળી દીધા. તનમન પણ બે ચાર પળ સૂઝી પ્રિયતમને

અળગી રહી.

“લલિત !...” પ્રિયતમથી અળગી થઇ તનમન બોલી :

“મીઠા ! બહેલો આવજો હો.....”

“કેમ ? હવે તું અધીર થઇ ? મને શિખામણ આપતી તીને ?”

તનમનનું મ્હોં દયામણું થયું.

“તું મારાપર પત્ર લખીશને ?” તેણે પુનઃ પૂછ્યું.

“શા માટે ન લખું ? તનમન ! તું તો મારી જીવન મહયરી થું તનેજ લૂલી જઇશ ?”

તનમન પુનઃ આનંદમાં આવી. ઉભયે પુનઃ એકમેકને વચનો આપ્યા—લીધાં. કંઇ કંઇ ગાંડીધેલી વાતચીત કરી. અને વાચનાર ! પ્રેમીઓની વાતોમાં જ્યારે દિવાનાપણાની મસ્તી હોય છે ત્યારે તેમાં અગમ્ય આનંદ આવે છે તેના સ્વર્ગમોઘો અનુભવ તો તનેય છેને ?.....

“વીણા !...” તનમને ખૂસ પાડી.

દોડતી વીણા આવી પહોચી અને ત્રણે જણ ગરખાં માર્તા-

મસ્કરી કરતા-ધર તરફ જવા લાગ્યાં.

“કાલે જય ત્યારે મળી જજે હું લલિત !—” અંગલા પાસે આવી બાગમાં દાખલ થતી વેળા સ્મિતભર વદને, પ્રેમાળ સ્વ લલિત તરફ જોઇ તનમન બોલી.

“જરૂર આવીશ, મીઠી !” લલિતે કહ્યું.

“ને વીણા ! હવે તું તો મારી શિખા થઇ. રોજ આવવા હો મીઠી !—”

વીણાએ દરરોજ આવવાનું વચન આપ્યું. વીણા અને લલિ અદશ્ય થયાં ત્યાંસુધી બાગના દરવાજા પાસે તનમન તેમના તરફ રૂંદ લીનાં નયને જોતી ઉભી રહી.

કરણ ૧૨ સુ.

મુખ્ય.

મુખ્ય ! ગરિબોનાં અંતરની ઉંડી હાયથી બળી જતું મુખ્ય !
પાપ, દગા, પ્રપંચ, ખૂન, ચોરી, ગુનાર અને વ્યભિચાર પર
જીવતું મુખ્ય ! લીમીટેડ કંપનીના હાયરેક્ટરોના છગ પ્રપંચથી
ફસાતા કંગાળ ગરિબોનાં નિશાસાથી વાતાવરણને ઢશણ બનાવતું
મુખ્ય ! પ્રજાને દરરોજ જુહાણાંઓની પ્રસાદી આપતાં સુધરેલા
ધાડંપાડુઓ-વર્તમાનપત્રોની દાર્મિક અને પેટભરૂ નીતિથી ત્રાસી
રહેલું મુખ્ય ! ઉંટવેંઘોની જાહેરખબરો પોતાના પત્રમાં છાપી હજારો
ભોળાં લોકોને-દગનારાં વર્તમાનપત્રોને નીમાવી પ્રજાને અસત્ય અને
માપને પંચે દોરનાર મુખ્ય ! શ્રીમંતોના નિવાસવાળા રસ્તાઓને
સ્વચ્છ કંચન જેવા રાખી ગરિબોને અંધારા-ગંદા-ઝેરી લત્તામાં કેદ
પૂરી અનેક ઝેરી રોગોના ભોગ કરી હજારો મનુષ્યોના પ્રાણ લેતા
છતાં હિન્દુસ્થાનના જાહોજલાલીખર્ચા શહેરમાં અપવાતો શયતાની
દાવો કરતું મુખ્ય ! નીચ દગાખોર વૃત્તિથી, ગરિબોના લેહી ચૂસીને,
પ્રભુની સૃષ્ટિમાં શયતાનોની સત્તા ઝામવી પૃથ્વીને જીવંત નર્ક બ-
નાવનાર શ્રીમંતોની ગગનચુંચિત હવેલીઓના શિખર પરથી અસંખ્ય
મુકલેસોના ઉંહા નિઃશ્વાસ સ્વર્ગમાં પહોંચાડનાર મુખ્ય ! મીલોના
બવંદર ભૂંગળાઓના ધુમાડાંદારા શુભામગીરીમાં પીસાતા અરધે-
પેટે જીવતા રંક કામદારો તથા તેમના કુટુંબીઓના દીલની હાયવરાળ
બહાર કાઢતું મુખ્ય ! રંક મજૂરને મહિને પાંચ રૂપિયા વધુ આપતાં

અધિકાર પર પ્રકાશ

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની યાદ આપતા પણ વેશ્યાઓના નાચગાન અને શયતાની અવશઆરામ પાછળ લાખો રૂપિયાનો ધૂમડો કરનાર શ્રીમંતોની અલકાપુરી મુંઝવણ ! પ્રત્યેક પ્રજાકીય અળવળતું પોકળ નેતૃત્વ સ્વીકારનાર મુંઝવણ ! જાહેર સભામાં દારૂનિષેધ વિષે બાંગ મારી ઘેર જતાંજ બાટલીનો બુચ બોલનાર—આત્મશુદ્ધિ વિષે વિવેચન કરતાં છાતી શકી નાંખવા છતાં અહર્નિશ અનીતિની ગંધાતી ગટરમાં જીવન પૂરું કરનાર—જાહેર પ્રજાના નેતાનો દંભ કરી પ્રજાકીય ફડોમાંથી—દુકાળ અને ગૌરક્ષાના ફડોમાંથી—પૈસા હોધ્યા કરો જઈ પોતાના પાપી પેટ ભરનાર—સ્વતંત્રતા અને આત્મનિર્ણયપર નવ નવ ગજના લેખો લખી, પ્લેટફોર્મ પર સેંકડો ભાષણો આપી પોતાના જ નોકરોને શુભામગીરીની દૂર ઘંટીમાં દળી નાખનાર—ધર્મધુરંધર સનાતની ગણાવાનો દાવો કરી, છપ્પન ટોલાં ટપકાં કરી દિવસમાં દસ વખત મંદિરમાં જઈ ખીજી બાજુએ અનેક જાતના કાળાં ધોળાં કરનાર—ગમે તેવી નીચ જાળો ખીજાવી પૈસા કમાઈ ધર્મિષ્ઠ ગણાવાને તથા પોતાનાં કાળાં કુકર્મોનો છાતીપરનો ભાર હલકો કરવા માટે બે પાંચ હજાર ધર્માદા ફડોમાં ભરી દાનવીર ગણાનાર—પોતાના કુલ્લક સ્વાર્થ માટે અનેક નિર્દોષોના ગળાં રહેંસી નાખનાર માનવશયતાનો તેમની તિબેરીમાં ગરિમ પ્રજાના હાથમાંથી ખૂંચેરી લીધેલાં નોટાના થોકે થોકે ભરેલાં છે તેટલા માટેજ ‘આખરદાર’ ગણી માન આપનાર મુંઝવણ ! પિશાચોની પિશાચ લીલા જોવી હોય, જગતમાં શયતાન પોતાની જાળ કેવી રીતે ખીજાવે છે તે જાણવું હોય, પ્રજા હિતને નામે, ધર્મને નામે, લોકમતવાદની સ્થાપના માટે આવતી

રાજકીય ચળવળોને નામે, મહા પુરુષોના અનુયાયી બની પોતાના સ્વાર્થ સાધનાર દામ્નિકોના શેતરંજના ખેલ જોવા હોય તો મુંબઈ આવો ! મુંબઈ સર્વને એક એવો નાટક બતાવી રહ્યું છે કે જે નાટકની રંગભૂમિપર પ્રવેશે પ્રવેશે શયતાની પાત્રોના દર્શન થાય છે અને દેવી પાત્ર તો જવલ્લેજ જળાય છે !

આ મુંબઈના ચર્નિશોડ સ્ટેશન પર લલિતકુમાર ઉતર્યો. સ્ટેશનપર ઉતરતાં વાર તેને હિન્દુસ્થાનની અલકાપુરી કહેવાતા આ દોઝખી નગરની સ્વાર્થી ધાંધલનો ઝેરી સ્વાદ અનિચ્છાએ પણ ચાખવો પડ્યો. પ્લેટફોર્મ છોડી રસ્તાપર આવતાંજ અનેક કરાણ કાળ સમી મોટરોના કર્ણુભેદક અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. લલિત પાસે વધારે સમય નહોતો. એક નાની કુંક હતી તે હેલડરીને માથે ચઢાવી રાજેશી ઘર તરફ આવવા લાગ્યા.

દાકેરદ્વારથી આવતાં અચાનક તેની નજર એક ત્રણ માળના ઘરના પહેલા માળની પર બારી પડી. તે ચકિત થયો. બારી આગળ એક તરણ સ્ત્રી બતીકનીને ઉભી હતી. આ જ સ્ત્રીને તેણે મેંજ-સ્ટ્રેટની ટ્રાઈમાં જોઈ હતી. તેને એક અઠવાડિયાની કેદની સજા આપમહત્વા કરવાના પ્રયાસ માટે થઈ હતી. તે વિધવા હતી—ગર્ભવતી થઈ હતી—સમજ જેને ‘નીતિ’ કહે છે તેની મર્યાદા એ બાંધેલો તોડી હતી. આ સ્ત્રી કેદમાંથી છૂટ્યા પછી તેને કોઈ આસ્થા લાગ્યું હશે એવી લલિતે તુરતજ કલ્પના કરી. તે જાણતો હતો કે તે ઘર વેચાતું હતું. આખરે એ મિચારી વેચ્યા થઈ. સંભળે જેને પોતાની કરવાની ના પાડી, જેને અસ્વાભાવિક બંધનોથી

જકડી જેના જીવનને સમાજે કચડી નાખ્યું તેની આંતર આવી ભયંકર દશા થયેલી જોઈ લલિતના હૃદયમાં એવી મર્મચાતના થઈ કે જેથી જાણે રૂવે રૂવે કાંઈ ભાલા ભોકતું હોયની એવું તેને લાગ્યું. તેજ સમયે ઉપર જઈ તપાસ કરવાની તેને ઈચ્છા થઈ; પણ ખીજ પછે કાંઈ વિચાર આવતાં તેણે આજે એ વાત પડતી મેલવાનો વિચાર કર્યો.

વીણાના લગ્નના કારસથી તે ઉશ્કેરાયેલો હતો. અર્થદાસે વીણાના જીવનની એક ઘાતકી પ્રથાને લીધે હોળી કરી મૂકી હતી. એ ભયંકર લાલમાં વીણા તો ભવિષ્યમાં વખત આવ્યે ખાખ થશે; પણ લલિત તો અત્યારથીજ બળી જતો હતો. પેલી વિધવા માં ધને વેશ્યાખાનામાં જોઈ તેનું લોહી વિશેષ ઉકળ્યું. તેનું મગજ ભયંકર જ્વાલાથી અદ્યદવા લાગ્યું.

મંત્રવત્ તે હેલકરીની પાછળ પાછળ જતો હતો. એ વિધવા થઈ, એનો ગુન્હો એ કે એનો પતિ મરી ગયો. વિધવા એટલે દુનિયાથી પર ! દુનિયાના વૈભવવિલાસો-જીવનની મજા-જગતના દહાવા-બધા તેને માટે વળ્ય ! તે કાળા મહોતી-અપશુકનીયણ ! આહ ! અન્યાયની-જૂલમની-શયતાનીયતની પરાકાષ્ઠા આથી તે વિશેષ કેવીક હશે ? એ યુવાન થઈ-સુન્દર થઈ-મોહક બની-એક પુરુષના પ્રેમમાં પડી-કુદરતના નિયમને અધિન થઈ-ગર્ભવતી બની-અને ગર્ભપાત કરતાં-બાલહત્યાનું ધોર પાતક જોડારતા કરી માટે સમાજે તેનો બહિષ્કાર કર્યો ! તેથીજ તેનો હીયકરો પ્રેમી તેને તજી ગયો ! તેથીજ તે દુનિયાના જૂલમોથી કંટાળી દરિયામાં પડવા ગઈ.

અને કાયદાએ પણ તેને સજા કરી ! ઓ પ્રભુ ! શું તારા આવડે
 વિધાન છે ? શું તું આવી કૂરતા-આવા અમાનુષી છળ-આવી
 જૂલમી પ્રથા પસંદ કરે છે ? નહિ. કાલિંદીતટ પર પ્રેમભીની બં-
 સરીના જનદુહિરથી વિશ્વને પ્રેમની લગની લગાડનાર કૃષ્ણ ! તું આવે
 નિષ્કૂર હોય એમ મારાથી મનાયજ કેમ ? તેને સજા કરવાનો નહિ.
 પણ મારી બક્ષવાનો શોખ છે. તું પતીતોને તારે-ઉદ્ધારે. તું મરેલાને
 મારે છે એમ મારાથી કેમ મનાય ? તું ગળડેલાને વધુ નીચે ગળડાવે-
 એ સંભવિતજ નથી. તું તો ગુન્હેગારોને ક્ષમાદાન દઈ પુનઃ પુનઃ તારે-
 આંગણે આવવાને જીહ્વાજર નિમંત્રણ દઈ રહ્યો છે. આ બધી જુ-
 હાડી-આ બધી ધાતકતા-આ બધા અન્યાયો-અને દુષ્ટતા માન-
 વીઓનાં ! અરે ! માનવ સ્વરૂપમાં પણ બનેલા-પશુથીય ખરાબ
 બનેલા દેવોનાં...ગરિબ બિચારી ! જો એને સમાજે પુનર્જન્મની
 દૃષ્ટિ આપી હોત તો એ દૂષો પ્રેમ શા માટે કરત ? જો એને
 યોગ્ય વયે યોગ્ય પતિને એના માળાપોએ પરણાવી હોત તો એ
 વિધવા પણ શી રીતે થાત ? એ ગર્ભવતી થયા પછી પણ સમાજે
 જો એના તરફ જરા દયાની નજરે જોયું હોત તો તે આ-
 પધાત કરવા શા માટે જાત ? આપધાત કરતી એ પકડાઇ-કેદમ્બ
 જઇ આવી, પછી ? પછી સમાજે પોતાના દરવાજા તેની સામે
 સંદોને માટે બંધ કરી દીધા. એ વિધવા-પતીત-નીચ-દુષ્ટ-હીન-
 મનોઇ ! આવી દશામાં તે સમાજ માટે અસ્પર્શ્ય થઇ પડી. અ-
 સ્પર્શ્ય એટલે નિરાધાર ! નિરાધાર એટલે રખડતી-રઝળતી-કંગાળ-
 મુકલેસ ! એને કોઇનો આધાર નહિ. એનું કોઇ બેલી નહિ. એની.

અંધકાર પર પ્રકાશ

ન કોઈને દયા ને ન કોઈને આશરો. આવી હાલતમાં એ શું કરે ? સમાજ તો 'પૂણ્યશાલી' ઝોની બનેલી એટલે આ બિચારી પતી તતે કોણ સંધરે ? એને કોઈ વેશ્યાએ સંધરી-તેને આશ્રય આપ્યો, અને એને વેશ્યા બનાવી. હવે સમાજના આખરેકર, માનવંત, કુળવંત, શ્રીમંત બધાય એને ત્યાં થનગન થનગન નાચતા જશે. એ જેમ નચાવશે તેમ નાચશે. એ પાશે તેટલું પાણી પીશે. એના બોલને વેદવાક્ય માનશે. એ મનુષ્ય હતી ત્યારે સમાજે એનો બહિષ્કાર કર્યો. એ મનુષ્ય મટી પશુ બની ત્યારે સમાજ જેને 'ખાનદાન' કહી સો સો સલામ બરે છે તેઓ એના ગુલામ બનશે. અને આમ હોવા છતાં દુનિયાના દોઢડાલાઓ કહે છે કે આપણે પ્રગતિ કરીએ છીએ. ઓ પ્રભુ ! બચાવ-બચાવ તારાં બાળકોને આ શયતાની બાળમાં સપડાતા !....." પેલી પતીત સ્ત્રીને જોયા પછી આવા વિચારો હાલતના મગજમાં ઘૂમવા લાગ્યા. તેનું મગજ ચકરાઈ ગયું. દુનિયા ચકર ચકર ફરતી હોય એવું લાગ્યું. એટલામાં બુલેશ્વરનો ત્રીજો ભોંધવાડો પણ આવી પહોંચ્યો. તેની ચાલી પણ આવી. પહેલે માણે પાપાણના યાત્રિક પૂતળા પેડે હેલકરી સાથે તે ગયો. બોલી ઉઘાડી બતી કરી હેલકરીને પૈસા ચૂકવી તે પોતાની માનીતી આરામ ખુરશી પર પડ્યો અને તરતજ સિનેમાની શીલમની પેડે સમાજના વિધવિધ જૂલમનાં દશ્યો તેની નજર સામેથી પસાર થવા લાગ્યાં.

“તનમન !.....” તે ધીમે સ્વરે બબડ્યો.

“બહાલી ! તું આ ઘાતકી જંગતમાં શા માટે આવતરી ? અહિંયા તારે ગાંઠે સ્થાન નથી. તું જો આ નારકી શહેરની રાક્ષસી

અંધકાર પર પ્રકાશ.

લીલા જુએ તો તારા રનેહલીના હૃદયપર કેવો ભયંકર પ્રહાર થાય ? અને પ્રભુ જાણે તારા દેવી આત્માને પણ જુલમી હિંદુ સમાજ કરવા દેશે કે નહિ ? વીણાના જીવનપર તો ગુલામગીરીની મહોર મરાઈ ગઈ હવે અર્થદાસજ એનો “ રસિકવર ” નક્કી થઈ ચૂક્યો. હજાર રૂપિયામાં એ બદમાસે જાણે એક જીવંત પૂતળી ખરીદી ! વીણા મોટી થશે-સમજણી થશે-યોવનવસંતમાં વિહાર કરશે ત્યારે અર્થદાસ સ્મશાનમાં કાંતો ખાળ થઈ ગયો હશે કે સ્મશાનમાં જવાની તૈયારીમાં હશે ! અને એ લાંબો વખત જીવે તોય શું ? વીણા અત્યારથી જ તેને વાદરો કહે છે. હવે એ વાદરા સાથે બિચારી એક દિવસ પણ કેવી રીતે જીવી શકશે ? એના કરતાં તો મોત હજાર દરજ્જે વધાર સુખકર છે; છતાં હિંદુસ્થાનની લાંબો ખાળકીઓ એવા વાદરાઓને જ આશરે જેમ તેમ દહાડા પૂરા કરે છે. વીણાની દશા બલિષ્ઠમાં કેવી થશે તેની પિતાજીએ કલ્પના ન કરી-ખા તો વીણાને અર્થદાસની પટરાણી બનાવવા ગાંડી થેલી થઈ રહી હતી. હવે એ બિચારી સો એકર જમીનને શું ઘોળીને પીશે ? એના દ્રવ્યને શું આગ લગાડવી હતી ? જ્યાં પ્રેમજી ન હોય-કોઈ જાતની સમાનતા ન હોય-મનુષ્યત્વ ન હોય, ત્યાં જીવન કેટકે શી રીતે ? ઓ રામ ! આવા રાક્ષસી કૃત્યો કરવા માટે તે અમારે ગળે જે પરાધિનતાનો ફાંસો નાખ્યો છે તે યોગ્યજ છે. એથીય વધુ કરડી સંજ્ઞને અમે પાત્ર છીએ. ધસ્તઘડિયા કૃપનીના જુલમો હજુ અમુકા હૃદયને બીનાં કરવાને અશક્ત.

અંગ્રેજોની સ્વાર્થી વ્યાપારીનીતિથી અમારા જેડૂતો અને મનુરો
 ખૂબે મરતા થયા છે એ વાત ખરી; પણ તેમને વધુ કંગાળ તો અ-
 મારાજ શ્રીમંતો બનાવે છે. અમે બાળમાતાઓનાં ખૂનીઓ છીએ—
 અમે વિધવાઓના જીવનને ચિરંતન ગુલામગીરીમાં સમઢાવનારા
 ઘાતકી નીરો છીએ. અમને તું આટઆટલી સજા કરી રહ્યો છે તો પણ
 અમારી આંખની અધારી જતીજ નથી. અમે એવા નૃશંસ થઈ ગયા
 છે કે અમારાં શયતાની કૃત્યોમાં અમને ધર્મ જણાય છે. હજારો બ-
 હેનો સમાજના ઘાતકી રિવાજોની વેદીપર હોમાઈ વેશ્યા થાય તો
 સમાજની આંખે દેખી શકાય; પણ વિધવાઓને પુનર્જનની દૃષ્ટ
 આપતાં મનુસ્મૃતિ આડી આવે—વેદની ઝંઝાઓ અગવિન થઈ જાય—
 સનાતન ધર્મ રસાતળમાં પંહોચી જાય. સેંકડો સ્ત્રીઓ પોતાના ધ-
 ર્મનિષ્ઠ સગાઓની સહાયથી તીર્થ ક્ષેત્રોમાં જઈ બાલહત્યા કરે તેમાં
 સ્મૃતિનો કોઈ શ્લોક ન નડે—બાલહત્યા કરનાર ખૂનીનો સમાજ
 બહિષ્કાર ન કરે—ફક્ત કાયદો જો પોલિસને ખબર પડે તો પકડે
 પણ આલાકીથી ખૂન કરનારને સમાજ ખુશીથી “કુળવાન-ખાનદાન”
 નો ઇતકાંઈ આપે; પણ પોતાના બાળકને પ્રભુથી ડરી જીવંત રો-
 અનાર વિધવાને અને તેને પોતાની પ્રિયતમા માનનાર કોઈ યુવા-
 નને માટે ન્યાતબહારની—સામાજિક બહિષ્કારની બહી હાંમે તૈયાર
 આ ફૂર સમાજ સામે બંક ઉઠાવ્યા વિના, તેના ઘાતકી રૂઢીઠાસેના
 અંત લાવ્યા વિના, તેની ભ્રમભૂલક માન્યતાઓનું નિકંદન કાઢ્યા
 વિના ભારતનો ઉદ્ધાર ઘણો-ઘણો દૂર છે.” અને હાથોએ માથું
 દબાવી તે થોડીક વાર મૌન રહ્યો.

“ ગમે તેમ થાય, પણ હવે આ સમાજ સામે બળવો ક્યાં વેના છોકોજ નથી. આવા અન્યાયો ગુપચુપ સહન કરવા તે તપ છે—પ્રભુનો ગુન્હો છે. તનમન મારે પડ્યો હોય, તનમન મારી પ્રતિસાદક સખી હોય, તનમન મારી જીવન મિત્ર હોય તો હું શું ન રી શકું ?...” તનમનનું નામ ક્યારતાં તે હર્યો. તેના નેત્રો સામે દેવબાલાની રમ્ય મૂર્તિ તાદૃશ થઈ. તેને જાણે કે, ધ દેવીશક્તિ કાંઈ રમત્કારિક પ્રેરણા કરતી હોયની એવો ભાસ થયો.

“ કલેજ વાત, જે એ ખરેખર દોષની જાળમાં ફસાઈ હોય મથવા નિરાધાર દશાને લીધે પતીત થઈ હોય તો મારે એને સહાય કરવી જ જોઈએ. ગમે તે લોગે હું એને બચાવીશ. સમાજ ભલે મને ધિક્કારે—સમાજે ક્યાં સહગુણની કદર કરી છે ? તે હંમેશાં બને-પાપ ડંટે જ પૂજ્યા કરે છે, અને ભવ્ય સત્યની ઝાંખી કરાનારનું ખુ. કરી પછી તેનો જાપ જપે છે ! અને એવો જાપ રલ હૃદયે જાપનારાયે કેટલા ? આખો વખત—દહાડો તે રાત—બસ પ્રત્ય-દગો—દંભ તે જાલગ ! એવી સમાજના ધિક્કારની મને શી રવા છે ? મને પ્રભુની આશિષ અને તનમનના પ્રોત્સાહન શિવાય કશી દશાની દરકાર નથી...”

આ સમયેજ પાડોશની જોરડીમાંના ઘડીયાળમાં અગિયારના કોરા થયા. લલિત બિછાનાપર પડ્યો; પણ સમાજના અસહ્ય અન્યાયો ને ધિક્કારો બનેલા તેના જીગરને જરાય આરામ મળ્યો નહિ. એક પળે તનમનની સ્મૃતિ તેને સ્વર્ગમાં વિહાર કરાવતી તો

અધિકાર પર પ્રકાશ

બીજા પળે વીણાનો હોમ—પેલી વિધવા બાઈ પર સમાજે વર્તા-
 વેણે કાળો કેર—અને સમાજના નિયમોને નામે ચાલતા અનેક
 જૂલમો તેના મસ્તકમાં ભડભડતી હોળી સળગાવતા, જૂલમ ! જૂલમ !
 જૂલમ ! ચારે બાજુએ હિંદુ સમાજમાં જૂલમ અને અમાયની
 આગ સળગી રહી છેઃ છતાંય આપના કુવામાં ફૂળવામાં હજુ ‘સ-
 નાતન ધર્મ’ સમાયેલા ગણાય છે, ઓ પ્રભુ ! એવા ધર્મને માની
 ધર્મનિષ્ઠ મનાવા કરતાં તો નાસ્તિક થવું વધારે સાફ હાલમાં સ-
 માજ રિવાજને નામે-ધર્મને નામે જે ત્રસ વર્તાવી રહી છે તે
 રિવાજે જે કોઈ ધધરે ધડેલા હોય તો તેના ધધર પશુ મને નથી
 બેઠ્ઠતો. પ્રભુ તો પ્રેમસ્વરૂપ છે—સૌન્દર્ય સ્વરૂપ છે, તે આખી માનવ
 જાતિને પોતાની ખાંતમાં એસી જમવાને નિમંત્રી રહ્યા છે. એ પ્રભુ-
 જોખીઓનો કહાન—અર્જુનનો સારથી—મીરાં અને નરસૈયાનો સ્વામી
 શું આવા અમાનુષી રિવાજોનો પ્રભુતા હોય ? નહિ. એ વાતજ
 સાવ જૂડી છે. એ રિવાજે માટે પ્રેમ સ્વરૂપ પ્રભુને દોષિત ગણવે
 તો તેનું અપમાન કરવા બરાબર છે—પાપ છે—અયકર અક્ષમ્ય શું હો
 છે. એ કાળાં કામો તો સ્વાથી શયતાનોની કૃતિ છે. તે સામે હું
 બંડ ન કરું તો આરો ધર્મ ચૂક્યો ગણાઉં. પ્રતિ પળે તેના નિશ્ચય
 દહ થતો ગયો. અતે એ એક વાગ્યાને શુમારે રીસાઇ ગયલી નિદ્રા-
 દેવી તેના પર પ્રસન્ન થઇ અને વીણાના ‘મોટા બાઈ’ ને હમણાં
 તો નિદ્રાદેવીએ પોતાની આરામબરી ગોદમાં લઇ લીધો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અશાંતિ.

સ્વસ્વપ્નમાં લલિતકુમારે અનેક લયંકર દશ્યો જોયાં. અનેક બાળાઓને શરીરે પીડી ચઢેલી તેને જણાઇ. એ બધી નિર્દોષ કન્યકાઓ તેમના માખાપે પસંદ કરેલા કુમારોને પરણવાની હતી. વરકન્યાનાં હિલ મળે કે નહિ મળે-તેમના સ્વભાવમાં સામ્ય હોય વા ન હોય-તેની પરવા નહિ. માખાપે પસંદ કરેલા વર રોગી, અન્યાયી અથવા પાપી હોય તોપણ ગરિબ બાપડી હિંદુ બાળદ્રાએ તેને 'પ્રભુ' માની લેવોજ જોઇએ. આવા વિચારો પણ સ્વપ્ન પ્રદેશમાં વિહરતા લલિતને સાથે સાથેજ આવતા હતા. તેણે સ્વપ્નમાં પૈસાને જોરે અનેક બાળાઓનાં બહુમૂલાં-આશાલયો જીવનોનો નાશ કરનારા અર્થદાસ જેવા અનેક વાંદરાઓ પણ જોયા. અનેક સુકુમાર, શિક્ષિત, સ્નેહાળ તથા સંસ્કારી કન્યકાઓ બેડોળ, અજ્ઞાન અને કુસંસ્કારીઓને અપાતી જોઇ. આવાં લયંકર દશ્યો જોઇ તે એક બેવાર અબધાને જંગી ઉઠ્યો. પુનઃ પાસું ફેરવી સવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેના હૃદયની અશાંતિ એટલી બધી વધી પડી હતી કે તેને કેમે કરતાં હિલ આવી નહિ. તે જંગતોજ પથારીમાં પડી રહ્યો. દષ્ટિ સામે તનમન આવી. તનમનનું સ્નેહાળ વદન જોતાંજ તેને કંઈક આરામ મળ્યો. પણ એ આરામ એક મળમાંજ નષ્ટ થઇ ગયો.

તનમનની મારી જાલી સખી ! તારે શું થશે ? રાંધણ સમાજનો કાયદો તોડી તારા લગ્ન મારી સાથે કરવાને સંમત થશે ? એ જાણી માણસ છે. પણ તું નાગર અને હું વહિર ! ધાતકી સમાજ

અંકાર પર પ્રકાશ.

કાશ્ય બાણે આપણા પર શી શી વીતાડશે..... પણ પ્રભુ! આ જ્ઞાતિઓના કુડાળાની શું ખાસ આવશ્યકતા છે? શું એમની કાંઈ ખર્સદા બાંધી શકે ખરે? સારો પ્રેમ મારી ન્યાતનીજ કાંઈ બાળા પર જડાવો જોઈએ એવું શું કાંઈ કુદરતી વિધાન છે? હોઈ શકેજ નહિ. મારી સાદી ભુદ્ધિમાંજ એ ઉતરી શકતું નથી. અનંત આ વિશ્વમાં મારે દિલ જેના પ્રતિ આકર્ષાય અને જે મારી થવાને-મારામાં અનંત વિશ્વાસ રાખવાને, મારા પર પોતાનાં તન-ધન-ધન-રેડી દેવાને તૈયાર થાય અને જેને મારો આત્મા મારા હૃદયની રાણી તરીકે સ્વિકારે તેજ મારી પ્રિયતમા! જ્ઞાતિના કાયદાઓ અથવા રિવાજો મનુષ્યકૃત છે. એ રિવાજોએ તો આજે અમારા સંસારના વાતાવરણને શુષ્ક બનાવી નાખ્યું છે. એ રિવાજોએ અમને નિઃસત્વ, નિર્માદ્ય અને ધર્મભૂલા બનાવ્યા છે. એ રિવાજોની શુભા-મંજીરી કરવામાં ધર્મ માનીને અમે હજારો-લાખો યુગલોનાં જીવનોની પાયમાલી કર્યા જઈએ છીએ. અમારા દેશના યુવાનો અને યુવતીઓ રોગી, નિર્બળ અને ભીડખન્યાં છે. અમારા બાળકોનાં વદનપરથી શૈર્ષવીર્ય ઉડી ગયાં છે. અમારી સ્ત્રીઓની દિવ્યતા એ રાક્ષસી રિવાજોએ નષ્ટ કરી નાખી છે; અને અમને ડાહ્યા સુંદર ઉપવનમાંથી ધક્કેલી એજ રિવાજો પિશાચતા પ્રસાદભુવનમાં ઘસડી ગયા છે. તો પછી જેમને ડાહ્યા બાળકોમાં મહાલવું હોય, જેમને જીવન એક અનંત જ્ઞાન સમુદ્ર બનાવી આ પૃથ્વીમાં સ્વર્ગસુખ અનુભવવું હોય તેમણે તો એ જૂલમી, અમાનુષી સમાજના કાયદાઓ તોડવામાં ધર્મ માનવો જોઈએ.....”

લલિત ધીમે સ્વરે બળડ્યો. તેનું મન અતિશય ચંચળ હતું. પ્રતિપક્ષે નવા નવા વિચારો તેના પર દબાવો કરતા. દરેક પક્ષે કાંઈક નવીન ધૂન આવતી. અને એવી ધૂન યુવાન મગજમાં આવે તે સ્વાભાવિક પણ છે; પરંતુ લલિતકુમારની ધૂન સામાન્ય યુવાનોના જેવી નહોતી. તેનો આત્મજેજુ જુલમ સામે ઝૂઝવાની તાલીમ લઈ રહ્યો હતો. ત્યાં જ્યાં જુલમો જણાતા ત્યાં ન્યાં લડવાને તેનું હૃદય તૈયાર થઈ જતું; પણ હજી તે અનનુભવી હતો. જુલમો જોઈ કંકળી ઊઠતો. પણ તેને નિર્મૂળ કેમ કરવા તે જણતો નહોતો તેથી તેની અશાંતિ અચંડ ચિતા પેડે તેના દિલમાં ભડકા સળગાવતી. આવા યુવાનો કાળે કરી કાંતો ચાલુ ચીલામાં ચાલવાને ટેવાઈ જાય છે અથવા તો દુરાચારી બની જાય છે, કેટલાક નારિતક બનતા જાય છે અને કાંક વિરસો જ એ સર્વ જુલમો સામે વીર મદદ પેડે ટકકર ઝીલતો પોતાના આદર્શનો ફલિતાર્થ જોવા ભાગ્યદાળી થાય છે. લલિતકુમાર કેવો-યશો તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી; તોપણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તનમન જેવી સ્નેહાળ, નિર્દોષ અને પ્રભુમત્ત મુખધાના હૃદયનો સ્વામી બનવા પછી તે પ્રભુને પીસારી શકતો નહોતો. કાંઈ કાંઈવાર તેને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ માટે શંકા આવતી, સમાજના—સરકારના—શ્રીમંતોના જુલમો જોઈને તે એમ માનતો કે ઇશ્વરજી આવા અન્યાયો કરાવે છે; પરંતુ તનમનને જોયા પછી—ચમ્પક વૃક્ષ નીચે તનમનના અધરસતું પાન ક્યાં પછી તેની એટલી તો ખાતરી થઈ ઊઠતી કે પાપ પ્રપંચ, અન્યાય અને જુલમોથી ભરેલા આ જગતમાં જ્યારે તનમન જેવી સરલ, નિર્મળ અને સ્નેહાલ અંતરવાળી કુમારિકા વસે છે તો પ્રભુ તે ધારે છે તે

કરતાં તો કંઈક વધુ સારો હોવો જોઈએ, પણ બીજી જ પળે જ્યારે તેને વીણુના લાવીની કલ્પના આવતી—પેલી વિધવા બાઈનું સ્મરણ કરતું ત્યારે પુનઃ તેની શ્રદ્ધા કમગમતી અને એમ થાય તે આશ્ચર્ય જનક નથી. અશાંતિમાંથી શાંતિ શોધવાની ઇચ્છા થાય છે, કુખમ જ સુખની વાંછના વધુ તીવ્રતર અને છે અને જે સત્ય શોધવ માગતા હોય, જેને પ્રભુના અનંત ગ્રેમસ્વરૂપનું દર્શન કરવું હોય તેને અસહ્ય અશાંતિના દ્વાગ્નિમાં સળગવું પડે જ એ તરત સમજ શકાય એવું છે.

છતાં લલિતને શાંતિ મળી નહિ. એનેની પળે પળે વધતી જાય છે. હવે તેના દિલમાં એક નવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. સમાજને કંઈક કંઈક તેની પાસેથી તેની બહાલી તનમન ખૂંચવી લે તો ? આ લેખકે સવાલનું નિરાકરણ તે કરી શક્યો નહિ. તનમન તેની થઈ ચૂકી હતી. તે તનમનનો હતો. હવે તેમના ગ્રેમમાં કંઈપણ શક્તિ બાધા નાખી શકે તેમ નહોતું. પણ સમાજના કાયદાને તોડી રાવણ બાધા નાખી શકે તેમ નહોતું. પિતા માણેકલાલ તો તનમનને લલિત સાથે પરણાવશે ? લલિતનો પિતા માણેકલાલ તો કાલોતરે પણ એવા વર્ણોત્તર લગ્નમાં સંમતિ આપે તેમ નહોતું. પણ લલિતકુમારની આખી જાતિમાં એવો એક પણ ઉદાર વિચારક નહોતો કે જે આવાં લગ્નમાં સનાતન ધર્મની ધોર બાધાતી ન જુએ ! આહા ! મારું તે શું થવા બેઠું છે ? મને આરામ ક્યારે મળશે ? સારો સંસાર જોઈ વળ્યો—અનેક પોયાઓ ઉથલાવી નાખ્યાં. સનમના જુદાની શોધી અને બહાલીના ગાલની લાલીને સ્વેદનો લીધો... પણ... પણ... હવે શું થશે ? હવે એ મારી થશે.

અર્થકાર પર પ્રકાશ.

કે જીવન પર્યંત મારે એના સ્મરણમાં જ સુખ માનવું પડશે ? એને એમ થાય તો મારાથી અથવા એનાથી જીવાશે કેમ ? ... વીણ કેમ જીવશે ? ... ખરેખર, બિચારી વીણાના દુઃખ કરતાં તો માડ સાવી દુઃખ—મારું કલ્પિત દુઃખ કાંઈ હિસાબમાં નથી. મેં તો બહાલીના દિલની માલિકી મેળવી છે. એ મને આહે છે એટલી બીનાજ મારા ભડભડતા દિલને આશ્વાસન આપશે; પણ જેને કાંઈ આહતું નથી, જેની કાંઈ કંબના કરતું નથી, જેને આ જગતમાં કાંઈ આરામસ્થાન નથી એને પરલોકમાં કેવું સ્થાન મળશે તેની ખબર નથી, એવાં મનુષ્યોની કેવી દશા થતી હશે ?... પેલી બિચારી બાઇના દિલમાં કેવી બયંકર લાલ લાગતી હશે ? એનું કાંઈ નથી. એને માટે કાંઈને લાગતું નથી. એ મરી જશે ત્યારે એને કદન દેનાર પણ કાંઈ નહિ હોય. જૂલમ—અન્યાય એને સંયોગોને વશ થઈ એ પતીત જીવન ગુજાર્યા કરશે. જ્યાં સુધી એની જીવાની ટકશે ત્યાં સુધી મારીરજૂખ્યા પશુઓ એની ગુલામગીરી કરશે... પણ પછી ? પછી શું ? ઘોર અશાંતિ, અસહ્ય કંગાળ્યત એને હૃદયના ચીરેચીરા કરી નાખનારો પશ્ચાતાપ ! ઓ પ્રભુ ! માનવસમાજ તે આનું નામ ?”

તેની વિચારમાળા અટકીજ નહિ. એક પછી એક વિદોહ વિચારોનું પૂર આવવા લાગ્યું. આવી સ્થિતિમાં ઉઘ તો આવેજ શાની!

એને બહાણું વાયું. નળપર પાણી ભરવાની દોડદોડ એને દોહોકાર થઈ રહી. કાંઈ કાંઈ બાઇઓ પાણી ભરવા માટે માંહોમાંહો ભડવા લાગી. લલિતની વૈષ્ણવ પાડોશણે

અવકાર પર પ્રકાશ.

નગની બદલા કૃષ્ણ ગોવાળિયાં,

તુળવીણુ ધનમાં કાણુ નરે ?

લલકારવા માંડયું. આ બધી ધીધલના અવાજથી રાજેશ્રીએ પણ ખિંચાનાતો ત્યાગ કર્યો. નિત્ય નિયમથી ચરવારતા સાતેક વાગી ગયા.

પુનઃ થોડીકવાર આરામપુરથી પર વિચાર કરતો પડી રહ્યો પછી કંઈક વખત આવતાં આઠેક વાગ્યાને શુભાર કપડાં પહેરી તે ચાલીમાંથી બહાર નીકળ્યો. હજુય તેના મનનાં તરંગોના ઉછાળા શમ્યા નહોતા.

વિચારગ્રસ્ત હાલતમાં ધીમે પગલે તે ભૂલેશ્વરનો લત્તો વડાવી પાંજરા પોળના દરવાજા સુધી આવ્યો. નીચું જોઈ તે પોતાની ધૂનમાં જતો હતો એવામાં એક મૃદુ-મધુર-મેળુલ સ્વરે તેને ચમકાવ્યો:

“લલિતકુમાર !.....” એક સુંદર ગાડીમાં બેઠેલી પંદર સોળ

વર્ષની મુઝાએ જૂમ મારી.

લલિતે તેને બોલાવનારી મુઝા તરફ જોયું તે હસ્યો. મુઝા પણ હસી. લલિત ગાડી પાસે ગયો.

“ક્યાં જાઓ છો ?” મુઝાએ સસ્મિત પૂછ્યું.

“તમારે ત્યાં આવતો હતો.” લલિત બોલ્યો.

“રામપુરથી ક્યારે આવા ?”

“ગઈ કાલેજ.”

“આંખો કેમ લાલ લાલ છે ?” મુઝાએ લલિતની ઉમંગરૂ સ્થા ચિતાથી લાલ થયેલી આંખો જોઈ લાગણીભર્યા સ્વરે પૂછ્યું.

“અમસ્થીજ. કલિ જરા ખરાબર ઉધ નહોતી આવી.”

“ચાલો ત્યારે ઘેર આવો છો ને ?”

“ હા. ”

“ તો ખેતી જાઓ ગાડીમાં. ”

લલિત ગાડીમાં બેઠો.

ગાડી ચાલી. પેલી મુઝા અને લલિત વાતે વળગ્યા.

“ તમે તો ગામ જઈને સૂકાર્થ આવ્યા, લલિત ? ”

પ્રત્યુત્તરમાં લલિત ફક્ત હસ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

હુસુદવિલા.

“લિત ! આજે મારી જન્મગાંઠ છે.” ગાડીમાં બેઠા પછી પેલા મુઠ્ઠા-માલતી બોલી.

“એમ ! ત્યારે તો મારા અભિનંદન, માલતી ! મને પ્રથમથી જ ખબર હોત તો હું તમને આ મંગલ પ્રસંગે કંઈક ભેટ આપત—” લલિતના વદનપર સ્મિત ફરક્યું.

“ભેટ આપવે શું વધારે છે ? લલિતકુમાર ! ભેટની વસ્તુઓ તો આજે મારે ત્યાં દુકાન ભરાશે; પણ તમારા અંતરનાં બહુમૂલ્ય અભિનંદન કરતાં બીજી કંઈ વસ્તુ મારા મનને વિશેષ આનંદ આપવાની હતી વાંચ ?” માલતીનો સ્વર અંતિમ વાક્ય બોલતાં સહેજ કંપ્યો. નયનો હસ્યાં અને જરા મદીલાં પણ બન્યાં. વદનપર લજ્જાની રક્તિમા છવાઈ.

“તમેયે માલતી ! અમારી જ નિશાળનાં જણાઓ છો. નિર્મળ-પ્રવિત્ર અંતરના લાવનાંજ તરસ્યાં લાગે છે. પણ માલતી ! કાઠી દુનિયા જૂડા ટોંગની—કૃત્રિમ હાવભાવની અને લાવહીન અંતરના લૂખા પણ ટોળ ચઢાવેલા મીઠા શબ્દોની કેટલી બધી લૂખી જણાય છે ?” લલિતના શબ્દોમાં પુનઃ તેના બંડખોર સ્વભાવ પ્રમાણે તોફાની ભાવ આવ્યો. માલતી પલ્લવર તેના આવેશમય વદન તરફ સ્થિર નજરે જોઈ રહી.

“લલિત ! તમારા કહેવા પ્રમાણે તો આખી દુનિયાજ આડંબરી થઈ ગઈ. તો પછી જેમને એવા કૃત્રિમ હાવભાવ ન ગમતો

હોય અને જેઓ નિરંતર અંતરના નિર્મળ ભાવનીજ અંખના દર્શા કરતાં હોય તેમણે શું કરવું ?”

“ તેમણે સમાજના નિયમોનું ખંડન કરવું—વાતઢી સમાજની વાતઢતા સામે ખંડ ઉઠાવવું—સમાજે માની લીધેલા જૂઢા ધર્મને ઢોઢરે મારવો અને પોતાના અંતરાત્માને જે સત્ય લાગે તે માટે ઢવવું તથા મરવું—”

પ્રસન્ન નેત્રે માલતી લલિતને જોઈ રહી. લલિતનો ઢળઢળતો આત્મા નિરંતર ખંડખોરજ રહેતો તે માલતી સારી પેઢે જાણતી હતી. લલિત માલતીનો ‘ ટ્યુટર ’ હતો પણ તેના સરજ, નિખાલસ હૃદયને લીધે તે માલતીનો મિત્ર ખની ગયો હતો. માલતી પણ તેની શિષ્યા ગણાવા કરતાં સખી ગણાવામાં વિશેષ આનંદ માનતી. જ્યારે જ્યારે ઢોઢ વાઢપ્રસત ખનાવપર ચર્ચા થતી ત્યારે લલિત જ્ઞાતિથી વાત કરે એમ ખનતુંજ નહિ. ત્રિનેત્રધારી શંકર પેઢે હાલ આંખો ઢરી જાણે તેજસ્વી આસિની ધારાથી ઢોઢને વિંધી નાખવા માગતો હોયતી તેમ લલિત વાગ્યાણુ છોડતો. નાનો સરખો અન્યાય જોતાં વાર તેનું અંતર ખળભળી ઉઢતું. માલતીને ખે ત્રણ વર્ષથી તે જાણાવતો હતો. એટલા સમયમાં માલતી તેના વિચારો—તેના આદર્શો—તેનાં સ્વપ્નાંઓ અને તેના ખંડખોર સ્વભાવની પરિચિત થઈ ગઈ હતી. ઉભય મિત્રોનાં હૃદય ખિલોરી કાચ જેવાં નિર્મળ હતાં. સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચે ગૃહ મિત્રતા સંલવેગ નહિ એવી સામાન્ય જનસમાજની માન્યતા તેમણે જૂઢી પાઢી હતી. તે માલતી સાથે ઢરતો ઢરતો, વિનોદ કરતો, માલતી ય ઢોઢવાર

પ્રસંગવશાત્ મીઠી ટોકાર કરતી; પણ હજુ સુધી વિકારની ઝાંખી
લાવના પણ ઉભયના દિલમાં જન્મી નહોતી.
માલતી વિશેષ કાંઈ બોલી નહિ. પોતાના અંતરાત્માને જે
સંત્ય લાગે તે માટે અરવું અને જીવવું એ શબ્દો તેના હૃદયમાં
ગુંથે રહ્યા. તેના વદનપર આજે અપૂર્વ ઉત્સાહ અને પ્રફુલ્લતાની
છાયા સ્પષ્ટ જણાતી હતી. આંખોમાં ચોવનાસુવલ મદ અને હૃદયમાં
નવજીવનના મનોરથો ઉછાળા મારતા હતા. આસમાની રંગની સાડી
તેની દેહકાંતિને શોભાવતી હતી. સ્વેત ચંદ્રિકા સમી રશમી ચોળા
તેના કામળ હૃદયપ્રદેશપર વિરાજવાનું સફલાગ્ન્ય પ્રાપ્ત થવાથી
આજે મંલકાતી હોયતી એવી લાગતી. સોળ વસંત મહાલી આજે
માલતી સંતરમાં વર્ષમાં પ્રવેશતી હતી. જગતની દૂધી વસંત પીટી
ગંધ હતી અને ગ્રીષ્મ જગતને બાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહી
હતી. પણ માલતીને મન આજે અનંત વસંત બેસી હતી. તેના
જીવન વસંતનો અહાર ખીલ્યો હતો. નવી જુવાનીની મીઠી-બદુ
લેરી ઉર્મીઓ તેના હૃદયને હિંડોળે ચઢાવી રહી હતી. આજપણુ-
યીજ તે રસજરણમાં નહોતી આવી હતી. કલા, સૌંદર્ય, વૈભવ
વિલાસની તેને ઘેર વિપુલતા હતી. શ્રામંત પિતાની પુત્રી હોવાથી
દમ્ભેશાં લાડમાં ઉછરી હતી. સૌંદર્યની તે અતિ શોખિન હતી. પણ
શ્રીમંતાઈના ગર્વમાં જીકી નહોતી ગંધ. યુવાનીના મંદમાં તે ઉન્મેષ
નહોતી બની જે કે ચોવનની બદુઈ બંસીના મોહક રણકારની
અસરથી તો તે બચી શકી નહોતી. વિદ્યસીઓનાં વિલાસલવનમાં
ઉછરવા છતાં તે પોતે પાશવ વિલાસની પતળા નહોતી બની લલિતે

અંબકાર પર પ્રકાશ.

તેને જાવનાંની ભૂખી બનાવી હતી અને તે બની પણ હતી. સુંદર આદર્શો તે જીવનમાં ઉતારવા માગતી હતી. અનેક ઉચ્ચ મનોરથો તે હૃદયમાં પોષી રહી હતી. જીવનને તે લલિત કલામય, અનંત વસંતમય અથવા વીણાધરની વીણાના તારના સુખદ રણકાર જેવું બનાવવા માગતી હતી. મેઘદૂત તેનું પ્રિય કાવ્ય હતું. કલાપીની 'ચિતા રાગની મૂર્છના' તેને ઘેલી બનાવતી. 'હૃદય ત્રિપૂટી' તેના દિલને હલમલાવી નાખતી. વૃદ્ધ ટેલિયો બાલાના મોહક નેત્રામાંથી આંસુની અસ્ખલિત ધાર રેડાવતો. કાષ્ઠવાર સરસ્વતીચંદ્રની કુમુદ તેની દષ્ટિ સુમક્ષ ખડી થઈ તેને હિંદુસમાજના જૂલમનું ભાન કરાવતી તે કાષ્ઠવાર બાલીશ બાવથી નાચતી, ફૂટતી કુસુમના ભાવમય જીવનનો લ્હાવો લેવાને તે લલચાતી. લલિત ન્યાયથી તેનો ગુરુ બન્યો ત્યારથી માલતીનાં જીવનમાં આશ્ચર્યજનક ક્રાંતિ થઈ ગઈ હતી. શ્રીમતોનાં પ્રાસાદોમાં સાહિત્યની પૂજા જવદ્ભોજ થાય છે. લલિતે તે માલતીના હૃદયમાં સાહિત્યમંદિર ઉભું કર્યું. તે પોતે સાહિત્યનો, કલાનો, સૌંદર્યનો ફકીર હતો. એટલે તે પોતાની શિષ્યાને પૂછતેવીજ બનાવે એમાં શી નવાઈ ?

યુવાનીને આંગણે જતી વેળા કુમારો તથા કુમારિકાઓનાં દિલમાં જેવો યનગનાટ ડોહાય છે તેવોજ યનગનાટ માલતીમાં હતો. મનમાન્યા પતિને વરવાની તેને હોંસ હતી. પતિ સાથે તેનું સુખ સુંદર ગીતકું.

હું તારું જીવજીવ

લલકારવાની ઉમેદ હતી. મેઘદૂતમાં મહાકવિ કાલિદાસે રેલાવેલ રસ-

અવકાર પર પ્રકાશ.

જેલમાં પતિ સાથે તણાવાની તાકાવેલી તેને ઝાગી હતી. પણ હજુ એ બધા ભાવોનો દહાવો તે સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં જ લેતી હતી. હજુ તેને તેનો કંઈયો મળ્યો નહોતો એટલે ગાફુળની મલીઓમાં એકલી અથવા સખીઓ સાથે દહીં વેચવા જતી નિર્દોષ રાધા જેની જ માલતીની દશા હતી.

માલતી કંઈ મધુરા તાનમાં તલ્લીન થઈ બેઠી હતી. માન બેસવા છતાં તેના અધર પરથી મંદ મોહક સ્મિત નષ્ટ નહોતું થયું. એના સંદર્શિતમાં એવી શક્તિ હતી કે જે ધ્રુવની અવ્યવતાને પણ પલભર ચલિત કરી નાખે. તે કદિપુણ પોતાની શ્રીમંતાર્થ બતાવવાતે અલંકારોનો બોળે શરીર પર લાદતી નહિ. તેમ દુનિયામાં ઝાઝી કહેવડાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરતી નહિ. મૃણાલસમા કામળ કરોમાં બંધમે મોતીની બંગડીઓ તેણે પ્રહેરી હતી. હંસણી શી નાણુક લાંબી ગરદનમાંનો ચંદનહાર તેની મોહક આંતી પર ઝોલા આતો હતો. હાનમાં રમણિય એરીંગ હતાં અને નાકમાં હીરા-ચૂંક ઝગારા મારી રહી હતી.

“માલતી ! તું વિચારમાં ગુંથાર્યા છો ?” લલિતે હસિત વદને પોતાને પડખે બેઠેલી પોતાની શિષ્યા તરફ બેધ પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ. લલિત ! આસ વિચાર જેવું કંઈ નથી. તમે રામપુરથી આવી પહોંચ્યા બેથી અને બહુ આનંદ થાય છે. તમે જે આજે અહિં ન હોત તો મારી જન્મગાંઠ સડી જાત.”

“ત્યારે હવે તો તમારી વર્ષગાંઠ લીલી જશેને ?” લલિતે સહર્ષ દેકાર કરી. આ મીઠી દેકારથી માલતી પણ મલકાઈ.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

ધમધમ કરતી ગાડી હારવે રોડ પર 'કુમુદ વીલા'ના દરવાજા
 પાસે આવી પહોંચી. ઉભય મિત્રો ગાડીમાંથી ઉતર્યા અને હસતાં
 હસતાં એકમેકનો હાથ પકડીને વીલામાં દાખલ થયાં. લલિત
 ધરીબર પોતાની શિષ્યાના સહવાસમાં પેલી હતભાગી સ્ત્રીને બૂલ્યો.
 દિવાનખાનામાં પગ મૂકતાં જ માલતીના પિતા એક આરામ
 ખુરશી પર બેઠા બેઠા હુકાની રૂપેરી વળી મ્હોમાં નાખી ગુડ ગુડ
 ગુડ અવાજ કરી ધુમાડાના ગોટેગોટા કહાડતા નજરે પડ્યા.
 તેમની પાસે એક રાઉંડ ટેબલની આસપાસ ચાર પાંચ બેંટવુડની
 નાજુક ખુરશીઓ પડેલી હતી. એક શાસ્ત્રી માથાપર ગુલાબી પાઘડી
 પહેરી, પગ પર પગ ચઢાવી, પાન ચાવતા એક ખુરશી પર બેઠા
 હતા. શાસ્ત્રીજીની સામેની ખુરશી પર ચોવીસ પચીસ વર્ષનો એક
 આ-હુ-ડેટ યુવાન વીસમી સદીના મૂર્તિમંત પુતળા જેવો શોભતો
 હતો. તેણે છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનના કટના કોટ પાટલુન અને વેસ્ટ
 પહેર્યા હતાં. ગળામાં કોલર અને કોલર પર બ્લુ રંગની રેશમી ટાઇ
 ફર ફર ઉડી રહી હતી. ઘડી વડીએ સમય જોવાની ખાસ જરૂર હોવા
 ને કીધે રાજેશ્રીએ ડાબા હાથની કાંડી પર સોનાનું રીસ્ટવોચ
 બાંધ્યું હતું અને તે જોતે જોતું હોય તેને જોવાને માટે ઈશ્વર
 બધાયને આંખો આપેલી હોવા છતાં તે પર જોતી નજર ન પડે
 તેને પણ તે બતાવવાનો મહાશયને ઉમંગકા હોવાથી વારંવારે ડાબે
 હાથ ઉંચકી અશ્માજડિત આંખોમાંથી ઘડિયાળના કાંટાપર નજર
 ફેંક્યા કરતા માથાપરની હેટ ટેબલ પર પડી હતી. વાળ અંગ્રેજી
 ફેશન પ્રમાણે ઓળી વાંકી રેંથી પાડી હતી. હાથમાં સેંટબીનેક

અધિકાર પર પ્રકાશ.

નમાવ હતો તે પણ બધાએ ચાર ચાર પળે વદન પર ફર્મા કરતો. માલતી લલિત સાથે દિવાનખાનામાં આવતાંજ એક પલ આ અપ-કુ-કેટ યુવાનની આંખોનાં લવાં ચઢ્યાં. બીજી પલે હાસ્ય કરી તેણે ચીરક પીવાથી પીળા થયલા દાંત બતાવ્યા અને તરત ઊભા થઈ અસલ અંગ્રેજ રિવાજ પ્રમાણે તાબુકાઈથી નમન કરી કહ્યું:

“અલ્લો મિસ ઓફ માઇ હાર્ટી કોન્ગ્રેચુલેશન્સ!”

“થેંક્સ!” લલિતને એક ખુરશી આપી, તેની નજીકની ખુરશી પર બેસતી માલતી બોલી.

“અહો! આસ્તર! ક્યારે આવ્યા? જતી વેળા મળી પણ નહિ ગયા?” માલતીના પિતા નટવરલાલ ઓફ લલિતકુમારને સ્તેષ કહ્યું.

“હુ ગઇકાલે જ આવ્યો. અચાનક તાર આવવાથી જહું

પકડું એટલે મળવા આવી શક્યો નહિ.”

“પણ બાપુજી! જુઓ હું કવી નસિબદાર છું! બસબસ વખતસર લલિતકુમાર મળી ગયા. હું માધવળાગમાંથી જરાક મોડી નીકળત તો એઓ નહિ મળત—”

“હું તમારે ત્યાંજ આવવા નીકળ્યો હતો એટલે મળત તો પારો. પણ તમે મળી ગયાં એટલે મારા પગની મહેનત બચી ગઇ તે ગાડીમાં સહેલ કરવાની મળી તે નફામાં—”

લલિતના રમુછ શબ્દો સાંભળી નટવરલાલ હસ્યા.

દિવાનખાનામાં બીજા એક ગૃહસ્થ બેઠા હતા. તેમનું વય હતું. આશરે પચાસેક વર્ષનું. શરીરાકૃતિ બાડી—કંઈ બેઠાળ—

અવકાર પર પ્રકાશ.

યુવાન મી. ચંદ્રવદન મારફતીઆ નટવરલાલની સાતિના હતી. માલ-
તીને ચોગ્ય ચંદ્રવદન છે એવી નટવરલાલની માન્યતા હોવાથી
તેના પર જરા મીઠી નજર રાખતા એટલે ચંદ્રવદનના મગજમાં એવી
દૃઢ છાપ પડી ગઈ હતી કે માલતી તેની ચક્ષુ ચુકી છે. એકમેકને
એચાર મિત્રો સાથે વાત કરતાં તેણે માલતીના સૌંદર્યની પ્રશંસા કરી
એ સ્વર્ગીય ખુલખુલને તે ભારી ભોક્તા છે એવી વાત પણ કરી
નાંખી હતી. જનમ્યો ત્યારથીજ રૂપેરી ધુધરાથી રમેલો હોવાથી હજી
સૂંઘી ચિંતા કંઈ જાતની ચીડીયા છે તેનું તેને લાન નહોતું. માખાપના
લાડ-નોકર ચાકરોની ખુશામદ-પૈસાનો દમામ અને લહેરીલાલ
મિત્રોની સંગતથી મુંબઈના એકેએક વિકાસલવનોથી તે પરિચિત થઈ
ગયો હતો. રેસમાં મી. ચંદ્રવદન પહેલા-રેલ્વે હોટલમાં સાંજના સાંત
વાગ્યા કે મિત્રો સાથે એકસાવનની બાટલી ગટગટાવવાને જો રાજેશ્રી
જરા મોડા આવે તો બિચારા હોટલના વેરની ચિંતાનો પાર રહે
નાહિ, જો કે એ બધા માણસને ચિંતા કરવાનો પ્રસંગ ચંદ્રવદન
જવલેજ આવવા દેતો. શરાબની પ્યાલીઓ ઉડાવ્યા પછી રેસ્ટોરાંમાં
ચેટપૂર્ણ થાય અને પછી કાંઈ કેતકી, માલતી, ચમેલી કે ગુલાબના
વિકાસમદિરમાં મુજરા થાય ! ચંદ્રવદન એટલું જો ન કરે તો તેના
કુળને ઝાંખપ લાગે એવી તેની માન્યતા હતી. નામે ચંદ્રવદન, બાપ
પાસે પૈસાનું જોર અને નિરકુશ યુવાની ! આટલું જાણે એણે હોય
તેમ તેના મગજમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ધોંચી ધોંચીને ભરવામાં આવી
હતી એટલે રાજેશ્રી આખા મુંબઈમાં દરેક બાબતમાં આગવી જ
હારમાં રહેતા. એ હમેશાં લોકોને કહેતો કે “ હું તો ગ્રોસરીવ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“ (પ્રગતિવાન) માણસ છું. ” અને ખરેખર એ હતો તો પ્રગતિ-
માન । રેસ, નાટક, સીનેમા, રેસ્ટોરાં, બાર, નર્તકીઓ અને વિદ્યાર્થી
લલનાઓ—આ બધાંના “ પેટ્રન ” થવું એ શું જોવો તેવો
“ પ્રોગ્રેસ ” છે ?

માલતીને એણે જોઈ ત્યારથી એની આંખો ચક્રાક્ષ ગણી એને
જગેશ લાલ પીળું દેખાવા લાગ્યું. અસ્મતગ્ગન કે નઝીરગ્ગનની
શુવાની, તેમનો શુલ્લુલુલી શરોદ અને તેમની જગમગનાક, ખુબસુરતી
માલતીને જોતાંજ આખ સમાં લાગ્યાં. તરતજ તેણે માલતીની
શુલામગીરી કરવા શરૂ કરી તેના પિતાની નટવરલાલ સાથે સારો
સંબંધ હતો. એટલે પિતા સાથે વારંવાર કુમુદવિલામાં ચંદ્રવદન
આવવા લાગ્યો. કોલેજમાં પણ માલતીને તે મળતો તેને હર્ષ થાય,
તે તેના તરફ જોઈ સ્મિત કરે, તે માટે તે તનતોડ પ્રયત્ન કરવા
લાગ્યો. નટવરલાલના મનપર પણ તેણે પોતાના દામિલક સ્વભાવથી
અડરી છાપ પાડી હતી અને આજે તે એક ચાંદીનું સુંદર “ ફલાવર
વાઝ ” માલતીના જન્મ દિન નિમિત્તે તેને ભેટ આપવા લાગ્યો હતો.
માલતી તેની લાવી પત્ની ચંદ્ર જ્યુકી છે એમ તે હૃદયપૂર્વક
માની બેઠો હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

માલતીના વિવાહ.

માલતી ! ચંદ્રવદનરાય તારે માટે આ ફલાવર વાંઝ લાવ્યા છે. ” નેટવરલાલેમાલતી તરફ જોઈ, બાજુના એક ટેબલપર પડેલા ચાંદીના વાંઝ તરફ આંખો ખતાવી કહ્યું. ફલાવર વાંઝપર મનોહર નકશીકામ હતું અને તેમાં તાજાં શુભાખનાં પુષ્પો સુંદર રીતે ગોઠવેલાં હતાં. નેટવરલાલે વાંઝ કાઢતાં તુરતજ ચંદ્રવદન ઉભો થયો અને જ્યાં ફલાવર વાંઝ મૂક્યું હતું ત્યાંથી લઈ તે માલતી પાસે આવ્યો. માલતીએ મંદ સ્વરે તેનો આભાર માન્યો. ફલાવર વાંઝ કાંચમાં લઈ જો પલ્લ તેપર નજર ફેંકી. અને વદનપર મોહક સ્મિત ફરકાવ્યું.

“ તમને ગમે છે ને ? ” ચંદ્રવદને માલતીને પૂછ્યું.

“ હા. ઘણું મઝાનું છે. ” માલતીએ સ્મિત જવાબ આપ્યો. સ્વિકૃત શુભચુપ માલતીની પાસેની ખુરશીપર બેસી આ બધું જોઈ રહ્યો હતો. શાસ્ત્રીજી પગપર પગ ચઢાવી બેઠો હતો તેમણે તો વાંઝ જોઈ વાહવાહ પુકારી.

“ ઘણું સુંદર છે, ચંદ્રવદનરાય ! તમે માલતી જાહેનને યોગ્ય જોઈ લાગ્યા છો. કેમ ખરી વાતને, શેક ? ” નેટવરલાલ તરફ જોઈ શાસ્ત્રીજીએ છેલ્લું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“ ખરી વાત છે, મહારાજ ! ચંદ્રવદન મારા મિત્રના એકના એક પુત્ર છે. એમને મેં મારા પુત્ર જેવાજ માન્યા છે. એમની પ-

અધિકાર પર પ્રકાશ.

સંઘી જેવી તેની હોયજ નહિ. માલતીની વર્ષગાંઠને બે મહિના બાકી હતા ત્યારથી ઝવેરીઓની દુકાનો જોણે જોળવા માંડી હશે.” નટવરલાલ હસીને જોલ્યો. ચંદ્રવદનને પોતાના જમાત્ર પદપર નીમવાની તેની ઇચ્છા હતી. એ વિષે એક બે વાર તેણે ચંદ્રવદનના પિતા સગલ ઇશારો પણ કર્યો હતો અને માલતી તથા ચંદ્રવદનના લગ્ન અલ્પ સમયમાં થશે એવી તેમના નિકટના સ્નેહીઓમાં છડેચોડ વાત થતી હતી. ચંદ્રવદનથી સર્ગા બહાવાંઓમાં થતી વાત ‘અમાણી’ નહોતી એટલે નટવરલાલની સૌંદર્યવતી પુત્રી તેનીજ છે એવી તેના દિલની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. આવી ખાત્રીને લીધે માલતીને રીઝવવાની એક પણ તક તે ગૂમાવતો નહિ. નટવરલાલની મીઠી ટકાર સાંભળી તે જરા હસ્યો અને માલતી તરફ જોઈ જોલ્યો:

“ માલતી ! તમારા કલાપ્રિય હૃદયને આનંદ થાય તે માટે ને ખાસ ઝોડર આપી આ કલાવરવાઝ કરાવ્યું છે. ”

“ થેંકસ ! ” ઠંડે અવાજે માલતી જોલી. ચંદ્રવદનના દિલમાં જે હિમજેદો આવ્યો હતો તે માલતીના જવાબથી શમી ગયો. માલતી તેની થવાની છે એવી ઝાંખી આશા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારથીજ તેને રીઝવવા માટે, તેને આનંદ આપવા માટે તેણે તનતોડ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો. માલતીને કલાપ્રિય છે એવું જણાતાં તે કલાપીનાં કાવ્યોનો આશ્રય લેતો. અગાઉ કલાપ્રિય બે ધડીની મોજને ખાતર વાંચતો. હવે કલાપ્રિય જીવનમાં ઉતારવાનો તે પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. જ્યારે જ્યારે તે માલતીને મળતો ત્યારે કલાપીનાં કાવ્યો વાંચતો, તેપર મીઠી ચર્ચા કરતો અને ગુજરાતના એ માનીતા કવિપર જીવન

એક વાર કરવાને તે તૈયાર છે એમ વારંવાર માલતીને કહેતો. માલતીની પછી તેની રસિકતા, તેની સાહિત્યપ્રિયતા, તેની મીઠી વાણી અને તેની સ્નેહાળ સ્વભાવ બોધ મેલકાતી. પણ લલિતેના સહવાસથી નહિ ના શિક્ષણથી તે દિલની જુખી બની હતી. તે જાણતી હતી કે ચંદ્રવદન તેનો ભાવી પતિ છે, તેની સાથે આખું જીવન વીતાવવાનું છે, તેના મનોરથો, તેની આશા અને તેનાં સ્વપ્નોના ચંદ્રવદનને સાથે આક્ષાત્રકાર થશે કે કેમ તે તે જાણતી નહોતી: છતાં હિંદુ આશિકતાના સ્વભાવતઃ નમ્ર હૃદય પ્રમાણે તે ચંદ્રવદનને આહવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. કાણ જાણે કેમ તેના એ અપત્નમાં તેને સફળતા નહોતી મળી. ચંદ્રવદન સુશિક્ષિત, સુંદર, યુવાન, કુળવાન અને ઉદાર હોવા છતાં માલતી તેને પોતાનું દિલ આપી શકી નહોતી. આમ ચવાળી કેટલીકવાર તેને હુમ્મ પછી થતું. જે તેનો થવાનો છે તેને આજ્ઞા વિના કેમ ચાલશે, કેમ જવાશે એવા પ્રશ્નો વારંવાર તે પોતાના અંતરને પૂછતી: પણ એના હૃદયની વીણા એવે પ્રસંગે ખસી જાયતી. આથી બાલા મુઝવાતી. કોઈકવાર પોતાનાં મનોહર નેત્રો બીનાં કરતી: પણ એમ રૂદ્ધ કરવાથી દિલમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ કોઈ માનસશાસ્ત્રીનો અભ્યાસી સિદ્ધ કરી શકશે ?

એક પછી એક નિમંત્રીત મહેમાનો આવવા લાગ્યા. હાલ દરમિયાન ગયો. લગભગ પચીસ ત્રીસ મિત્રોને નડવરલાલે આજે નિમંત્રણ કર્યું હતું. તેમની સાથે તેમની ઓળો પણ હતી. વળી સગા-જાણીઓને પણ આમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેઓ પણ સહજ હુમ્મ આવવા લાગ્યા. ચંદ્રવદનનો પિતા ધનશ્યામલાલ પણ આવ્યો.

અંધકાર પર પ્રકાશ.

નટવરલાલે તેને જાણથી, માનપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને જણાવવા લાગ્યા.

મહેમાનોએ માલતીને બેટ આપવામાં એકમેક સાથે બળે સ્પર્ધા કરી હોયતી એવું લાગતું હતું. રામદાસ શેઠ માલતીને એક પુસ્તક હીરાજડિત વીંટી આપી. માલતી તે લેતાં પ્રથમ તો ખમચાડી તે બોલી:

“કાકા ! આ વીંટી.....”

હજુ માલતી વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો રામદાસ નટવરલાલ પાસે ગયો અને બોલ્યો:

“જુઓ નટવરલાલ ! માલતી મારી બેટનો સ્વીકાર કરી નથી...”

નટવરલાલે વીંટી હાથમાં લીધી. રામદાસના હસિત વદન પરથી તેમને તેનો મનોવુદાર જણાયો નહિ; છતાં આવી બેટ માલતીને તેમને પણ યોગ્ય ન લાગ્યું.

“આવી કિમતી બેટની શી જરૂર છે ?”

“તેનું તમારે શું નટવરલાલ ? માલતી મારું ક્યાં પાંડી છે?...” રામદાસ ગેહાં મલકાવી બોલ્યો.

“કંઈ નહિ, માલતી ! લે દીકરા ! તું રામદાસ કાકાની ખમચાડી દીકરી છે ને ?” નટવરલાલે માલતી તરફ જોઈ હસતાં બોલ્યું. માલતીએ વીંટી લીધી અને બેટોના ઢગલામાં મૂકી. નટવરલાલે “દીકરી” શબ્દ વાપરવાથી માલતીને ખૂબ આનંદ થયો; પણ નટવરલાલે રામદાસ શેઠના દિલમાં તેલ રેડાવ્યું ! તેમને લાગ્યું કે જે શુદ્ધજનને

ખરીદવા માટે તેણે આહ્વાસો હજારની હોળી કરી હતી તે તેની જાળમાં ન ફસાતાં સદાને માટે ઉડી ગયું, તેની બધી આશાઓ જાળમાં મળી ગઈ અને હવે 'આ બલને માટે કેણુ જણે કેવા મોઢડીઆમાં વીંટી ધડાવી ?' એમ માની મનમાં મનમાં બળાને આખ થવા લાગ્યો.

માલતીએ લલિતને કહેવા પ્રમાણે ખરેખર ભેટોની તેને ત્યાં આજે હુકાનજ ભરાઈ. બધા મહેમાનો કંઈને કંઈ લખનેજ આવવા હતા. મુંદરીસંઘ ભરાયા પછી માલતી તેમની વચ્ચે જઈને બેઠી. બધી લલનાઓ બની ફનીને આવી હતી. બધાનાં હૃદયો આનંદથી હિલારાઈ જતાં હતાં. લલિતકુમાર પણ ધડીભર પોતાની અશાંતિ પીસી રહ્યો હતો. ચંદ્રવદન જો કે સહેજ નિરાશ થયો હતો તોપણ તેના 'ત્રોત્રેસીવ' સ્વભાવ એમ હતાશ યાય, એવો નહોતો, તે જાણતો હતો કે, તેના પિતા આજે તેને માટે માલતીની માગણી કરવાના છે. એ માગણીનો સ્વીકારજ થશે એવી તેની ખાતરી હતી. વળી માલતી સ્વાભાવિક લજ્જાને લીધે તેની સાથે વિશેષ ઉત્સાહથી વાત ન કરતી હોય—તે શરમાતી હશે—તે પણ ચંદ્રવદનની થવાની છે એમ જાણતી હશે તેથીજ તેની પાસે ઉમંગકાંથી, બહાલભર્યા ઉન્માદથી હૃદય ખાલી કરતાં ખમચાતી હશે—એવા વિચાર આવતાં. 'ખસ, એમજ હોવું જોઈએ,' એવા નિશ્ચીત મત પર તે આગ્યો અને પ્રિયતમાનાં લજ્જાયુક્ત મૌનનો રમણિય અનિર્વચનીય આનંદ અનુભવવામાં તે શુલતાન થઈ ગયો.

દિવાનખાનામાં જે મુંડળી મળી હતી તેમાંનો મોટો ભાગ

અધ્યકાર પર પ્રકાશ.

સુશિક્ષિત અને શ્રીમંત વર્ગમાંનો હતો. લલિત શ્રીમંત નહોતો: પણ તેના અત્યે નટવરલાલ તથા અન્ય ગૃહસ્થો આદર તથા પ્રેમની દૃષ્ટિએ એતા તેને પ્રતિભા સંપન્ન માનતા-કાંઈ કાંઈ તો તેને ગુજ રાતના જાગી નેતાના અંગોધનથી નવાજતા એટલે લલિતને એ સ્થળે ઓછું આવે તેમ નહોતું. માલતી તેની શિષ્યા હતી-પ્રિય સુખી હતી-તેના અત્યે અનહદ માન ધરાવતી-તેને માટે ઓછી ઓછી થઈ જતી. લલિતને ઘણીવાર એમ થયું કે આજે માલતીને કાંઈ પણ ભેટ આપી હોત તો સારું થાત. પણ હવે સમય નહોતો. તેને આગળથી ખમર હોત તો અવશ્ય તે પણ કાંઈ લઈનેજ આવ્યો હોત. પણ માલતીને કે નટવરલાલને લલિતકુમાર કંઈ ન લાગ્યો તે માટે જરા પણ ખોટું લાગ્યું નહોતું. ઉલટું માલતીએ તો તેનાં આંતરિક અભિનંદનને બહુ મૂલ્ય માની લીધાં હતાં. છતાં પણ લલિતને સહેજ સંકાય ઉપન્યા વિના રહ્યો નહિ.

દિવાનખાનામાં વિધવિધ વિષયની વાતો થતા લાગી. સદ્ગોષ્ઠી-આઓ, શેરખમ્બરના દલાલો લેગા મળી પોતપોતાના ધંધાની શુષ્ક વાતો મોટા મોટા ગ્રંથાં પાડી કરતા લાગ્યા. યુવાન-શિક્ષિત વર્ગ ટાળે મળી ન્હાનોલાલના ઇન્દુકુમાર-જ્યા જયન્ત-કલાપી-રાગોર-શેલી અને ટેનીસનપર ચર્ચા કરવામાં ગૂંથાયો. કાંઈ ભારતની આધુનિક હીનદશા માટે શેકાટપાદક વાકયો ઉચ્ચારતા તે કાંઈ અંગ્રેજ સરકારની સ્વાર્થી રાજ્ય પદ્ધતિને-ભુરોકસીને વગોવતા. સરકારને વગોવવામાં મુખ્ય ભાગ સંપ્રવદન લેતો હતો. રાજ્ય પ્રકરણનું તેનું જ્ઞાન પણ સારું હતું. દાદાભાઈ, રમેશ દત્ત, ખીખીન ખાલ, લાલા લજપતરાય તથા હિંદમન, ડીગખી, મોલે વિગેરે સ્વદેશી વિદેશી મુત્સદ્દીઓનાં પુસ્તકો વાંચી વાંચીને તેણે પોતાના મગજને છાપેલા

અવધાર પર પ્રકાશ.

પુસ્તક જેવું કરી નાખ્યું હતું. માલતી સાથે પણ તે રાજ્યદારી ચર્ચામાં ધણીવાર ઉતરતો અને માલતી તેના પુસ્તકોના જ્ઞાનથી કાંઈ કાંઈ વાર ચકિત પણ થતી. આજે પણ જેણે યુવાનો સમક્ષ સંસ્થાનક સ્વરાજ્ય-self government-responsible government-વિષે ગોપી મારેલા સિદ્ધાંતો પ્રોવા માંડ્યા, તેની ચર્ચા રસહીન હતી એમ કહેવાની અમે હિમ્મત નથી કરતા. પણ એવી ચર્ચાની પાછળ જે આત્મભજા હોવું જાણ્યું-અમુક વિષયના જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તે જીવનમાં ઉતારવાની-તે જ્ઞાનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી તેમાંથી નવનીત તારવી કાઢવાની જે ઉત્કટ ઇચ્છા હોવી જોઈએ તે હુર્ભાગ્યવશાત્ અદ્રવ્યનમાં નોતી. તે અધ્યાય વિષયમાં માથું મારતો. પણ કાંઈ વિષય ચોતાનો કરી લેતો નહિ. સાહિત્ય, કલા, રાજકીય ચળવળ, સામાજિક અધ્યાધુધી, આર્થિક હીનતા, ખેડૂતો અને મજૂરોના પ્રશ્નો-આ અધ્યામાં થોડા થોડા અદ્રવ્યન લાગ લેતો. પણ જે પ્રશ્નમાં તે રસ લેતો તેમાં એકતાન થઈ જતો નહિ. પ્રગતિવંત ગણાવાતો હવો કરવા છતાં આતે તે એમજ કહેતો કે, “પરિણામ જે આવવાનું હશે તે આવશે. દૂંડી આ જિંદગીમાં એ બધી જાંજળો માથે વહોરી લઈએ તો વહેલા સોનાપુર પહોંચે.”

પુરુષ વર્ગના દિવાનખાનાની યરાખર સામેના એક ભવ્ય દિવાનખાનામાં સુન્દરીઓ ખેડી હતી. દિવાનખાનાની રમણિયતા સુન્દરીઓએ ચોતાના નૈસર્ગિક તેમજ કૃત્રિમ સૌન્દર્યથી અત્યંત વધારી મૂકી હતી. માલતી સર્વની મધ્યમાં ગોપીધેરી રાધો જેવી સોલતી હતી. રાખીઓ સાથે તે પણ વિધવિધ વાતો હોડી રહી હતી. કાંઈ

શ્રી સાસુ નંદુદેવી જૂલમની કથા કહેતી તો કાંઈ નવા નાવત્રીયાના રમ કુંજના હૃદયરંગન સ્નાનની મજા ચમ્પોમાં વર્ણવનાનો પ્રયત્ન કરતી અને ઔર્ધ્વ મસ્તીભર્યા પ્રસંગની વાત આરત મંત્રાની સાદે-લીઝોને લાળી દઈ, મધુર હાસ્ય કરી, વાતાવરણમાં પ્રેમ અને અસ્તીના નરંગો ઉછાળતી. માલતીના દિલમાં આનંદ હતો; પણ હિન્મત નહોતો. ઉત્સાહ હતો; પણ તનમનાટ નહોતો. ચંદ્રવદન તરફ તેને અજાણ નેહોતો—સામાન્ય જનસમુદયની માન્યતા પ્રમાણે એનું યુગલ જન્મલેજ સંધાય છે એવી વાતો શ્રી મંડળમાં થતી હતી—જતાં જે વાવનામુલક થનગનાટ પ્રિયનમદર્શને થેવો જોઈએ તે ચંદ્રવદનને જોતાં માલતીને થતો નહોતો. તે સામાન્ય હિંદુ બાલિકા હતી ‘દીકરીને ગાય જ્યાં દોરે ત્યાં જાય’ એ પ્રમાણે તે પણ દોરાવાની હતી ચંદ્રવદનને પિતાએ તના પતિ તરિકે રૂથાખ્યો એટલે તેણે તેનો સ્વીકાર કરવાજ જાઈએ એમ માની બાલા હૃદયનું મંથન કરી રહી હતી. પણ કેટલાક સમયથી જે પ્રજલ બાવ નેના દિલમાં જનમ્યો હતો, તે કેમે કરતાં શી શક્યો નાહ. એક બે વાર તેણે ચંદ્રવદનને પણ કહ્યું હતું કે ‘તમારા જીવનમાં આત્માના ઉછાળા નથી.’ આ આત્માના ઉછાળા તેણે લલિતમાં જોયા હતા. અમ્મ-જુતાં બાલા લલિત પ્રત્યે આકર્ષાઈ હતી. એ આકર્ષણ વિકારવતું નહોતું. જતાં લાલતના સાન્નિદ્યનાં જીવન વીતાવનાનું હોય તો કેવું સારું, એના પ્રાંત પછે તેને ઇચ્છા થતી, આજે આવા મંગલ દિને, આનંદભર્યા વાતાવરણમાં પણ તેના વદન પર શોકની એક ઝાંખી ઝંટા જણાતી તેનું કારણ એજ હતું. સખીઓ સાથે હાલત મુજે

વાતો કરતાં પણ એ ચાર પલ તે કાઠ ગંભીર વિચારમાં લીન થઈ જતી. તેની ગંભીરતાનું સાચું કારણ કાઠ જાણતું નહોતું તેથી સંખીઓ તેને 'કમ બહુ શરમ આવે છે કે? જોજો હાં! હવે શરમનું મોટું પૂછકું ના બની જતી!' કહી પૂજવતી; પણ સંખીઓની આત્મી મીઠી પૂજવણીથી માલતીને હર્ષ ઉપજતો નહોતો.

અગિયાર સાડા અગિયાર વાગે જોજન તૈયાર થવાની ભટકાએ વરદી આપી અને બધાં જોજન ગૃહમાં ગયાં.

જોજન વિધિ પૂર્ણ થયા બાદ પુનઃ સમારંભ શરૂ થયો. ચંદ્રવદનરાયની માલતી સાથે સગાઈ નક્કી થઈ. મહેમાનોમાં જોજ-યાણા વહેંચાયા. સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. લલિત માલતીને તથા ચંદ્રવદનને અભિનંદન આપ્યાં, અને પછી તે જવદ તૈયાર થયે.

લલિત! જશો નહિ. કમ છે તમારું સાંજે વાળું કરીને જોજે—” માલતી બોલી.

“હા. હા. લલિત કુમાર! તમારી કંપનીમાં અમને ખૂબ આનંદ થશે. ખેસોને! શું ઉતાવળ છે?” ચંદ્રવદન બોલ્યો.

“ઠીક ત્યારે. સાંજે જઈશ.” લલિતે હસીને કહ્યું.

“પણ ચંદ્રવદનરાય! તમે મારી મિત્રને ખૂંચવી જાઓ છો એ કાંઈ સાંડું નથી કરતા હો—”

લલિતની મધુર ટકારથી ચંદ્રવદનનું હૃદય અત્યંત પુલકિત થયું. માલતી પણ હસી; પણ તેના હાસ્યમાં અદૃશ્ય શોકનાં ચોડાક પર આંસુ હતાં.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

થોડીક ચર્ચા.

માલતીના વિવાહ થયા. વિવાહ થતાં-ભાવી પ્રિયતમના દર્શન થતાં કુમારિકાના હૃદયમાં જેવો તનમનાટ થાય છે તેવો તનમનાટ માલતીના દિલમાં થયો નહિ. તેના વદનપર શોકનાં અશ્રુ છવાયાં નહોતાં-તે આનંદમાંજ હોય એવી લાગતી હતી; છતાં તેના અંતરના ઉંડાણમાં ક્ષા થયો હતો. ચંદ્રવદન મૃત્યુ તેને અભાવ નહોતો. તેના આંતરિક જીવનથી તે પરિચિત નહોતી; છતાં એટલું તો ચોક્કસ હતું કે તેના દીલમાં ઉમંગજા નહોતો. તેનો ખાલ આનંદ માત્રો આનંદ નહોતો. તેની હૃદયગુફામાં કોઈક સ્થળે આગ લાગી હતી. એ આગની ઝાળથી તે સળગતી હતી; પણ ખાળા પોતાની મનોવ્યથા દાખી દેતી હતી. તેના દિલમાં દર્દ હતું; પણ એ દર્દની દવા સ્વપ્નજન્ય મૃત્યુ એમ તે માની બેઠી હતી અને એ માન્યતાને સીધેજ ગૂંપચૂંપ દર્દની વ્યથા, હસિત વદને ખમી લેતી હતી.

ધીમે ધીમે મહેમાનો વિદાય થવા લાગ્યા. સાંજે પાંચેક વાગ્યાને શુભારે તો નિકટનાં રનેહીઓજ રહ્યાં. માલતી સ્ત્રીમંડલ સાથે સામાજિક જીવનમાં બેઠી હતી. સમોવડી સખીઓ મીઠી ટકોરો કરી માલતીને ખીજવતી. માલતી પણ વિનોદની રસિયણ હતી. તે પણ સખીઓને પગલવામાં ખાડી રાખતી નહિ.

ચંદ્રવદન, લલિત અને બીજા બે યુવાનો ‘રાઉન્ડ ટેબલ’ની આસપાસ વીંટાઈને બેઠા હતા. વારે વારે ચંદ્રવદનની આંખો સાંભળ

અધિકાર ચર પ્રકાસ.

અંડમાં જતી અને માલતીને જોતાંજ તેના વદનપર હાસ્ય દેરકતું. તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો. માલતી જેવી પરી તેની થવાથી તે જોતાને લાગ શાળી માનના હોતો. તે રેસમા જતો, નાટક સીને-માનો શોખીન હોતો, સુધારક ગણાવાને માટે રેસ્ટોરામાં ભોજન લેતો, સીગરેટ ફૂકતો, ગુણિકાના સુન્દરામાં જતો, વિલાસી હોતો; છતાં તેનું હૃદય સરળ હતું. તે કાઠને હાન કરતો નહિ તેમ કાંઈનું કલ્યાણ કરવાને પણ ખુબ ઉત્સુક રહેતો નહિ. શરાબની લહનજત તો તેણે કલાપીના કાવ્યોની મસ્તીનો સ્વાનુભવ કરવા માટેજ આપવા માંડી હતી.

“ભલા ખ્યાલા અરે ! રો ના,

સનમ તહારી તને આપું;

તને માથકની જૂદકે.

શીશાની સાથ હું ટાંચું.”

આ જે લીટી તેને આત્મ પ્રિય હતી, “સાકીને ઠપકા” તેને અસ્ત બનાવી દેતો.

વારંવાર તે

“સરખા અને ખન્ને જણા

ત્યાં તો શરાબીની મઝા.”

લલકાર્યા કરતો. સુશીલાદેવો શરાબ શબ્દ ભક્તિનો રૂપક તરિકે ચપરાયો છે એ જાણવાની તેને દરકાર નહોતી. તે તો જીવનમાં શરાબની મસ્તી કેવી હોય તે જાણ માંગતો હતો અને માલતીને હાથે ભરેલી ખ્યાલીઓ ગંઠગઠાવીને

‘ તકલીફની પરવા ન પીવા આવતાં

હાથે મગર તું પાય છે વા ના સનમ ? ’

નો હાથો લેવા માગતો હતો. આવતી કાલની તેને દરકાર નહોતી. આવતી પલની પણ પરવા નહોતી. આણુ પલનોજ તે વિચાર કરતો. ખીલતી કલિનો તે શોખીન હતો. સાકીના પ્યાલાનો તે મસ્ત ગ્રાહક હતો. સિદ્ધાંત માટે જીવવાની વાતને તે તરંગીના તરંગ માનતો. તે અધા વિષયમાં રસ લેતો પણ કાઠ પણ રસમાં ડૂબી જતો નહિ. તે પોતાના અધા મિત્રોને કહેતો કે ‘ જીવંતી ક્ષણિક છે—દેહ નશ્વર છે—માટેજ ટૂંકી જીવંતીમાં ભોગવાય તેટલા વિલાસ ભોગવી લો. ’

“ આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિ વિષે તમે શું ધારો છો, લલિતકુમાર ?—” વિધવિધ વિષયો પર ગપ્પાં માર્યા પછી તેણે લલિતને સંબોધીને કહ્યું.

“ મેં રાજકીય વિષયનો અભ્યાસ નથી કર્યો—” લલિત હસીને બોલ્યો.

“ ના—ના. એમ જટકી જવાય કે ? તમે ગયે વધે ” ડિમેટીઝ સોસાઇટી ’માં તો પેલા વિનુને ઢીલોઢય કરી નાંખ્યો હતો—” એક બીજો યુવાન બોલ્યો. તે લલિતને ઓળખતો હતો.

“ જુઓ લલિત !—” ચંદ્રવદન પુનઃ બોલ્યો.

“ આપણને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળે તો—”

“ પણ વચમાં ‘ તો ’ છે ને ?—”

“ તે મેળવવા માટે આપણે Constitutional agitation

રીએ છીએને ?—”

અધિકાર પૂર પ્રકાશ.

જ હા. એ વાત ખરી. પણ નાતાલની રજામાં ત્રણ દહાડા મહેબાબો એક જગ્યાએ બેગા મળી હિન્દુસ્થાનની પ્રજાને નામે કરાવો કરે અને ધારસલામાં પ્રજાકીય સલાસદોને દાખલ કરવાની આગણી કરે તેથી કાંઈ સરકાર સ્વરાજ્ય આપી દેવાની હતી ?”

“ નહિ; પણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય બ્રિટિશ પ્રજા અને ઇંગ્લેન્ડની મહાન મુત્સદીઓ એક દિવસ જરૂર આપણને ‘પાર્લામેન્ટરી’ બવમેન્ટ આપી દેશે—”

“ તમે કેમ જાણ્યું ? ” સહિતે પૂછ્યું.

“ કેમકે એ પ્રજાની રજામાં સ્વાતંત્ર્યનું લોહી વહે છે. ઝેડરસ્ટન, બર્ક, શેલી, મીલ અને બાયરન જેવા વીર નરો જે પ્રજામાં ચર્ચ ગયા તે પ્રજા આપણને ગુલામગીરીમાંથી એ અશક્ય વાત છે.”

“ તમે હમણાં કહ્યું કે બ્રિટિશ પ્રજાની રજામાં સ્વાતંત્ર્યતાનું રક્ત રહે છે, ત્યારે શું આપણી રજામાં ગુલામગીરીનું લોહી શહેલું છે ? અંગ્રેજો બર્ક, શેલી, મીલ કે મીલ્ટનના વારસો હોય તો આપણે શું કૃષ્ણ, રામ, વશિષ્ઠ અને યુધિષ્ઠીના વારસો નથી ? મીલ્ટને ‘Paradise Lost’ થી જગતને ચકિત કર્યું તો આપણા રામાયણ અને મહાભારત શું જગતના કાંઈ પણ મહાકાવ્યો કરતાં હિતરે એવાં છે ? પ્રતાપે હલદીધાટના મેદાનપર સ્વાતંત્ર્યતાને માટે કેસરીયાં નહોતાં કર્યા ? મધ્યકાલિન યુગના રાજપૂત વીરોના ઇતિહાસ તરફ નજર કરતાં તમને એમ નથી લાગતું કે તે બધા સ્વાતંત્ર્યતા દેવીનો ભય જપ્તભંગ મુઆ છે ? આપણી પ્રજાના જીવનનું ધ્યેય શું ? મુક્તિ: અને મુક્તિ એટલે સ્વાતંત્ર્યતા ! જે પ્રજાના ધર્મ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

જાન સ્વતંત્રતા વણી લીધેલી છે તે પ્રગ્નને ખીજી પ્રગ્ન સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન દે એમ તમે માનીજ કેમ શકો છો ? અને જગતના ઇતિહાસમાં તમે એવો એક પણ દાખલો જતાવશો કે જેમાં એક દેશે ખીજા દે-
સને સ્વતંત્રતા પામી હોય ?” પોતાના સ્વાભાવિક જુસ્સા પ્રમાણે
લલિતે આ ન્હાનું લાપણ આપ્યું. ચંદ્રવદનને લાગ્યું કે લલિતનો
એકએક શબ્દ સામા ખંડમાં સંભળાયો હશે. અને હતું પણ તે-
મન. લલિતનું ભાષણ માલતી એક ચિત્તે સાંભળી રહી હતી અને
તેની માથે તેની સખીઓ પણ લલિતની વાગધારા ઝીલતી હતી.
ચંદ્રવદનને લાગ્યું કે આ વાદવિવાદ શરૂ કરવામાં જૂલ થઈ.

“ ત્યારે તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે આપણા શિક્ષિત
જેતાઓ જે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે નકામો છે ? સર શ્રીરાજચાહ
મહેતા, મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, જોગલો, તેલંગ, બહાદુરનંદ તથા
—એ બધા કોંગ્રેસની અળવળને અગત્યની માને છે—દર વર્ષે તેઓ
કેહાપોહ કર્યા કરે છે—દોરણ કે ‘ પાર્લામેન્ટરી ગવર્મેન્ટ ’ મેળવવા, માટે
એવાજ ‘ એજીટેશન ’ની જરૂર છે. ‘ જનશુલ્ક ’ને જગાડવા માટે કોંગ્રેસે
જેવા મહા પ્રયત્નો કર્યા છે તેવા કોઈએ કર્યા નથી અને મારી ખાત્રી
છે કે અદ્ય સમયમાં ‘ મોર્લીનિન્ડો રિફોર્મ્સ ’ ને વ્યાપક બનાવીને
આપણે ‘ પાર્લામેન્ટરી એક્ટ ’ થી ‘ રિસ્પોન્સીબલ સેલ્ફ ગવર્મેન્ટ ’ની
સ્થાપના કરવામાં આવશે—” ચંદ્રવદન પોતાના રાજકીય જ્ઞાનનું
દિગ્દર્શન કરાવ્યું.

“ અહિં માજ, ચંદ્રવદન ! તમારી જૂલ થાય છે. જે આપણને
નિરંકાર જેમનંદાર સ્વરાજ્ય અથવા સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાજ

માગતી હોય તો તેણે આપણા પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ—”

“અને સરકાર શું વિશ્વાસ નથી રાખતી? આપણા માણસોને તેણે ધારાસભામાં દાખલ કર્યા છે—” બજેટ પર ‘ડીમક્રશન’ એલાવ કરે છે. ‘ઇલેક્શનનો’ પ્રિન્સીપલ સ્વીકાર્યો છે; થોડક વખતમાં આપણી ‘કોસિલો’ ચૂંટાયલા પ્રતિનિધિઓની ગર્જનાથી ગાળી રહેશે—”

“તમે પણ આછા તરંગવાદી નથી જણાતા—” લલિત ત્રિવેદી કહી જોડ્યો:

“ધારાસભામાં સરકારનિયુક્ત સભાસદો હોય તેથી શું? અંદાજપત્ર પર ચર્ચા થાય છે એ વાત ખરી; પણ ખર્ચમાં કાપકુંપ કરવાની સત્તા ક્યાં છે? દર વર્ષે રસીઆ કાશુલ અને સરહદ પરના તોફાની લોકોનો ભય બતાવીને લશ્કરી ખર્ચનો ભય કરે જોને આપણે માથે લાદવામાં આવે છે તેના કરતાં જો સરકાર આપણે કટ્યાણુજ કરવા માગતી હોયતો હિંદીઓનું સ્થાયી લશ્કર શા માટે હિલુ કરતી નથી? ચંદ્ર વદનરાય! આપણને સ્વરાજ્ય તો મળવાનું હશે તો મળશે. પણ આ વાત તો ચોક્કસ છે કે ૧૯૭૮ નો હચિયાર અમીનીના કાયદો ન્યાં સુધી કાયદાપોથી પર ચાલુ છે ત્યાં સુધી આપણને ખીજા ગમે તેવા રાજકીય હક્કો મળે તોપણ આપણે ગુલામોના રીઝીનું નિઃશસ્ત્ર પ્રજા કદિપણુ સ્વતંત્ર થઈ શકતી નથી. બ્રિટિશ રાજ્યથી આપણને ગમે તેવા લાભો થયા હશે; પણ હચિયાર અમીનીના કાયદાથી પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર કરી આપણી સ્વાતંત્ર્યનું હાન કરી આપવાથી આપણને જે હાનિ થઈ છે તેની સાથે સરખાવતાં બધા

જાઓપર-પાણી ફરી વળે છે. જાપાનો કાયદો, રાજદ્રોહી સજાનો કાયદો, અને એવા અનેક જપતાના કાયદાઓ આપણી સ્વતંત્રતા પર ત્રાસ મારી રહ્યા છે. એ કાયદાઓના અસ્તિત્વથી જ પૂરવાર થાય છે કે આપણી સ્વાતંત્ર્યભાવના વિકસિત થાય તે સરકારને ગમતી વાત નથી.....” લલિત બોલ્યો.

“હા. એ ગંધી વાત ખરી છે; પણ જે કાયદાઓ આપણને ખૂંચે છે તે રદ કરવાના રેઝોલ્યુશન્સ કોંગ્રેસ પસાર કરે છે ને?”

“કોંગ્રેસ વર્ષમાં ત્રણ દિવસ એ બધા કાયદાઓપર હિંદીપોહ કરે; પ્રતિનિધિત્વની ચાચના કરે, અને સ્વરાજ્ય માટે એ વાત સાચી છે; પણ નાર્તાલના તહેવારો પીતી ગયા પછી? પછી શું થાય છે? બધું સાતડે સાત! હું ખરું કહું છું અંદ્રવદનરાય? કારણે ગમે તે હોય પણ આપણામાંથી આત્માજી ઉડી ગયો છે. આપણી કોંગ્રેસની આજ સુધીની ચળવળમાં આત્માનો કકળાટ નથી—” લલિતનો સ્વર જમ્મ સખત થયો.

આ સમયે અંદ્રવદનના પિતા નટવરલાલ સાથે બેસી હુકેદા ગળડાવતા હતા તે બોલ્યા:

“ચાલ હવે ચંદુ!—”

“હા ચાલો—સાહેબજી લલિત! બહુ મજા પડી હો! તમારી સાથે ‘ડીબેટ’ કરવામાં મને બહુજ આનંદ આવે છે—”

અંદ્રવદન ઉઠ્યો. તેનો રાજ્યદારી જુસ્સો લાંબ મૂકીને ઉઠ્યો. તેનો સ્વભાવજ એવો હતો. વાત કરવામાંજ તે ચરો હતો. હસતો હસતો નટવરલાલની રજા લઈ તે પોતાના પિતા સાથે ‘કુમુદ વિલા’ છોડી ગયો.

અધકાર પર અકાશ.

ચંદ્રવદન ગયા પછી માલતી દિવાનખાનામાં આવી. લલિત તરફ જોઈ તે મલકાઈને જોણી:

“તમને કાગિસંતી ચળવળ પસંદ નથી લલિત ?”

“મને ત્રણ દહાડાનો દારૂ પસંદ નથી. એ ચળવળ આખું વર્ષ ચાલુ રહેવા જોઈએ. માલતી ! સ્વતંત્રતા બીજા મોગવાથી મળતી નવા. તે ચળવળ જોઈએ. સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તનુ મન ધન પટકી નાખવાની પ્રત્યેક હિંદીની તૈયારી હોવી જોઈએ; અને અચારે, પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યભાવના ઉછળવા માંડશે ત્યારે જ આપણને સ્વરાજ્ય મળશે. ત્યાં સુધી અધા કાંઈક છે કાંઈક—”

માલતી અમીઝથી નયને લલિતને એક પણ જોઈ રહી.

“આપુણ ! પેલી વાત—” તે નટવરલાલ તરફ જોઈ જોણી.

“હા. લે—” કહી નટવરલાલ ખીસામાંથી પચાસ પચાસની ત્રણ તોટ માલતીને આપી.

“લલિત ! આ તમારો પગાર—” કહી માલતીએ લલિતના હાથમાં દોટસો રૂપિયા મૂક્યા.

“તમારી ભૂલ થાય છે. મારા પચાસ રૂપિયા જ પાડી છે—”

“સો રૂપિયા માલતી મેટ્રીકમાં પાસ થઈ તેના—” નટવરલાલ હસીને જોણ્યા.

“પણ.....” લલિત અચકચો.

“પણ ને પણ ! લલિત ! અમારી બેટ કેલોય ?” માલતીના નયન હસી રહ્યા.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

લલિત મૌન રહ્યો.

માલતી ચા લઈ આવી. નટવરલાલ, લલિત અને માલતીએ

સાથે ખેતી ચા પીધી અને પછી લલિત ઉઘાડી રંગ લઈ ઘેર
જવા નીકળ્યો.

“અહાર ગારી ઉભા છે હો, લલિત !”

માલતીએ આગળથીજ ડાયનેમને હકમ કરી ગાડી બેસાવી

રાખી હતી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ભાઈ બહેન.

લલિત ગયા પછી તનમન નિરંતર તેનાજ નામનો જાપ કરતી. સંસારથી બીનઅનુભવી બાલા એમજ માનતી હતી કે લલિત સાથેના તેના દૈવી લગ્નમાં સમાજ બાધા નહિ નાખે. માતૃપિતાની તે લાડકી કન્યા હતી. તેનો પિતા ઉદારમતવાદી હતો. એટલે તેની પણ સંમતિ મળશેજ એવા રમ્ય સ્વપ્નમાં તનમન વિહરતી હતી. મારા લલિતને હું આ દુનિયામાં સ્વર્ગ બતાવીશ. તેની સાથે, તેને પડખે રહી સમાજ સેવા કરીશ, જગતને પ્રેમમંત્ર બતાવીશ, અલગજ બહેનોના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરીશ, ઇન્દુ કુમારની કાન્તિ બની રહીશ અને જીવનમાં અનંત વસંત અનુભવીશ એવા અવ્યય તરંગો તેના હૃદયસાગરને ઉછાળી રહ્યા હતા.

એક દિવસ રાયજીને ઘેર સુરતના મહેમાનો આવ્યા. મહેમાનોમાં બે સ્ત્રી હતી અને બે પુરુષ. એક પુરુષ યુવાન હતો-બીજો વૃદ્ધ હતો. યુવાનનું નામ હતું કાન્તિલાલ; તે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો બી. એ. હતો. તેનો પિતા એક વેળા એક દેશી રાજ્યનો દિવાન હતો. રાયજીના કુટુંબ સાથે તેમને સારો પરિચય હતો. કાન્તિલાલનું વય પચીસેક વર્ષનું હતું. વદન ગોર-રસાળિય; આંખો તેજસ્વી, લલાટ નિશાલ-પ્રતિભાદર્શક અને શરીરનો બાધા સુદૃઢ હતો. તેનામાં એક પણ દુર્ગુણનો વાસ નહોતો. હમેશાં તે હસમુખો રહેતો. પાપ

• અધિકાર પર પ્રકાશ.

દેગો કદ દુનિયાનાં તત્ત્વો છે તેનું તે ગિયારાને લાન નહોતું. દયા અને પ્રેમના મૂર્તિર્મત સ્વરૂપ જેવો તે શોભતો. તેની સાથે તેનો પિતા, માતા અને બહેન હતાં. રાયજીએ આખા કુટુંબને નિમંત્રણ કરી પોતાને ત્યાં બોલાવ્યું હતું. કાંતિલાલ વિશે રાયજીનો અભિપ્રાય ઘણો ઉચો હતો. વળી નવનીતરાય-કાંતિલાલના પિતાનું કુટુંબ આખા સુરતમાં અતિ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું. રાયજી પોતે પણ તેમની ખાનદાની-તેમના સદ્ગુણોથી પરિચિત હતા. નવનીતરાયના તે ખાસ મિત્ર હતા. ઉભયને પરસ્પર માન હતું. રાયજીનો વિચાર પોતાની બહાલી કન્યાને કાંતિલાલ સાથે પરણાવી સુખી કરવાનો હતો.

રાયજીએ ગંગાને આ વાત જણાવી હતી. ગંગા તો કાંતિલાલને જોતાજ પ્રેમવેલી થઈ ગઈ. આવો સુંદર જમાઈ મળવા માટે તે પ્રભુનો આભાર ગાનવા લાગી. મોંઘાં મહેમાનોની મહેમાનગીરી કરવામાં રાયજીએ કોઈ જાતની ક્યાસ રાખી નહિ. નવનીતરાયને તે મણુ-પોતાનો મનોલાલ જણાવ્યો. નવનીતરાય પણ તનમનને જોઈ મલકાયા. કાંતિલાલ તનમન જેવી ગિયતમા મળવાથી અત્યંત આનંદ પામ્યો. તેની માતા સુમતિ તથા બહેન વિમલા તો તનમનપર મોહી પડી હતી.

પણ તનમનના હૃદયપર વજ્રપ્રહાર થયો. આ શું? હવે શું થશે? લલિતની ગિયતમા બીજીની બનશે? ત્યારે પ્રેમ-સંત્ય પ્રેમની જગતને પીછાનજ નથી? જાપુજીએ મારી સંમતિ વિના કેમ આવું મગલું લીધું હશે? એવા એવા વિચારો તનમનના કામલ મગજને ઘીડવા લાગ્યા. તેણે સહ્યમહેનતે રડતા હૃદયનો વેગ દાખી રાખ્યો.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

વિમલા તેને એકાંતમાં બાળી કહી બોલાવતી. તેને ચૂંટી ભરી મશકરી કરતી. ગારબ આપડી તનમનની દશા તે વખતે દયામણી થઈ પડતી. તે પીકડું હસતી; પણ તેના એ હાસ્યમાં તેના દીલનું કંઈ રહન રપટ જણાઈ આવતું. કાંતલાલની નજરે પણ એ કંઈ જાણ જણાયો. તેની આત્રી થઈ ગઈ કે તનમનને આ સંગાથ પસંદ નથી. તેના દીલમાં કેંક છૂપું દઈ છે. આવા વિચાર આવતાંજ કાંતલાલને પારાવાર દુઃખ થયું. દિલ વિનાની તનમનને પોતાની કરવી? નહિ. એ ખાપ છે. આવા વિચાર તેના મગજમાં પણ ઘૂમવા લાગ્યા. વિમલા તનમનના કુખ્ય હૃદયનો મર્મ પામી શકી નહિ. પણ આ વાત આ ત્રિપુટીજ જાણતી હતી. વડીલો વડીલોના કામમાં ગૂંથાયલા રહેતાં. તેમને તનમનના દિલના વ્યાધિની ખબર પડી નહિ.

“બહેન !—” કાંતલાલે એકાંતમાં પોતાની બહેન વિમલાને પૂછ્યું. “તને એમ નથી લાગતું કે મારી સંગાથ તનમન સાથે થવાની વાત સાંભળી ત્યારથી તનમન બદલાઈ ગઈ છે ?—” કાંતલાલનો સ્વર કંઈ થયો. જોડાયલા હૃદયે તે બોલતો હતો.

“મને બરાબર સમજ પડતી નથી લાઈ ! પણ તનમન આપણે આખાં તે દિવસે જોડલી આનંદી હતી તેટલી હવે નથી રહી. એને કાંઈ પણ માર્મિક વ્યથા હોવી જોઈએ ” વિમલા બોલી.

“બરાબર છે, બહેનાં ! હોવી જોઈએ નહિ. છેજ. એના દિલમાં લાયકર દઈ છે—એની આખાંમોનો કંઈ જાણજ, તે રપટ ખતાવી આપે છે. બહેન ! એને મારી સાથે નથી પાણુવું—” કાંતલાલની આંખમાં પાણી આંચાં.

“ એ શું બકે છે ? બાઈ ! તું કાંઈ ગાંઠો થયો છે ? હશે, કંઈ ભૂતકાળની દુઃખી બીના સાંભરી આવી હશે. ત્યાં એ જરા ગંભીર બની હશે. આવા ભગતા વિચારો કરી તું શા માટે હતાશ થાય છે ? કાંતિ ! મારા વ્હાલા ભાઈ ! આ શું ? તારી આંખમાં આંસુ ?...તને ક્યાંથી ખબર કે એના દિલની લાગણી તારા પ્રત્યે નથી...”

“ મને અનાહત નાદ સંભળાય છે કે એનું દિલ મારી કંખના નથી કરતું...”

“ તું એ શી રીતે જાણી શક્યો ? ”

“ ગાંડી ! હું એને આજનો ચાકતો નથી. આપણે ગયા ઉંડા-જામાં અહિં આવી ગયાં ત્યારથી મેં નાહું દિલ એને આપી દીધું છે—નહિ—અનાયાસે, અજાણનાં મારાથી દિલ ગપાઈ ગયું છે. દિલ આપવામાં લેનારની સંમતિની જરૂર નથી, ગાપનાર આપે છે. લેનાર લે કે ન લે તેનો આધાર બાગ્યપર છે, બહેન ! મેં નાહું દિલ એને આપી દીધેલું—એ મારા અંતરમાં જગાઈ બેઠેલી—તનમન મારા હૃદયનંદિરની દેવી, બનેલી—એટલે મારી દેવાને દુઃખ થાય છે, તેનું દિલ ભેદાય છે, તેની આંખોમાં તેના હૃદયનું રૂદન છે, તે શું, મનેજ ન દેખાય ? વિમલા ! બહેન ! તનમન મને નથી ચાડતી. એનું હૃદય વેચાણ થયેલું છે—” કાંતિજ્ઞાણના હૃદયના ગીરચીરા ચર્ચ ગયા.

“ હું ? એ બીજાને ચાહે છે ? ” વિમલા આશ્ચર્ય આતી.

દુઃખી પણ થઈ.

“ હા. એ બીજાની છે. મારો એના દિલપરે બીજાકુલ અધિકાર

નથી. હું જળરજ્જીસ્તીથી મારી દેતીને તેના હૃદયવદ્વલ પામેથી ખૂંચતી
હોવા નથી માગતો. અમારી સગાઇ કરવાની હું પિતાજીને ના
પાડીશ...” છાતીપર પથર મૂકી કાંતિનાથે અંતિમે વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“પણ તું આમ હિતાવળો શા માટે થાય છે? વખત છે ને
તારી જૂલ પણ થતી હોય—”

“નહિ, બહેનાં! મારી ખાત્રી છે. મારા હૃદયમાંથી દુઃખ
થાય છે કે તનમનને દુઃખ થાય છે. તનમનને કટિ વાગે અને મને
લાલો ભોંકાવા જેવું દુઃખ ન થાય એ મનેજ તહિ. હું એને દુઃખી
નહિ કરું. એના પ્રેમમાર્ગમાં હું કંટક નહિ નાખું...”

“પણ તારી શંકાનું નિવારણ તો કરી લે. કદાચ તું જોઈ
બ્રમણામાંજ ફસાતો હો. અને ભાઈ! એક તનમન ગેઇ તો શું
થયું? મારા કાંતિને હું હજાર તનમન લાવી-આપીશ...”

“નહિ, વિમલ! એવું ન બોલ. મેં કેવા પૂન્યભાવથી એની
પૂજા કરી છે તે તું નથી જાણતી. મેં મારું સર્વસ્વ એ દેવીને ભક્તિથી
અર્પણ કરી દીધું છે, એ મારા સ્વીકાર ન કરે તેમાં એનો દોષ
નથી. મારી ભક્તિમાંજ કાંઈ ખામી હોવી જોઈએ.”

“પથરા! આવા ભાવનાવાદમાં તો તું ગાંડો થઈ જશે...”

“ને બહેન! ભાવનાસૃષ્ટિમાં વિહાર કરવાનો અણુમોલ
આનંદ ભોગવવા માટે દિવાના થવામાં મઝા નથી?”

“મઝા શાની? જે મઝા હોય તે તું આટલો બધો દુઃખી
કેમ થાય છે? ભાવનાવાદીઓ હમ્મેશાં હૃદયગમ્મ હોય છે—”

“એ ખરું હશે કદાચ. પણ ભોગેલા હૃદયને પોતાના

ત્રિપળનની સ્મૃતિમાં જે સ્વર્ગિય આનંદ મળે છે તેના લક્ષ્યાંસ પણ
વ્યવહારધૈયા સંસારીઓ નથી ભોગવતા...જે તનમન ભારી ન થાય,
મને દિલ અર્પાને ભારીપત્ની ન થાય તો હું તેના સ્મરણમાં સુખ
માનીશ, તેની દિવ્ય જ્યોતિર્મય મુખકાંતિ નિરંતર ભારી દષ્ટિ સમક્ષ
મરી રહેશે અને બહેન ! ત્રિપતમાના એવા દર્શનમાં જે ખુદાઈ તર
છે તે સંસારમાં નથી હો. ”

“ પણ મારા બીરા જરા મારાં બાબી સાહેબને પૂછી ખાત્રી
તો કરો...”

“ વિમલ ! તું ફરીથી તેને ‘ બાબી ’ કહીને તેનું દિલ ન લાગી
નાખતી. બહાલી બહેન દિલની બધા કવી હોય છે તે તું કહી
ચકીશ. જે ભારી નથી થવા માગતી તેને તું બાબી કહે તે તેનું
અપમાન કરવા બરાબર છે; એટલુંજ નહિ પણ તેના મૃણાલ સ્વ
કામલ હૃદયપર હથોડના ધા કરવા સમાન છે—”

“ વાર મીઠા ! તું કહે છે તે પ્રમાણે કરીશ. પણ બાઈ ! મારે
ગાંડીનું કહેવું માન. આજે સાંજે હું એને ભારી સાથે નદિ કિનારે
ફરવા લઈ આવીશ. તું પણ આવી પહોંચજો. ત્યાં તમારાં દિલ
જોલવાનો બાર મારે માથે પછી કંઈ છે ? ”

“ વાર. ” કહી કાંતિલાલ હતાશ થઈ ખુરશીપર બેસી ગયો.
વિમલા દુઃખી દિલે બીજા ખંડમાં ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૮ મું

રેના.

રેનાના આદેશ વાગ્યા હતા. આકાશમાં ચંદ્ર નહોતો. ગંસનાં
 શનસો મુંઝાઈના રેશ્તાઓ પગેના અધિકાર ચીરવાનો પ્રેશ સા-
 પાત્ર પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. ગાંડીધોડાની ધમાલ ચાલુજ હતી. લલિત
 પોતાની ચાલીમાંથી બહાર નીકળી કંઈક ગૂઢ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ
 રેશ્તામાં હોતો હતો. તેના વદનપર ખિન્નતા છવાઈ હતી. આંખોમાં દદતા
 આંસ કોધનું મિશ્રણ હતું તેથી તેનાં તેજસ્વી નયનોમાં જરા રતાશ
 આવી હતી. જડ પૂતળા પેડે તે ચાલીના કુખ્ય દાર પાસે હોતો હતો.
 તેની ઢાલી એક બે પલ ધડકી. તે અતિ સાહસિક પગલું ભરવા
 જતો હતો. આજે પેલી પતીત સ્ત્રીને મળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો
 હતો. મેજસ્ટ્રેટની આદાલતમાં ગુનેહગારનાં પિંજરામાં તેને પ્રથમ જોઈ
 ત્યારથીજ લલિતનું હૃદય તેને માટે ખળળળી રહ્યું હતું. તેને ત્યાં
 જવું કે નહિ, તેને શા રીતે છોડાવવી, તેને જો તેનાજ હોય તો
 પોતાને ત્યાં આશ્રય આપવો કે નહિ વિગેરે વિચારોમાં ઘણા દહાડા
 તેણે વીતાવી દીધા હતા. અતે વિદ્રોહનું પૂર પ્રગળ થઈ ગયું. તેના
 અંતરે હૃદયને તે મર્યાદામાં રાખી શક્યો નહિ. યુવાનીના આવેશને
 સીધે અથવા સમાજની ઘેર અસમાનતા અસહ્ય થઈ પડવાથી તે
 મરણીયો થયો. સમાજની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાને કમર કસી.
 જો મારા જેવા વીર યુવાનો સમાજની માની લીધેલી સીમાને ન
 તોડે તો આવી અસહાય અખળાઓને કોણ સહાય કરશે? એવા
 ૧. આરથી તેણે પેલી બાઈને ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

અવકાર પર પ્રકાશ.

તે ચાલ્યો. અદ્ય સમયમાં ઠાકરદાસપર આવેલા એક ઘર પાસે જઈ પહોંચ્યો. દાદર ચઢતાં પુનઃ તેના હૃદયમાં કંપ થયો. તેની અંતરેત્તા સહેજ ધુળ્યો. પુનઃ દઢતા તેની બહારે ઘાટ. અસ્થિર પગલાં સ્થિર થયાં. તે દાદર ઉપર ચઢી ગયો.

“આવો શેઠ ! ...” ઉપર જતાંજ આરણ્ય પાસે ઉભેલી એક વૃદ્ધ બાઈએ લલિતને હસીને આવકાર આપ્યો.

લલિતે દિવાનખાનામાં પગ મૂક્યો. પુનઃ તેનું હૃદય ધડકયું; પણ હવે તે ખાસ નાખી ચૂક્યો હતો. તે અંદર ગયો.

“આવો...” એક સુંદર યુવતી બોલી:

લલિત ગુપચૂપ એક ખુરશીપર જઈ બેઠો. તે એક શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ.

દિવાનખાનું પૂરા ઠાકરી શણગારેલું હતું. બારી પાસે ચાર યુવાન સ્ત્રીઓ બની ઠનીને એક સુંદર ગાલો ચાપર બેઠી હતી. દિવાનખાનાની બાબુમાં ત્રણ ન્હાના ઓરડાઓ હતા. આ ઓરડાના દારપર લાક પેરદા લટકતા હતા. ફરનીયર પણ સુંદર અને સુવ્યસ્થિત હતું. લલિત ખિન્ન હૃદયે આ પાપસ્થલનો વૈલવ જોઈ રહ્યો; એક જ પલમાંજ તેની તિક્ષ્ણ નજરે જોઈ લીધું કે વૈલવ પાપીઓનાજ ધામમાં વસે છે; લક્ષ્મી પગે લાગતી પાપનેજ ભેટે છે. તેની મામે ચાર યુવાન સુંદરીઓ હતી. તે બધીએ બારોક દેશમની સાડીઓ પહેરા હતી. ચોળીપર કિનખાખની ભાત હતી. માથામાં પુષ્પની વૈણી બહેકતી હતી. આ બધી સ્ત્રીઓનું સૌન્દર્ય ત્યાં બળરૂ ચીત્રે પેકે વેચાતું હતું. સૌન્દર્ય-ચોવનનાં વેચાણ ધાય તે લલિતે આજે પ્રત્યક્ષ જોયું. ચાલે

રમણીઓ એકમેક સાથે હસીને કંઈ કંઈ વાતો કરી રહી હતી. તેમનાં
 મદનપર લગ્ન નહોતી—તારીસલલ મર્યાદાનું ત્રામનિશાન નહોતું.
 કદરદાન આહકોને ચરણે પોતાનું સૌન્દર્ય ધરવાને ચારે જણી
 કિત્સુક હતી અને લલિતની નજર કંઈ રમણીપર ફરે છે તે જાણવાને
 અધી આતુર હતી. લલિતનાં યુવાન હૃદયને હચમચાવી નાખવાને
 માટે ચારે જણીઓ અંગમરોડમાં જાણે એક બીજી સાથે સ્પર્ધા
 કરતી હોયતી એમ લાગતું હતું. લલિત તો આ તમાસો જોઈ
 ચકિતજન થઈ ગયો. તેને તે રમણીઓમાં સ્ત્રીના એક નૈસર્ગિક સ્વભા-
 વનું દર્શન થયું નહિ. પાંચેક મિનિટ સુધી તેણે ત્યાંની લીલાજી જોયા
 કરી. વીજળીની બત્તી દિવાનખાનામાં ઝગારા મારી રહી હતી. એક
 ખાણુ વીજળીનો પંગો પૂર જોસથી ફરી રહ્યો હતો. સામેથી યુવાન
 સ્ત્રીઓનાં નયનશરે તેના પર ફેંકાનાં હતાં. અને લલિતના અંતરમાં
 સ્પર્કર દવાગ્નિ સળગતો હતો. આ મનુષ્યોનું નિવાસસ્થાન છે કે
 કંઈ એવો પ્રાંત પણ તેના હૃદયમાં એકવાર ઉપસ્થિત થયો. તે જોને
 એવા આવ્યો હતો તે ત્યાં નહોતી. કદાચ આ ચારે જણી પણ તેના
 જોની જ હોય તો ? એવો વિચાર આવતાં તેને પેલી રમણીઓની
 રૂપાં પણ આવી.

પાંચ દશ મિનિટ આમ વહી ગઈ. એક દક્ષિણી સ્ત્રીએ લલિતને
 પાન આપ્યું તે તેણે લીધું. એવામાં એક પરદો ખસેડી એક યુવતી
 અંદાર આવી. લલિતની નજર તરતજ તેના પર પડી. તે એક
 યુવતીને જોવા આવ્યો હતો. યુવતીનું વય સત્તર અઠાર વર્ષનું હતું.
 મદનપર લગ્ન જુમારી હતી. આંખો અત્યંત મદીલી—કાતિલ અને

કામી હતી. શ્યામ ડાંગળના આંગળથી તેનાં શ્યામ નયનો આંખ
મદીલાં ખન્યો હતાં. નિર્બલ હૃદયને એકેજ નયનશરણી વિદ્યો
નાખવાનો તેનામાં તાકાત હતી. યુવતીનો કેસકલાપ પણ લગ્ય અદ્દે
મોહક હતો. આંજો તેણે એક શેરની ચોટી મૂંથી હતી અને તે લાંબી
નાગણુ પેટે તેની ગરદનપરથી કમ્મર સુધી લટકી રહી હતી. સુંદરીની
સુંદરતામાં તેથી ગળગળનાક વધારો હતો હતો. શુદ્ધાખી રંગની સાડી
તેની દેહલતાને દીપાવતી હતી અને તેજર ચળકતી નાની નાની રૂપેરદ
દીકડીઓ જાણે આકાશ મંડળમાં તારલીયા. ઝગમગતા હોયની તેવો
આગતી. રેશમની તસનસતી ચોળી તેના હૃદય પ્રદેશની આસપાસ વીંટાઈ
વળી હતી અને આવી સુસ્વરૂપ ચોવનાના ઉન્મેત કુચયુગલને ભેટવાનું
મળવાથી જાણે મલકાતી હોયની તેમ ઉંચી નીચી થતી હતી.
યુવતીનો વર્ણુ ઘઉંવર્ણી હતો; પણ ગૌરાંગનાઓને પણ લગ્નવે એવું
લાવણ્ય અંહાએ તેને સમર્થ્ય હતું. આ અદ્ભુત લાવણ્યનું વેચાણ
થશે—હીનભાગી કુસુમ કલિની પેટે તે ગમે તેના પગતજો છૂંદાશે
એવી ભયાનક કલ્પના અલક્ષ્યને તેને ઘડતી વખતે નહિ આવી હોય
આ મદોન્મત યુવતી તે મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં આત્મહત્યા કરવાના
પ્રયાસ માટે સજા પામેલી હતલાગી મેના!

પણ કેદી મેના અને આજની રંગીલી મેનામાં કેટલું બહુ
પરિવર્તન થઈ ગયું હતું? ગુનેહગારના પિંજરામાં તે ભીખારી
હાલેતમાં ઉભી હતી. આંજો તેના શરીરપર સુવર્ણનાં અલંકારો
ઝળહળી રહ્યાં હતાં. તે સમયે તે દયાપાત્ર અને પાપભીર હતી—
જે તે તિ—રસકારપાત્ર અને પાપની જીવંત પ્રતિમા બની હતી.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

આ સ્ત્રીના યૌવન-મૌલિક્ય-આત્માને પાશવવૃત્તિના ગુલામોના પંઝા-
માંથી બચાવી લેવાને લલિત આગ્યો હતો. મેના આવતાંજ એક બે
સ્ત્રીઓએ મ્હોં મરડ્યું. લલિત તેને જોઈ બે ચારપદ તો અવાકૂ જોવાનું
થઈ ગયો. તે આવતાંજ દિવાનખાનાની શોભા જાણે વધી ગઈ.

આ મરચે પેલી વૃદ્ધા ત્યાં આવી ને લલિત તરફ જોઈઃ

“કેમ શેઠ ?”

લલિતે મેના તરફ આંગળી કરી.

“દશ રૂપિયા...”

લલિતે ખીસામાંથી દશની નોટ ડોશીના હાથમાં મૂકી.

મેના એક ઓરડામાં ગઈ. લલિત પણ તેની પાછળ ગયો.
ઓરડામાં એક પલંગ બિછાવેલો હતો. તેપર મચ્છરદાની હતી.
પલંગપર મુઝાયમ તળાઈ તથા સુંદર ઉશીકાઓ હતાં. મેના એક
ખુરશીપર બેઠી; અને હસીને બોલી.

“પલંગપર બેસો ...”

“મેના...” લલિતનો સ્વર જરા ટૂંક્યો. પણ તરતજ તે
સાવધ થઈ ગયો:

“મેના ! તને આ સ્થલ ગમે છે ? કેદખાનાની કંગાલત
અને આ પાપસ્થળના ખૂલી વૈભવો, એ બેમાંથી તને વધારે શું
ગમે છે ?...”

મેના ચકિત થઈ ગઈ—અવાકૂ બની ગઈ. ગમરાઈને ટૂંકવા
લાગી. આ યુવાન-કાણુ ? તે તેના ભૂતજીવનની વાત શી રીતે જાણી

શક્યો ? તે તે દહી શકી નહિ. અદાલતમાંજ લલિતે તેને નંદા હતી; પણ મેનાએ તેને જોયો નહોતો. અને જોયો હોય તો તેની સ્મૃતિ રહી નહોતી.

“ તમે... તમે ...” તે લથડતા સ્વરે બોલી.

“ તારે મારાથી ગલરાવાનું કાંઈજ કારણ નથી. મેં તને મેજસ્ટ્રેટની અદાલતમાં જોયેલી—ત્યાં તારી કેટલીક હકીકત સાંભળી મને બહુ દુઃખ થયેલું—પછી તને સજા થઈ—તું કેદમાંથી ક્યારે છૂટી તેની મને ખબર નથી; પણ હું મારે ગામથી આવ્યો ત્યારે મેં તને આ ઘરની બારીએ ઉભેલી જોઈ. મારા હૃદયને લયંકર આઘાત થયો. મેના ! સાચું કે. તને આવું પીત જીવન ગાળવું ગમે છે ? તને આવા જીવતર કરતાં મરી જવું બહેતર નથી લાગતું ? તારી જીવાની, તારો ધર્મ, તારી ખુશસુરતી અને તારું સ્ત્રીત્વ વેચી નાખવામાં તને મજા મળે છે ? મેના ! શું મનુષ્યની જીંદગી આવા કામો માટે છે ?...” લલિત ધીમા સ્વરે પણ ગ્રંથલ જુરસાથી આ શબ્દો બોલ્યો. મેના જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંજ ચોટી ગઈ—તેનું શરીર થરથરદ્રૂણવા લાગ્યું. આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે જેમ તેમ ઉભી થઈ લલિત જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જઈ તેનાથી એક વેંત જેટલેજ હેટે બેઠી. તેના હૃદયમાં એક જાતનો ગ્રંથલ લાવ પ્રકટ થઈ હતો. તે ભ્રમિત જેવી થઈ ગઈ હતી. આ પાપસ્થલમાં આવ્યા પછી એકલો લલિતજ તેને એવો મળ્યો કે જેણે પ્રથમ તેને તેના જીવનની બચાવ તા સમજાવી. તેને લલિતપર બહુ દુઃખ—ઉમળકો આવ્યો. પૂર્વ પરિચયન હોવા છતાં લલિતનું સરલ વદન જોઈ મેનાને

અધિકાર પર પ્રકાશ.

તેના પર શ્રદ્ધા છેડી. તે લલિતના માથાના વાળ સાથે રમત કરતી બોલી:

“હાલા ? ...”

લલિત ચમક્યો—દૂર ખસી ગયો. તેની આંખો સુખત થઈ પછી તેણે મિળનને કાનુમાં રાખ્યો.

“મેના ! હું તારા સૌન્દર્યનો આલોક નથી; પણ તારા આત્માનો રક્ષક થવા માગુ છું. બોલ, સાચું કહે, તને આ જીવન ગમે છે ? જરા પણ અચકાતી ના—મારાથી ળીતી ના. સંકોચ રાખવાની કશી જરૂર નથી. જો તું આ ગંદી ગટરમાં જ જીવન પૂરું કરવાને સજાઈ હશે તો તેમાંથી તને કોઈ જ બચાવી શકવાનું નથી. તારો આત્મા મરી ગયલો હશે તો તારો કોઈ કાળે ઉદ્ધાર થવાનો નથી. પણ મને ધાગે છે—મેં તને અદાલતમાં જોઈ ત્યારથી જ મને એમ લાગ્યું છે કે તારો આત્મા જીવંત છે. જો તારો આત્મા મરી ગયો હોત તો હિંદુસ્તાનની હબરો વિધવાઓની પેઠે તેં પણ તારા બાળકનું ખૂન કર્યું હોત ! પણ નહિ. તું ધૈર્યથી ડરી—સજાજનો તિરસ્કાર તેં વહોરી લીધો. અને તારા બાળકને બચાવવા માટે તારા હિંદુસ્તાન પ્રેમીનો ત્યાગ કરી તેં જગતની નિંદા વહોરી લીધી. તારા અંકુશ આજ કામને લીધે મને તારે માટે લાગણી થાય છે. તું ગમડી પડી છે; પણ હજી ઉડી બાઈમાં પડી નથી. એવાર ડગલાં નીચે પડી છે પણ કોઈને હાથ હોય તો જરૂર તું ઉંચે ચઢે. બોલ મેના ! તારે શું જોઈએ છે ? પર્વતના ઉંચા શિખર પરની નિર્મલ હવા કે અધારી બાઈની અસહ્ય દુર્ગંધ ! તને અહિં પૈસા મળશે—ધરણી મળે—રેશમ

વચ્ચો મળશે-તારી જીવાની ટકશે ત્યાં સુધી બધાય પશુઓ તારા ગુલામ બનશે: પણ પછી ? મેના ! રમણિય આજનો નહિ પણ કયંકર આવતી કાલનો વિચાર કરી મને ખુલ્લા દિલે કહે કે તારે ક્યા રમવું છે ? મનુષ્યોની સાદી, આડંબર વિનાની, નિર્દોષ વાતાવરણવાળી મેદૂલીઓમાં કે સેતાનોના વૈભવવિલાસપૂર્ણ પણ અંતઃગતી કાલથી ધગધગતા રંગમહેલોમાં ? ”

મેના આવરી જેવી સાંભળી રહી, લલિત ગાંડાની પેઠે બકી ગયો. તેને મેનાની પતીત દશા-સમાજે તેને કરેલી કરુણ દશા જોઈ એટલું બહુ લાગી આવતું હતું કે તે પોતે ક્યાં છે તે પણ ધડીલર બૂલી ગયો. મેનાના સુંદર વદનપર તો શોકના ધન વાદળાં છવાઈ ગયાં. તેની કાજળભરી આંખોમાંથી ઉઠ્યાં અશ્રુખિંદુઓ તેના મોહક ગાલપરથી ટપકવા લાગ્યાં. લલિતના એકેએક શબ્દની કિમ્મત તે સમજી શકી હતી. લલિત અંતરના ઉંડાણમાંથી, સાચી લાગણીથી બોલતો હતો એટલે મેનાનો અંતરાત્મા પણ બગચા થયો. તે કરુણ સ્વરે, લલિત તરફ અશ્રુભીની આંખોએ જોઈ બોલી:

“ ત્યારે હું શું કરું ?...મારું કોઈ નથી...આખી દુનિયામાં મને તમુકારે પણ જગ્યા આપે એવું કોઈ નથી. તમે તો કોઈ દેવ જેવાંજ લાગો છો ! આ જગ્યાએ આવનારાઓમાં બધાય મેં પશુઓ જેવા-કેટલાકે તો રાક્ષસો જેવાંજ જોયા. તેમને મનુષ્યની કિમ્મત નથી. તેઓ મારા ભૂખ્યા નથી; પણ મારી જીવાની અને ખુશસુરતીના ખૂનીઓ છે...”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“સાચું: તો પછી તું અહિંયા શામાટે આવી ?”

“અરે ! બહાલા !...” તે ગદગદ થઈ બોલી.

“જો મેના ! તું મને ‘બહાલા’ કહીને ન બોલાવ. હું તારો બહાલો થવાને નથી આવ્યો; પણ તારો સહાયક લાઈ થવાને આવ્યો છું. મારી પતીત બહેન ! દુઃખી ન થા. જો તને આ જીવન જીવવું પસંદ ન હોય તો તારે આ ગંધાતી ગટરમાં રહેવાની કંઈજ જરૂર નથી. તારા આ ગરિબ લાઇની કુંપડીમાં તને સ્વાદિષ્ટ પકવાન તો નહિજ મળે; પણ પ્રમાણિકપણે અને પવિત્ર શ્રમથી મેળવેલો રોટલાનો ટુકડો અને મીઠું તો જરૂર મળશે...” મેનાને લલિત દેવ જોવો લાગ્યો. તેના ચીરાપલા હૃદયપર અતિ લાંબા કાળ પછી આજે પહેલીવાર તેના મલમ લગાડનાર તેને મળ્યો. તેના હતાશ જીવનમાં પ્રથમ આશાની ચીણુગારી પ્રક્ટી.

તે રડતી, રડતી બોલી:

“લાઇ ! આ નિરાધાર અભાગણીને આવી કંગાળ હાલતમાં દિવાસો દેનાર મારા બહાલા દેવ ! શું તમને એમ લાગે છે કે આ પાપી જીવતર મેં રાજીખુશીથી સ્વીકાર્યું છે ? ઓ ! નહિ...નહિ...એવું ન માનશો. હું જિખારણ હતી. જગતની નજરે દૂષિત હતી. મને માર દિવસના કોરડા અપવાસ થયા હતા-છતાં-છતાં બહાલા લાઇ ! મને આ પાપી વિચાર નહોતો આવ્યો. હું નિરાધાર, એકલી, અટૂલી, હાથ અન્ન ! હાથ અન્ન ! પુકારતી પુકારતી એક જગ્યાએ પડી હતી-તેવામાં મને આ ડોશીએ ખાવાનું અપાવ્યું-મને દીકરી માની-અને હાથ ! અંતે અનેક લાલચો ખતાવી મને ફસાવી-મારી જાંઘીની

અંધકાર પર પ્રકાશ.

પૂજાણી કરી નાખી.” મેના નવધાર આંસુ સારવા લાગી. લલિતનું કામલ હૃદય દ્રવી ગયું.

“ મેના ! કંઈ ચિંતા ન કર. પાપી પાપમાંજ સજા કરે એવું કાંઈ ઇશ્વરી નિર્માણ નથી. સુધરવાનો સમય જોઈએ ત્યારે આપણાજ હાથમાં હોય છે. ગટરમાં પડેલો દારૂડિયો પણ હંમેશાં ગટરમાં રહેતો નથી; તો બહેન ! તું તો સંસ્કારી છે—તારા આત્માનો દ્વિપક્ક હૃદય ખુલાખ ગયો નથી...તેને જરા વાવાઝોડાની ઝંપટ લાગી છે એટલુંજ. તું જો વેળાસર સાવધ થઈ જાય તો મેના ! બાહ્ય હાથમાંથી બચ નથી. બધાએ મનુષ્યો ગંબીરી પડે છે—આખી માનવજાતિ બૂલયી લેતેલી છે,—પણ એક વાર ગળડ્યા પછી માણસ નીચે ને નીચેજ ગળડ્યા એવું ઇશ્વરી વિધાન નથી. મેના ! જો તું સવેળા બગત અથથ તો જીંદગી તારાજ હાથમાં છે.”

“ મારે શું કરવું ? ” મેનાએ દયામણા સ્વરે પૂછ્યું.

જરાવાર વિચાર કરી લલિત બોલ્યો :

“ તને આવી જીંદગી ગાળવી ગમે છે ? ”

“ અરે ! રામ ! તમે આવું શું પૂછો છો ? ભાઈ ! આ નરક ખાનામાં રહેવું કાને ગમે ? તમે જે બાઈઓને આગલા ખંડમાં જોઈ તે પાપમાં ટેવાઈ ગઈ છે એટલે તેમને કહે ઝાઝું લાગતું નથી :—જતાં કોઈ કોઈ વાર એ લોકો પણ આવણુ ભાદરવો વરસાવે છે.”

“ જો મેના ! હું તને અગાઉથી સ્પષ્ટ કહી દેવા માગું છું. હું તને કોઈ પણ જાતની ખૂરી ભાવનાથી લઈ જવા ઇચ્છતો નથી. મારે ત્યાં તને હું એક બહેન તરિક્ક રાખીશ અને તું પ્રમાણિકપણે તારું

શુભરાન કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી, આપનાનો પ્રયત્ન કરીશ. તું જો અહિંના રાક્ષસી વિલાસોથી મોહી દેા પ તો અહિંજ રહેજે...”

“પશ્વરને ખાતર એવું ન બોલો, ભાઈ ! અળ્યાઓ વૈભવો ! લોહી વેચીને મેળાવેલ પૈસાને શું આગ લગાડવી હતી ?...” મેનાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“હં... પણ મેના !...” જે ત્રણ મિનિટ પછી કાંઈ સ્મરણ કરતાં લલિત બોલ્યો :

“તું ગર્ભવતી હતીને ?...”

“હા...”

“તાંદે ખાલક કયાં ?...”

મેનાતું મોહો ઉતરી ગયું. તેનાં સુન્દર નસતોમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

“ભાઈ ! જો બહાલા ખાલકને અચાવત્રા મોટે મે મારા પાપી ચારમે છોડ્યો, સગાં બહાલાંની નિંદા બોરી લીધી, દુનિયાનો માર સંહન કર્યો—તેને આ પાપીણીએ મારી નાખ્યું.”

“હં...” લલિતની આંખમાં ક્રોધ લલકરી ઉઠ્યો.

“તમે શાંત થાઓ. મોટેથી ન બોલો. એ રાંડ મહા પાપીની પાપી અને દુષ્ટની દુષ્ટ છે. પશ્વર જાણે એ બલારને હાથે ફટલીય બાળકયા થઈ હશે ! ભાઈ ! મેં તમને કહ્યું તમે હું કેદમાંથી છૂટ્યા પછી લોચાર થઈ ગઈ—આ પાંધરે મને જોળીને લમાંવી આશરો આપ્યો. પહેલાં તો મેં એને દયાળુ માની. થોડક દહાડા એણે મારા તરફ વળેા ભાવ બતાવ્યો. એવામાં મને તાવ આવ્યો—હું પથારી

અધિકાર પર પ્રકાશ.

રીવસ થઈ. પછી એક દહાડો મને કંઈ દવા આપવામાં આવી. હું તાવની દવા ગ્રાણી પી ગઈ અને...અને...ને દહાડે રાત્રે મેં એક મૃત બાલકને જન્મ આપ્યો..." મેના હૂંસકાં ખાતી ખાતી બોલી.

"ત્યારે તારી સંમતિ વિના એ બાલકને તારા બાલકનું ખૂન કર્યું ખરું ?..."

"હા..."

"હીક છે. હું આજેજ એને વગર લાડની ટાટડીમાં પૂરા-ચીક..." લલિત ક્રોધન આવરી શક્યો નહિ. આવાં અનેક ખૂનો તેની નજર સામે થતાં હોય એવો તેને લામ થયો. તે કમકમ્યેઃ આવા પાપીઓ-ખૂતીઓને સમાજ પોપી શકે અને એક યુવાન વિધવા મેલ્લવતી થતાં સમાજ અલડાઈ જાય, એ વિચારજ સમાજ પર અસામાન્ય નિરસ્કાર પ્રદર્શવવાને પૂરતો હતો.

"ચાલો હવે. હિમ્મત ધર, મારી સાથે ચાલ..."

"સસુર ! લાઇ ! તમે તો દેવના માણસ છો. પણ દુનિયાને અને થોડો ઘણો અનુભવ છે. અહિંયા ઘણા લોહીતરસ્યા પશુઓ આપી ગયા. તેમાંના એક બે મને મારી લુવાની અને ખુબસુરતીથી આકર્ષાઈ ઉપાડી જવાને તૈયાર હતા : પણ તેમની પાસવના હું ઓળખી ગઈ હતી. તમે મને બહેન ગણીને લઈ જાઓ. પ્રભુ તમારું દૃષ્ટ્યાણ કરશે : પણ મારા બહાલા લાઈ ! હું કાળમુખી તમારા ધર્મમાં રહીશ ત્યારે દુનિયા તમને કેવી નિર્દય રીતે પીંખી નાખશે એનો વિચાર કર્યો છે ? હું તો પડી છું-મારું જે થવાનું હશે તે થશે :

પણ તમારા જેવા ધર્માત્માને હું વિના વાંકે દુઃખી કરવા માગતી નથી.”

“મેના ! મારે એક બહેન છે. તેને મારાં માળાપે ફવામાં જાંખી છે. તું પણ મારી બહેનજ છેને ? જેવી મારી વીણા તેવી તું ! ચાલ, દુનિયા ગમે તે બોલે તેની અને પરવાજ નથી. હું દુનિયા સામે ખંડ ઉઠાવવાનેજ જીવું છું. નહિ તો મેં જે ઘોર અન્યાયો જોયા છે તે પછી હું જીવી શકતજ નહિ. ચાલ હવે. આ નર્કાલયને આગ લગાડ...” લલિત આવેશભર્યા સ્વરે બોલ્યો.

“જરા શાંત થાઓ, આપુ ! તમે તદ્દન ખીન અનુભવી છો. તમને એમ લાગે છે કે આ નીચ બધાં મને તમારી સાથે આવવા દેશે ?...”

“કેમ નહિ આવવા દે ?”

“એની આવક જાય તેથી...”

લલિત જરા વિચારમાં પડ્યો.

“ધારે કે તારી આવવાનીજ મરજી હોય છતાં એ અરકાવ કરી શકે ખરી ?”

“એ પ્રાપીણીનાં કારસ્તાન તમે જાણતા નથી. એની પાસે ઘણા બદમાસ અવાલીઓ છે. એક બોલ બોલતામાં એ તમને ચોળી જાખશે...”

“અહિંયા એના બાપનું રાજ્ય ચાલે છે ?”

“એના બાપનું રાજ્ય ચાલે છે કે નહિ તે તો હું જાણતી નથી. પણ એ પોતે તો આ ઘરમાં સત્તા ચલાવે છે ને કાષ્ટ એની સામે ચુંચાં કરી શકતું નથી...”

“ તારા બાળકનું એણે શું કર્યું ? ”

“ આ ધરની પાછળ રાત્રે દાટી દીધું... ”

“ ઠીક. ચાલ, હવે ગલરા ના. તારો વિચાર દઢ છે ને ? ”

“ હા...પણ...મને તમારી સલામતીનો ડર લાગે છે. ”

“ તું મારી ચિંતા ન કર. મને એક યુક્તિ સૂચી છે. એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના એ આપણને જવા દેશે. ચાલ...” લલિત બહાર નીકળ્યો.

મેના પણ દિવાનખાનામાં આવી. તેના વદન પર લયની લાગણી ધ્વાર્ષ હતી.

દિવાનખાનામાં આવ્યા પછી લલિત એવે સ્થાને દિબો કે જ્યાંથી તરત દાદર તરફ જઈ શકાય. મેના તેનાથી એક બે પુટ દૂર બેસી હતી.

“ બાઈ ... ” તે પાપ મંદિરની માલીક ડોશીને સંબોધી લલિત બોલ્યો. તેના સ્વરમાં સત્તા અને દમામની છટા હતી. ડોશી પહેલાજ ગોળાથી જરા સમજી.

“ શું છે શેક ? ” તે બોલી.

“ મેનાને હમણું ને હમણું મારી સાથે મોકલી દે. ”

“ ક્યાં ? ”

“ મારે ઘેર...”

“ તમારા બાપની નીકરી છે કે ? ” ડોશી વીકરી:

“ સીધો રસ્તો માપ; નહિ, તો એક હાડકું સીધું નહિ રહે,

સમજ્યો ? ”

અધકાર પર પ્રકાશ.

“એમ ?” તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય કરી લલિત બોલ્યો :

“તને એમજ લાગે છે કે તું તારા બાપના અમલમાં વસે છે, પણ બદમાશ ! તું મને ઓળખે છે ? ને ગુપચુપ મેનાતે રમ્યાપવાની ના પાડીશ તો આજે રાતે તારે પોલિસ ઓફીસર સુધું પહોંચી સમજી ?”

“શું ? કેદમાં ? તું મને કેદમાં મોકલશે ? શા માટે ?”

“શા માટે ? તારા કાળાં કામની કાઢીનેજ ખખર નહિ હોય એમ ? સાંભળ, ને તું મેનાતે અટકાવી રાખીશ તો હું તેના બાગ-કાનું ખૂન કરવાના ચુંદા માટે તને પોલિસને હવાલે કરીશ. પછી તારા હાલ કેવા થશે-તેનો વિચાર કર. સાત વર્ષની કેદ અથવા ફાંસી ? પસંદ કરી લે. તારે શું નેહાયે છે ? મેનાતે છાંટી દઈ તારે અચ્છી જવું છે કે ખૂની તરિકે અદાવતમાં ઊભા રહેવું છે ? બોલ-જલદી બોલ.” લલિતના સ્વરમાં પ્રખરતા આવી.

લલિતનો દમામ-તેની પ્રતિભાસ પેન્ન મુદ્રા-તેના સ્વરની કઠોરતા અને પોતાના પાપ પ્રકાશનથી ડાશી કરી-કમ્પી.

તે જરા ધીમા સ્વરે બોલી :

“શેઠ ! નાહક શા માટે મારા મારી કરવા આંખો છો ? તમે જે વાત કરો છો તે તદ્દન ખોટી છે....”

“એમ કે ? ને તને પોલિસને સ્વાધીન કરીને તારા પાપની સાબીતી માટે હું તારા ઘરની પાછળની જમીન ખોદાવી મેનાનું મૃત બાળક કાઢી આપું તો ?” લલિતે ડાશીનું પાપ તદ્દન ખુલ્લું કર્યું.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

ડોશીનું મોઢું ઉતરી ગયું. મેનાને આંગળીના ઇશારાથી પોતાની આસે બોલાવી લલિત બોલ્યો:

“ સાંભળ બાઈ ! હું મેનાને લઈ જઈશું. તારા આ પાપ-સ્થંભમાં એ રહેવા નથી માગતી. એને હવે પછી રસ્તે-ઘાટે-ઘાઘપશુ સ્થળે ને તું કદાચ મળે તો એનું નામ શુદ્ધાં લેતી નહિ: નહિ તો શુંથશે તે મેં તને કહી દીધું છે. તારે એક જંડખોર લુચાન સાથે કામ લેવાનું છે તે યાદ રાખજો. તારા મવાલીઓની મને પરવા નથી. તેઓ બહુ બહુ તો મારો જન લઈ શકશે. પણ તે પહેલાં તું કાળા પાણી જશે તે ધ્યાનમાં રાખજો. ચાલ મેના ! દાદર ઉતરી જા... ”

મેના ગુપચુપ દાદર ઉતરી ગઈ. લલિત પણ તેની પાછળ ગયો. ઓતાના પાંપકર્મથી ડઘાઈ ગયલી પાપીણી લલિતના હાથમાં આબાહ સપડાવાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકી નહિ.

અરૂપ સમયમાં મેના સ્વતંત્ર થઈ. ઝેરી વૈભવવિલાસમાંથી છૂટી તે લલિતની વૈભવ હીન પણ પવિત્ર ઓરડીમાં આવી. તે હસતાં હસતાં બોલી:

“ એ રાંડ, આમ નમણું આપશે એમ હું નહોતી ધારતી બાઈ ! તમે એના માથાના મળ્યા... ”

લલિત બોલ્યો:

“ પાપી હમ્મેશાં ક્ષયભીત રહે છે. અને પાપની સાખીતી આંબળ્યા પછી તેની હિંમત એક પલ પણ ટકી શકતી નથી. ”

અકરણુ ૧૯ મું.

આળામાં બળલળા.

મતઃ કાલ થતાંજ લલિતની ચાલીમાં રહેતા “નીતિના પૂતળા” એને ખબર પડી ગઈ કે લલિતના ઘરમાં એક યુવાન સુંદરી ગંધ રાત્રે આવી છે. આની ખબર “વાયરલેસ ટેલીગ્રાફી” કરતાં પણ વિશેષ ત્વરાથી ચોતરફ ફેલાઈ ગય છે. ચાલીમાં કેટલાક “મરગદી” એ રહેતા હતા. કેટલીક “મરગદીઓ” પણ હતી. શ્રી મહા પ્રભુજીને ચરણે તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું હતું. એ વૈષ્ણવીઓ પોતાના પતિને અડકતાં પણ અલડાઈ જતી; પણ મહારાજના મંદિરના ગંદા-માતેલા સાંઠ જેવા “જલગરીઆ” એને “ચોખા” આની સાથે ઠીક ઠીક કરતાં તથા મંદિરના એ બદામના નોકરના હાથના “ઘરડા” નો મોર ખાતાં તેમને “મહાપ્રભુજી” નું વિમાન નજીક આવતું દેખાતું. કેટલીય મરગદી વૈષ્ણવીઓ મંદિરમાં અને બહાર ભ્રષ્ટ થઈ આવતી; પણ બહારનો તેમનો ડોળ સતી પગનીને લગતે તેવો હતો. કેટલાક ડોકરના ગોર ગોરમદું છોડી મુંબઈના શ્રીમંત યજમાનોના પૂર્વજોને શીધા સ્વર્ગમાં દાખલ કરવાના પરવાના આપવાનું ‘ઉદાર’ અને ‘પરમાર્થી’ કામ કરવાને ત્યા ચાલીમાં આવી વસ્યા હતા. તેમની ગોરાણીઓ એને યુવાન દીકરીઓ મંદિરમાં પરપુરોની મેદનીમાં લયડાતી-કાઈ લહેરી લાલ મળી ગય તો ઘડીલર તેની સાથે કામ સ્થલે જઈ એકાદ બે નોટ કમાઈ આવતી. પણ તે તો આલસ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

કુળમાં જન્મેલી એટલે વશિષ્ઠ અને દ્રોણના પુણ્યકર્મોના પ્રખર અભિમાં તેમનાં પાપો બળી ગયલાં મનાતાં અને સમાજના નેતાઓ વહાલથી તેમની પૂજા ભાવે સેવા કરી પોતાના સ્વર્ગના દરવાજા ઉઘાડી રખાવતા.

કોઈ કોઢી માણસ તેર વર્ષની નિર્દોષ બાલાને પરણી લાવી તેના હવનની પાયમાલી કરી નાખે તો તે ‘સંસારી’ અને ‘આખરેશ્વર’ થયેલો કહેવાય; કોઈ ૬૦ વર્ષનો બુઢો વાંદરો પૈસાને જોરે ચોથી કે પાંચમી વાર કોઈ મુઘાનો હાથ પકડી પાછાણના આશિર્વાચનથી ગૃહસ્થાશ્રમી થાય તો દુનિયાના લોકો “શેકને ત્યાં રૂડો દહાડો આવવાની” પ્રાર્થના કરે; નામદ શ્રીમંત લક્ષ્મીના પ્રતાપે ત્રણ ચાર પત્નીઓ પરણી લાવે છતાં સંતતી ન થાય ત્યારે ફક્ત પૈસાનેજ પૂજતી દુનિયા તેની નિર્દોષ સ્ત્રીઓને “વાંઝણી” કહી વગોવે; તેર વર્ષની બાલા પર બલજબરીથી માતૃપદ લાદી તેના આરોગ્ય અને સૌંદર્યનું ખૂન કરનાર ખૂની “વસ્તારી” કહેવાય અને તેના માખાપો “દીકરાના દીકરો”ને જોઈ ગાંડા ઘેલા થઈ જાય; વિધવા સ્ત્રી ગુપ્ત રીતે પાંચ દસ વાર ગર્ભપાત કરે પણ જો તે “મંગળા” તે “રાજભોગ” ના દર્શનાર્થે “જે-જે-જે” કરતી દોડી જતી હોય તો પાપ અને પુણ્યની વાંટણી કરવાનેજ બુજાશે. લઈ ખેડલા મહારાજો તેને પુણ્યના દડિયાઓ, ભરીને પ્રસાદ આપે અને તે જગતમાં મહાસતી ગણાય; અનેક જ્વંતના દુર્વ્યસનો અને વેસ્યાગમનથી કાઢ, રક્તપીત વિગેરે રોગથી પીડાતા માણસને પણ સમાજ શાંતિ બહિષ્કારની લાંબી ડાંગ મારી શકે નહિ; શ્રીમંત

અવધાર પર પ્રકાશ.

કાઠીઆઓને તો ઘણા આખરહાર માણસો પોતાની કન્યા આપી
 તેનો વંશ વધારવાની ઉદ્ધારતા બતાવવાને દોડ્યા જાય; પણ લલિત
 જેવો યુવાન મેના જેવી યુવતીને બહેન ગણીને ઘરમાં રાખે તો
 “પવિત્રતા” માટે જાતી કાઠી નાખનારા અને ફક્ત “શ્રીમહાપ્રભુ”
 ના ચરણમાં જ જીવન ગાળનારા વૈષ્ણવોની પવિત્ર નજરે દુનિયામાંથી
 ધર્મ ઉડી ગયેલો જણાય ! મેનાને જોતાંજ તેમની આંતરડી કંકળી
 ઉડી-તેમણે દાલાહલ કરવા માંડ્યો. “આ છોકરો દેખાતો તો સાધુ
 જેવો પણ જોયું ? કાણ જાણે દોને ઉપાડી લાગ્યો છે ? ...આવું તે
 દાઈ આપણી ગૃહસ્થની ચાલીમાં આવે ? બોલાવો શેકને ! એ સાજો
 સમજે છે શું એના મનમાં ?” આવી આવી વાતો થવા લાગી.
 સ્ત્રીઓ પણ મેતાને જોઈને રહેા મરડવા લાગી. લલિત અને મેના
 ઉભય સમજી ગયા કે પાપમાંજ રચીપચી રહેલી દુનિયા “પવિત્રતા”
 નો ‘પાપ’ કરાવી, પોતાનાં ખૂતી અંતરને શાંતિ આપવાનો પ્રયત્ન
 કરવા મંડી ગઈ છે. અને તોફાન માટે તૈયારજ હતાં. વાત વધી.
 એક પછી એક ભાડૂત આમ તેમ ડોકિયાં કરી મેનાને જોઈ ગયો.
 એવાર યુવાનોએ તેને જાણપી. પેલા પાપમદિરના તેઓ પણ
 વિહારી હતા. મેનાને લલિતના ઘરમાં જોઈ તેમની જાતીમાં “ચંબડું
 તાળું” મારી કેદ કરી રાખેલી બધી પવિત્રતા બહાર નીકળી આવી.
 “આ શું છે ? હડહડતો કલિયુગ આવ્યો ! વેશ્યાને તે ચાલીમાં
 રખાય ! બોલાવો માળા વાળાને. એનો સામાન બહાર જોડો
 કાઢો-જોઈને કાઠી મૂકો-આજને આજ ખાલી કરાવો-” આવો

અવધાર પર પ્રકાશ.

ગણુગણુટ થવા લાગ્યો. લલિતને લાગ્યું કે જરૂર આજે કંઈ નવાંબૂની થવાનો.

“આ કોણ છે? લલિતભાઈ !-” એક બાઇએ આવીને કવંચ નહોડે પૂછ્યું.

“મારી બહેન...” લલિત હસીને બોલ્યો.

“એમ કે ?...” કહી તિરસ્કારથી હસી તે બાઈ ચાલી ગઈ. આ સ્ત્રી વય વીસ બાવીસ વર્ષનું હતું. બાઈ બરાબ હતો. ગાંધીપર રાતી સુરખી હતી અને આંખોમાં કામની ખુમારી હતી. તેનો પતિ એક કાપડિયાની દુકાનમાં તાકા ઉંચકવાનું કામ કરતો. તે મહિને વીસ રૂપિયા કમાતો. તેમના ઘરનું માસિક ખર્ચ આઠમા આઠનું પચાસ રૂપિયાનું હતું. એ સ્ત્રી-રંભાના શરીરપર બેત્રણ હજારના દાગીના હતા-કપાટમાં ભાતભાતની સાડીઓ અને ચોળીઓ હતી. મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે પાસે ખાટી પાઈ પણ નહોતી. કોઈ નિંદાખોર જીલડી કહેતી કે રંભાપર “ફલાણા શેકની મીડી નજર છે. એટલે સહુ સારા વાનાં છે.” આવી “પવિત્ર બાઈ” ગેના જોવી અપવિત્ર-પાપી સ્ત્રીને જોતાંજ સૂગાઈ જાય-અલડાઈ જાય-એમાં કંઈ નવાઈ છે ?

થોડીકવારમાં એક યુવાન આવ્યો. તેણે લલિતને બહાર બોલાવી ધીમે સ્વરે કહ્યું:

“લલિતભાઈ ! આ સારું ન કહેવાય. તમારે મેનાને રાખવી હતી તો...”

“એને મેં બહેન માની છે...” લલિત તરત બોલ્યો.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“ હવે બસ કરોને, લાઈસાહેબ ! એ તો દુનિયામાં એમજ આવે છે...પણ...”

“ બસ કરો લાઈ ! મારે તમારી શિખામણ નથી જોઈતી. તમે બધાને સરખાજ ગણો છો. દુનિયાની નજરજ હમ્મેશાં પાપી રહે છે. તેને “ પવિત્રતા ” નું અસ્તિત્વ શક્યજ લાગતું નથી...”

“ મારા બાપનું શું બચે છે ? ફેડોને તમારે જોઈએ તેમ ! હમણા ઉઘાળા લરવા પડશે, સમજ્યા ?—” કહી રાજેશી આસપાસ ગયા.

લલિત આ લીલા જોઈ વિસ્મીત થઈ, હસતો હસતો ઝોરડીમાં ગયો.

“ મેના ! તોફાનની શરૂઆત થઈ ગઈ—વાવાઝોડું થવા માંડ્યું છે. હવે વરસાદ ક્યારે તૂટી પડે છે તે જોવાનું છે...”

“ મેં તો તમને પ્રથમથી કહ્યું હતું...”

“ ને હું પણ બધું જાણતો હતો. લલેને એ કુતરાઓ લવલવ કર્યા કરે. જ્યાં સૂંધી આપણી લાવનાં મલીન નથી. થઈ લાંસૂધી દુનિયાનાં લવારાની મને પરવા નથી...”

આજે લલિત મેનાના હાથની રસોઈ જમ્યો. મેના તેના ધરમાં આવતાંજ બદલાઈ ગઈ. તેના પૂર્વ સંસ્કાર તાજ થયા. પવિત્રતા પર મોહ ઉપજ્યો. અતે થઈ ગયલી ભૂલ ધોષ નાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

જમીને લલિત આરામ ખુરશી પર પડ્યો હતો એવામાં માળાણ આલીક શેઠસાહેબ યુનીલાલ હરિલાલ વીમાવાળા આવ્યા. તેની પાછળ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

પાંચપચીસ માણસોની ફાજ હતી.

આબુખાબુથી પાંચ દશ સ્ત્રીઓ પણ આ તમાસો નેવડે દોડી આવી.

લલિતે સુનીલાલને ખેસવા એક ખુરશી આપી પણ શેકસાહેબ હિંમત રહ્યા. આમ તેમ નજર ફેંટી નેનાને નોંધ. લલિત તરફ આંખો ફાડી તેણે કહ્યું:

“આ ખાઈ કાણ છે?”

“એ કાણ છે તે હું તમને કહેવાને બંધાયેલો નથી.”

લલિતે વિનયી સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“એટલે? તમે મારા ઘરમાં રહો અને ગમે તેમ મહાલો તે હું ચલાવી લઈશ એમ?”

“મારા આરિત્યપર રીકા કરવા પહેલાં, તમારે મને ખૂરતો ઝાળખવાની જરૂર છે.”

“જુઓ, લલિત કુમાર! હું તમારા જેવાથી ડર એવો નથી. સમજ્યા? નહિ ચાલે આવી અધમતા મારા ઘરમાં?...”

“શેકસાહેબ! જરા મ્હોં સંભાળીને વાત કરો. તમે ભાકુ લાઇને આ દશ શીટની ઓરડી મને આપી છે તેમાં મારાપર કાંઈ કિપકાર કર્યો નથી. મારા વર્તનમાં કંઈ જાતની અધમતા તમને જણાય છે તે ખુલ્લી રીતે કહો...”

“તો ધરમરાજના દીકરા! આ ઘરમાં તારી કંઈ બહેનને બેસાડી છે તે જાણે!...” શેકસાહેબને હૈયે સીતા ને દમયંતી આંધ આવી.

અવિકારે પર પ્રકાશ.

મના એક ખૂણામાં ચોડિયું વાળી બેસી રહી હતી.

લલિતના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તે બોલ્યા:

“એ મારી બહેનજ છે. એ એના ભૂતકાળમાં ગમે તેવી હોય તેની સાથે મને લેવા દેવા નથી. મેં એને ધર્મની બહેન ગણી છે એને હું એને તમારી તો શું પણ આખી દુનિયાની વિરુદ્ધ થઈને મારું પાળીશ...”

“તમારે જોઈએ તેમ કરો; પણ તે મારા ધર્મમાં નહિ આવશે. ચાવીસ કલાકમાં આ ઓરડી ખાલી કરી આપો...”

તે તો તમારા પૂર્વજો ઉપરથી આવેને તોપણ નહિ બની શકે...” લલિત ક્રોધ પર કાબુ રાખી શક્યો નહિ. તેની આંખ લાલ લાલ થઈ ગઈ.

“તો હું કોર્ટમાં જઈશ...”

“લલે જાઓ. હું ત્યાં કહીશ કે હું એક નિરાધાર અબખાને પાવિત્ર લાવે આશરો આપવા લઈ આવ્યો છું. પણ એ વાત બાબુએ રાખી. તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે તમારી આલીઓ રહેતા બધા માણસો દેવના ડોકા જેવા છે? અહિયાં એવા માણસો છે કે જેમને દારૂ પીતાં, વેશ્યાને ત્યાં જતાં કે પોતાની સ્ત્રીનું સતીત્વ વેચતાં શરમ નથી આવતી. એવા માણસો તમારાથી ઢેખી શકાય છે એને મેં આ બાઈને બહેન ગણાને આશરો આપ્યો તેમ તમારી ધાર્મિક લાગણીને જખમ થાય છે. મને અબખાણી ઉપજે છે કે આ સ્ત્રીને એની નિરાધાર દશાને લીધે પતીત થતી અટકાવવાનું પૂણ્યકર્મ તમારાથી જોઈ શકાતું નથી એને “આબરુદાર”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

તથા “ ગૃહસ્થાશ્રમી ” ગણનારાના પરદા પાછળનાં હજારો દુષ્ટત્યો તરફ તમે આંખ મીંચ્યામણાં કરો છો. કાઈના છીંદ્ર ઉઘાડવાનું હું ચમકે કરતો નથી; પણ મારી નિંદા કરવા બેગાં મળેલાં આ ટોળાં- માંથી હું તમને એવી એવી સ્ત્રીઓ બતાવી શકું એમ છું કે જેના કરતાં વંચાઓ હજાર દરબજે સારી ગણાય...” લલિતકુમાર સુસ્સાલિયાં સ્વરે બોલ્યો.

“ બસ કરો. હવે બહુ થયું. તમારી શીલોસોશી મારી પાસે આલવાની નથી. સમજ્યા ? આવો બુલ્યો અનાચાર હું કદિપણ મારા ઘરમાં આલવા દઢશ નહિ. ”

“ અહિંયા અનાચાર છેજ નહિ. મારી ઓરડીમાં એક પણ પાપી કૃત્ય તો શું પણ પાપી વિચાર શુદ્ધાં થતો નથી. પાપના મૃતિમંત મૂતળાં તો મારી નિંદા કરનારા આ બધા લોકો છે...”

આ સાંલણી કેટલાક પાપાત્માઓ બળીને આપ થઇ ગયા. તેમના અંતર દાઝી ગયાં પણ બહારથી પવિત્ર ગણાવા માટે લલિ- તને ગમે તેવી ગાળો દેવાં લાગ્યા. એક બાધ તો ‘ મુઓ છેકળ દાદી ગયો-છે, એનો બાપ બાપ છે કે નહિ ? અંગ્રેજી ભણ્યો એ- ટલે બાણ રાંબ યઈ ગયો ’ એમ બોલવા લાગી. આ બાધએ છતાં ઘણીએ બીજા પાંચ દશ પતિ કરી પોતાનું શરીર અલંકારોથી મઢી દેવાનું મહદ્ પુણ્યકર્મ કર્યું હતું !

“ બુઓ શેઠ ! જે થવાનું હશે તે થશે. પણ હું ખાલી કરવાનો નથી. ”

“ કેમ ? તારા બાપનો માળો છે ? ”

“મારા બાપનો માળો તો નથી; પણ આ ચોરડી ન્યામદારી હું ભાડું લઈ છું ત્યાંથી મારી છે-તમારી નહિ—”

“તો હું કોર્ટમાં જઈશ.”

“ભલે. રસ્તો ખુલ્લો છે.”

“જોજો. પરતાણે. હું હજાર રૂપિયા ખરચીશ. પણ આવી નીચતા નહિ ચલાવી લઉં...”

હવે મેનાથી ચૂપ રહેવાયું નહિ. તે ઉભી થઈ-એ સાર કાલો આગળ આવી અને બોલી:

“લલિતભાઈ! તમે ચૂપ રહો. મારે જે બોલ રોકને કહેવા છે...બોલો મેઠ! હું આ ઘરમાં રહું તેથી આ ઘર બ્રહ્મચર્ય જાય ચોરડા માટે-તમે લલિત ભાઈને ખાલી કરવાનું કહો છો ને?”

“હા...”

“હું કેવી છું?”

“બ્રહ્મ-પાપી-વેશ્યા—” એક ખાંધ બોલી.

“ખરાબર છે...” મેના બોલી:

“તમે મને તમારા ઘરમાં ન જોઈ શકો ખરું?” તેણે ચુની-સાલ તરફ કોધભરી નજરે જોઈ પૂછ્યું.

“નહિ. કદિપણ નહિ. એવો બ્રહ્માચાર કાઢપણ માણસ આ-લવા ન દે...”

“ખરી વાત છે. તમારા વધનપર પવિત્રતાનું તેજ એટલું જ અધું ઝગારાં મારી રહ્યું છે કે તમે મારા જેવી અપવિત્ર સ્ત્રીને

જોતાજ અલગાઇ જાઓ..." મેનાના સ્વરમાં તિરસ્કાર અને વ્યંગની છટા આવી.

મેનાને આગળ આવેલી જોઇ યુનીલાલતું મ્હોં પણ જરા ઊતરી ગયું.

"આ બધા પૂણ્યશાળીઓ મારી સામે ફરિયાદ કરવા આવ્યા છે..." મેના અત્યંત ક્રોધિત થઇ બોલવા લાગી:

"એમના માથાથી પગ સુધી પવિત્રતા ટપકી રહી છે. અહિં આવો જાઇ!..." મેનાએ ટોળામાંથી એક યુવાન તરફ જોઇ કહ્યું: "તમે મારા જોળાથી આજે અલગાઇ જાઓ છો; પણ જમના-ડાશીને ત્યાં પેલી ઘાટણથી અલગાતા નહોતા. અને તમે શેઠ! તમને હું આ જોગડીમાં લલિતભાઈની બહેન તરિકે રહું તે ખૂંચે છે..." તે યુનીલાલ તરફ ફરી બોલી: "એમાં તમને ધર્મનો સોપ થતો દેખાય છે. તમારી ચાલી અને તેમાંની સતીઓ તથા સતાઓ મારો તિરસ્કાર કરે છે. અને તમારી આંખમાં પણ હું ખૂંચી છું. જો ધર્મ, નીતિ અને પવિત્રતા માટે તમારું કાળજી આટલું બધું કપાઈ જતું હોય તો ગુલાબને મહિને બસો રૂપિયાનો પગાર આપતી વખતે તમારો ધર્મ ક્યાં ચરવા જાય છે? થોડા દહાડાપર શત્રુ બાર વાગે તમારી-ગાડીમાં એજ ગુલાબને લઈ ફરવા જતાં તમારી નીતિ મહાબળેશ્વરની હવા ખાવા ગઇ હતી કે? ગુલાબ પણ મારા જોડીજ છે. હલુપ તે એનો એજ પાપનો ધણી કરે છે. મેં એ પાપનો ત્યાગ કર્યો એ મારો ગુન્હો! એ માટે તમે મને અને મને અચાવનાર લલિતભાઈને દશ શેરની પાંધડી માથે મૂકી

અંધકાર પર પ્રકાશ.

સળ કરવા આવ્યા છે. તો પછી ગુલામના શયનગૃહમાં જવા માટે તમે તમારી જાતને શી સળ કરવા માગો છો ?”

મેનાએ દાટ વાળ્યો—પથારી માણસની મેદનીમાં બૂલેશ્વરના “આખરફાર, શ્રીમાન અને કુંજવાન” ગૃહસ્થના ચારિત્ર્યપર કલંક લગાડવાનો તેણે ‘અક્ષત્ત્વ ગુન્હો’ કર્યો. તમાસો જ્ઞેનોરાઓ ‘રાંડ દેવી માથા ફરેલ છે ? શેઠની સામું ખોલે છે.’ એવી વાત કરવા લાગ્યા; પણ શેઠ સાહેબનો દોષ તેમના મનમાં વસ્યો નહિ. સુનીલાલ તું માપી હૃદય અંખવાયું; તેને ગુપચુપ ચાલી જવામાં એવ જણાયું; છતાં ગુપચુપ ચાલી જવામાં તેને પોતાની “મોટાઈ” અને “શેઠાઈ” તું અપમાન પણ જણાયું. તે ખોલ્યો:

“તું તદન વીફરેલ ખાઈ છે. મારાપર તું જે આરોપ મૂકે છે તે તદન ખોટો છે.”

“એમ કે ? તો ચાલો, ગુલામ પાસે. હું ધાડું છું કે તમે મને આજખવાની ના પાડી શકશો; પણ તમારી દિલ્લિયાને તો જરૂર આજખી શકશો.”

“લલિતકુમાર !...” સુનીલાલે લલિતને કહ્યું:

“જુઓ, તમે કેવી ઉખડેલ સ્ત્રી સાથે પાતું પાડો છો તે તે મારાપર પણ કલંક લગાડતાં કરતી નથી...”

“એ ક્યાં જૂઠું ખોલે છે ? તમારી “તામદારી” જાહેરમાં મૂકી, તમારી “પવિત્રતા” કેવી છે તે એ ખતાવી આપે છે તેમાં ખોટું શું ?”

“ત્યારે તમે ખાલી નહિજ કરો એમ ?”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“તમારા જેવા સફેદ કગના ઘરમાં પડી રહેવાનો મને મોહ નથી; પણ મને જ્યાં સુધી મગવડભરી જગ્યા ન મળે ત્યાંસુધી તો તમે તો શું પણ તમારા “મહાપ્રભુજી” આવશે તોય ખાલી કરવાનો નથી. હું ખાલી કરીશ તો તે મારી પોતાની મરજીથી તે તમારી આજ્ઞાથી નહિ.”

“કીક છે. હું પણ તમને જોઈ લઈશ.”

“ભલે, મને જોવાના હો તે દહાડે જોઈ લેજો; પણ આજે મેનાએ તો તમારું ખરૂં સ્વરૂપ મને પતાવી દીધું છે...” લલિત-કુમાર તિરસ્કારથી હસ્યો. મેના પણ અંગપૂર્ણ હાસ્ય કરતી ચોર-ડીમાં જઈ પેડી.

સુનીલાદ શેઠ અને તેમના ખાંધીઆઓ જહીલે મહાડે ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

તનમનનો પત્ર.

લલિતના માળાવાળાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેનું જે ચાલતું હોત તો લલિતને જીવતો ને જીવતો બાળી મૂકતો; પણ લા-ચારીથી તેને મૌન સ્વીકારવાની ફરજ પડી.

જે ચાર દિવસ વહી ગયા. ચાલીમાંના માણસોએ લલિત તથા મેનાની ગમે તેવી નીચ નિંદા કરવામાં ક્યાંસ રાખી નહિ. પણ આવી કૂર નિંદા માટે બન્ને તૈયારજી હતાં એટલે તેમને તેથી વધુ લાગ્યું નહિ.

લલિત સવારે દસેક વાગે મેના સાથે વાત કરતો બેઠો હતો. એવામાં ટપાલ આવી. લલિતના એ પત્રો હતા. એક પત્ર તેણે તરત ઉપાડ્યો. તે તેની પ્રિયતમા તનમનનો હતો.

રામપુર, તા. ૭-૭-૧૯...

મારા લલિત,

તને શું લખ્યું? ને શું નહિ લખ્યું? તું જાણે છે કે પિતાજી બહુજ ભલા છે. મારી માતા પણ દેવી જેવી છે; તેમને કેમ દુખ વાય? અને છતાં મારા લાડકા લલિત! જે સંકટ આપણા માથાપર ઝડપી રહ્યું છે તે કેમ ખમી શકારી?

તને એ ખીના જાણતાંજ અત્યંત દુઃખ થશે. અને તને દુઃખ થાય તે મને પૃથ્વીના પ્રલય કરતાં પણ વધારે દુઃખદ લાગે છે; પણ હવે કાંઈ ઉપાયજ રહ્યો નથી. પિતાજી કતિલાલ સાથે મારા લગ્ન

અધિકાર પર પ્રકાશ.

કરવા માગે છે. કાંતિલાલને તું ઓળખે છે. તારીજ કાલેજમાંથી તે બી. એ. થયલા. એમનો સ્વભાવ પ્રેમાલ, મીઠનસાર અને ઉદાર છે. તું પણ તેમની સરલતા વખાણે છે. પિતાજીએ મારે માટે એમની પસંદગી કરવામાં કંઈજ બૂલ નથી કરી. તેમની ઈચ્છા મને સુખી કરવાનીજ છે. કાંતિલાલની વિરૂદ્ધમાં પણ મારાથી એક બોલ બોલી શકાય તેમ નથી. તેઓ અતિ બલા, પ્રેમાળ અને ચારિત્ર્યશીલ છે. જે તેમની પત્ની થશે તે આ દુનિયામાં સાચું સુખ ભોગવશે. પણ મારા લલિત ! હું તેને શી રીતે વરી શકું ? એક ચુંબેટી કુમારિકા ખીંજતી પત્ની ચાય એવું જગતમાં તો બનતું. હશે : પણ આપણા જગતમાં એવું બની શકે ખરું જાણા ?

હજી આ વાન જાહેર નથી થઈ. પણ હવે થોડા દહાડામાંજ દુનિયાને તેની ખબર પડશે. હમણાં વિમલા બહેન, કાંતિલાલ અને તેમનાં માતૃપિતા અમારે ત્યાં સગાઈ નક્કી કરવા આવેલાં છે. મારી બા તો ગાંડી ગાંડી થઈ ગઈ છે. પિતાજીનો દોષ પણ કેમ કાઢી શકું ? તેમણે લક્ષમાં મારી સંમતિ ન માગી એટલુંજ. તેમને ક્યાંથી ખબર કે હું તારી થઈ ચૂકી છું ?

મારું મગજ ઠેકાણે નથી રહેતું. હું ભ્રમણામાં લખ્યા કરું છું. શું થશે ? લલિત ! જે દુનિયા મને પ્રભુના આગ જેવી લાગતી હતી તે હમણાં હમણાં મરૂભૂમિ જેવી લાગે છે. જે જીવનને મેં તારી સાથે અનંત વસંત અને અનસ્ત ઉપા સમું બનાવવાનાં મનોરથો ઉછળતે હૈડે ધડેલા તે હમણાં તો ખારું ખારું લાગે છે. લલિત ! આપણી જાત જુદી-સમાજમાં એવાં વિજ્ઞાતીય લગ્ન કરવાની 'શ્રદ્ધ

નથી. પણ શું એ બંધન અન્યાયી અને બુદ્ધિની નથી? પ્રેમને મર્યાદામાં રાખી શકાય? આપણા આત્માનું એકીકરણ થઈ ગયું છે. હવે સમાજને તેમાં વિદ્યત નાખવાનો શો હક્ક છે? પ્રાચીનકાલમાં આજણો ક્ષત્રિય કન્યાને પરણતા તો આ કાળમાં આપણા લગ્ન શામાટે ધર્મવિરુદ્ધ ગણાવાં જોઈએ?

ગમે તેમ હો. હું ધર્મશાસ્ત્રોના ઉડાણમાં ઉતરી નથી. પણ મને મારા અંતરમાંથી અનાદિત નાદ સંભળાય છે કે ક્રતિશાલ ગમે તેવા સારા હોવા છતાં તેમની સાથે પરણવું તે ખાપ છે. અને મારા લલિત! રોહિણીને કિનારે, ચમ્પક વૃક્ષ નીચે, સૂર્યના આકરશિષ્-ઓની સાક્ષીમાં આપણા આત્માનાં લગ્ન થયા પછી મને પ્રભુ એવો જોખી નાદ સંભળાવે એમાં શી નવાઈ?

મારું અંતર દદ છે. તારે માટે હું સઘળું સહી લેવા તૈયાર છું. સમાજની કે દુનિયાની નિંદા સામે થવાની મારામાં શક્તિ છે; પણ મારા બહારી માતૃપિતાની આંતરડી દુભાવતાં મારી છાતી ચીરાઈ જાય છે. આ આમતમાં મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે. પણ પિતાજીને મારા અંતરની વાત કેવી રીતે કહેવી તે મને સૂઝતું નથી. આત્મ વખતે મને મારા લલિત સિવાય કોણ સલાહ આપે?

લલિત! જલે આલે અવનિ એક થઈ જાય; પણ હું પ્રભુનાં જોખીનાદની અવગણના કરવાની નથી. પિતાજી જો સમાજનો નિપજ તોડી આપણા લગ્નમાં સંમતિ આપવાની નાજ પાડશે તો હું અલગ ચારિણી થઈશ. તારા નામની માલા જપી સેવામાં જીવન પૂરું કરીશ. પણ આત્માનો સ્વામી એક અને શરીરનો ખીજો-એવું તો કદિપણ નહિ કરું.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

હાલા ! જે કલ્યાણ-એવોજ વખત આવે, તો પણ આપણે સ્નેહી મિત્રો સહી શકીયું. વાસતાનાં આપણે જૂઠ્યાં નથી. મારા મલિત ! સ્નેહવ્રત સ્વર્ગના સાક્ષાત્કાર સમું છે એટલે આપણે આપણા સંસારમાં સ્વર્ગે જેમ ગરીબો તેમ છીએ. છતાં જે પિતાજી ન માને તે પવિત્ર ભાવે, પ્રેમાળ મિત્રો તરિકે આપણે રહીયું તે સ્વર્ગના સાક્ષાત્કાર એવું તો નહિ પણ સ્વર્ગના સ્વપ્ન સમું તો થયેજ કની, બીજા !

પણ એક વાત કહું ? તું અહિં આવી પિતાજી પાસે મારી આગેણી કરે તો ? મને લાગે છે કે પિતાજી આપણને એક નિરાશ નહિ કરે. હું જે સ્પષ્ટ રીતે પિતાજીને કહું કે “ મારે કાંતિલાલ સાથે લગ્ન નથી કરવાં ” તો તેઓથી મને અવગતગરીથી પરણાવે એવા તો નથી. પણ મારા લલિત ! જે પ્રેમાળ પિતાએ બાલપણથી મારી એક પણ ઘુચ્છા અનુમ નથી રાખી તેને હું કેમ દુભવું ? અને એમ હોવા છતાં પણ માતૃપિતાને દુઝાવવાનો વખત તો આવવાનોજ. આ કલ્પના મને અમલ થઈ પડી છે. તું આવે તો મારું. મને કેંઈ આશ્વાસન તો મળે. પરિણામ ગમે તે આવે પણ તું નજીક હોય છે ત્યારે મારામાં નવું ચેતન આવે છે. આવી શકીશ હીં ?

હી. તારીજ,

તનમન.

આ પત્ર વાંચતાં લલિતને આનંદ પણ થયો અને શોક પણ થયો. તનમનનું મરી નોતરતું હૃદય આખા પત્રમાં ટપટી રહ્યું હતું.

તેથી લલિતને હર્ષની ધેન આવી. સમાજ સામે ખેરા બળવા કરવાની વાખત હવે નહક આવ્યો. તે માટે તો તે તૈયાર હતો. પણ શુભાચરાયજી જેવા મહાપુરુષને હુલવીને તેની ગંભે તેથી તનમન મેળવવામાં તેને આનંદ જણાયો નહિ. શુભાચરાયજી સમજશે કે હમ એ પ્રશ્ન હવે તેને મુકવવા લાગ્યો. પણ અતે તેણે તનમનની પેઠે જો રાયજી નહિ માને તો કૌમારવંત પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. “ પ્રેમ એકજવાર પરણે છે ” એવો તેનો નિશ્ચય મત હતો. તનમનની છેલ્લી વિનંતી “ આવી શકીશ મીઠા ? ” થીતે અત્યંત મલકાયો. આવી રનેહાળ, પવિત્ર કુમારિકાનો પ્રેમ જીતવા માટે તે પોતાને સાવ્યશાળી બાનવા લાગ્યો. જરેજરા વારમાં તનમનનો ઉછળતો પ્રેમભાવ તેને સ્વસ્થાવતો. તરતજ ખીજી શીદા કલ્પના તેને ગંભીર બનાવતી.

“ હરકત નહિ હોય તો મને કહેશે લાઇન ! કે કાનો કાગળ છે ? ”

“ મારી તનમનનો. ” લલિત ઉછળતા હૃદયે ખોલ્યો.

“ મેના ! તું જો એને જુએ કની તો ગાંડી ગાંડી થઇ જાય. બાલક જેવી નિર્દોષ અને રનેહાળ ! એ આ પૃથ્વીનો નિવાસી હોય એમ લાગતું નથી. જાણે કાઈ ભૂલી પડેલી દેવબાલા કેઈ ખાળતી ખાળતી પૃથ્વીપુર આવી પડો હોયની એવી મારી તનમન છે...”

“ ઈશ્વર તમારું જોડું અખંડ રાખે, બાપ ! — ”

“ તારા મોંમાં સાકર, બહેત ! પણ અમારા મોંમાં મહામા

વિધ છે...”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“ શું ? ”

“ અમારી ન્યાત જુદી છે ... ”

મેના ચૂપ થઇ ગઇ. તે આ બાબતમાં સલાહ આપી શકે તેમ નહોતું.

લલિતે બીજો પત્ર—તેના પિતાનો પત્ર જોયો, જે ચાર લીટી વાંચતાજ તે બડકયા:

મી. ભાઇ. લલિત !

રામપુરથી લી. શુભેચ્છક મણિકલાલના આશિષ બીજા લખતાં ઘણાજકોથ ઉપજે છે કે તે તારી ઓરડીમાં કાંઈ જુવાન સ્ત્રીને રાખી છે એવી મને ભરોસેદાર ટેકાણેથી ખબર મળી છે. આપણી ન્યાતના શેઠ આપણા સંબંધી છે એટલે એ બાબતમાં હજુ તેમણે કાંઈ પગલું લીધું નથી પણ જો આ વાત ખરી હોય તો તે આપણી સાત પેઢીપર કલંક લગાડ્યું છે. તારા જેવો કુલા-ગાર પુત્ર મને ન હોત તો હું. લઈ ચલાવત. એ રાંડને તારી ઓરડીમાં રાખી મારી આબરૂના કાંકરા કરતાં તને કાંઈશરમ ન આવી ? શું તું એટલો બધો સ્વચ્છંદી થઇ ગયો છે ? મેં તારે માટે ઘણી ઉંચી આશા રાખી હતી પણ તે બધી ધૂળમાં મળી છે. ગમે તેમ હોય પણ હવે જો તું તારું ભલું ચાહતો હોય તો કાંઈપણ ઉપાયથી એ બલોને કંઠાડી મૂક અને સીધો રામપુર ચાલ્યો આવ. અહિંયાં એ અર મહિના રહેશે એટલેબધું ભૂલાઇ જશે અને અર્થ-દાસ શેઠ આપણા સંબંધી હોવાથી કાંઈ નહિ કરે. અર્થદાસ શેઠ તારા લગ્ન એક સારે ઘેર કરી આપવાનું માથે લીધું છે તે સાંજ

જાને તું ખુશી થશે. હવે જલદી જલદી એ આપને કહાડી મૂકી.
અહિયાં આવતો રહેજે. વધારે શું લખું ? તારા હૃદયથી મારા
અંતરમાં એવું થાય છે કે જાણે તારું રહેઠું નહિ જોઉં
કાલ એજ ...

આ પત્ર વાંચતાં લલિત અત્યંત ગંભીર થઈ ગયો. તેણે એક
દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“શું છે લાઈ ?” મેના મમતાળુ સ્વરે પોલી.

“મેના ! તારે વિષે કાઈ બદમાસે મારા પિતાને લાંબેયાં છે.”

“અરે ! રામ ! તમને ધર્મ કરતાં ઘાડ નડે છે. સુઈ રાંડ

હું અભાગણી...” કહી મેનાએ બીની આંખ લૂછી.

“તું નો રડ. મેનો ! હું તને તારા આંસુ લૂછવા માટે લઈ

આવ્યો છું—રડાવવા માટે નહિ...”

મેના શાંત થઈ.

“આજે રાત્રે મારે રામપુર જવું જોઈએ...” સારી ગેરહાજ-

રીમાં તારાથી એકલાં અહિં રહેવાશે નહિ. ચાલ, કપડાં પહેરી લે.

હું તને એક મિત્રને ત્યાં મૂકી આવું...”

મેના અત્ય સમયમાં તૈયાર થઈ. લલિત તેને લઈ બાઝની

વિક્ટોરિયા કરી કુમુદવીલામાં ગયો. નટવરલાલ ધંધાથે બહાર ગયા

હતા. માલતી દિવાનખાનામાં બેઠી બેઠી એક પુસ્તક વાંચતી હતી.

લલિતને એક સુન્દર યુવતી સાથે આવેલો જોઈ માલતી જરા

ત્યકિત થઈ. તેણે લલિતને સસ્મિત આવકાર આપ્યો. મેનાને પણ

જગર આજખાણે માલતીએ વધાવી લીધી.

અવકાર પર પ્રકાશ.

“માલતી ! તમારે આજે મારાપર એક ઉપકાર કરવાનો છે...”

“ જાઓ લલિત ! એવું શું બોલો છો ? તમારું કામ કરવાની શું મારી ફરજ નથી ? માલતીએ કહ્યું :

“તમારી મારા પ્રત્યેની આટલી બધી લાગણી માટે હું તમારો અત્યંત આભારી છું. માલતી ! આ બહેનને તમે તમારે ત્યાં આઠ દિવસ રાખી શકશો ?”

“આઠ દશ દિવસ તો શું પણ તમે કહો તો છું છી સુધી ?” માલતી હસીને બોલી.

“ હું આજે રાત્રે રામપુર જઈ છું. ”

“ કેમ એકાએક ? ”

“ અત્રિ અગત્યનું કામ છે. તમારાથી મારે કંઈ છૂપાવવાની જરૂર નથી. હું એક પવિત્ર બાલિકાને આહું છું. તેના પિતા તેના લગ્ન એક ધીજી યુવાન સાથે કરવા માગે છે. એટલે મારું નાવડું મેણું જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલા ખાય છે...” લલિતનો સ્વર ભરાઈ આવ્યો.

“ પ્રભુકૃપાએ તમે વિનયો થઈ, મારા મનગમતાં લાભી સાહેબને લઈ સત્વર પાછા આવો એવી મારા અંતરની આશિષ છે, લલિત !...” માલતી બોલતાની મનોવ્યથા દાંખી દઈ લલિતને ઉત્સાહ આપતી બોલી.

“ તે વખતે તમારા મ્હોમાં શેર સાંકર !...”

“ બસ, એટલીજ ?...”

અવકાર પર પ્રકાશ.

“ એટલીય તમારા મહેમાં નહિ સમાય !... ”

જો જશ્ય હસી પડ્યાં.

“ મેના બહેનની તમે જરાપણ ચિંતા કરશે નહિ લલિત !... ”

“ તમારી મીઠી છાંયામાં મેના હોવા છતાં મને ચિંતા રહે એ
લલિતજ નથી... ”

એજ દિને રાત્રે લલિતકુમાર રામપુર જવા માટે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટે
શને દેનમાં બેઠા.

અધિકાર ૨૧ મું.

અભિજ્ઞ પ્રેમ.

સાં જ પડવા આવી હતી. વરસાદની એક ઝડી હમણાંજ વરસી ગઈ હતી એટલે ભૂમિ ઠંડી પડી હતી. શ્રીખની ભેગી કરેલી ઉખા ઠંડી કરવાનો વર્ષા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. વનસ્પતિઓ મોથલીની થવાથી પ્રફુલ્લ થઈ હતી. પશુઓ પણ મનુષ્યમતો ચારો અળવાથી આનંદિત થયેલાં જણાતાં હતાં. ગોવાળિયાઓ વાંસની ખંડરી બળવતા દોર ચરાવી ધર તરફ પાછા ફરતા હતા. પક્ષીઓ એકએક સાથે ગેજ કરતાં માળા તરફ ઉડી જતાં હતાં. કોકિલના નાદ હવે બંધ પડી ગયા હતા. અને રામપુરમાં મયૂરોની વધુ વસ્તી નહોતી. રાયજીના બાગમાં એક મયૂર અને દેહ હતા. તે મેકદર્શને ચનચન ચનચન નોચી મધુર ટહુકા કરી રહ્યાં હતાં.

નિમ્બલા તનુમનનો હાથ ઝાલી નદિ કિનારા તરફ જતી હતી. નિમ્બલા ચોવન વસંતમાં મહાજતી હતી. તેના અંગ પ્રત્યંબમાંથી ચોવનનો મદ ઝરી રહ્યો હતો. મનુષ્યમતો પતિની લાડકી ગ્રિયતમા હાવાથી તેની નસે નસે મસ્તી ભરી હતી. સંસ્કારી માતપિતા અને જ્ઞાતિસોયા બાધના સદવાસમાં તેની શુદ્ધિ ખીલી હતી. રસિકતા જીવનમાં વણી લેવા સાથે તેણે જીવનને પ્રભુમય બનાવ્યું હતું. પ્રેમ એજ પ્રભુ છે એ મહામંત્ર તે જીવનમાં હિતારી રહી હતી તથા તેને પ્રભુમોલ આનંદ લૂટી રહી હતી. તનુમન જો તેની બાબી થાય

અધિકાર પર પ્રકાશ.

તો તેના બાઈનું જીવન પણ સ્વર્ગિય અને એવી લાલસાથી તનમનને જીતવાને મથી રહી હતી. પણ તનમનના હૃદય પર વળાધાત થયો હતો. તેનું ધર્મશાસ્ત્ર પ્રેમ-તેનો જીવનમંત્ર પ્રેમ-તેની બાવનાઓ પ્રેમમય-તેની કલ્પના પણ સ્નેહભરી ! તેણે લલિતનું પ્રેમમાં પોતાની બાવના-કલ્પના-મનોરથ-આશા તથા ધર્મ સમાવી દીધાં હતાં. આમ હોવાથી તે સરલ હૃદયે વિમલા સાથે વાત કરતી જતાં કાંતિલાલની-લક્ષ્મીની-પ્રેમની વાત નીકળતાંજ મૌન ધારણ કરી ગંભીર થઈ જતી. તેની આંખોમાં સ્નેહ અબકી રહ્યો હતો. તેનું હૃદય અનેક મનોરથોથી ઉછળી રહ્યું હતું. તેની સર્વ બાવનાઓ કાંઈકે મહાકવિની રમ્ય કલ્પના સમી હતી. પણ તેનો સાક્ષારકાર લલિત સાથે કરવાને તે પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાથી બંધાય ચૂકી હતી.

તનમન પંદર સોળ વર્ષની-યૌવન પ્રભાતનાં રમણિય કિરણો જોતી મુગ્ધા હતી. વિમલા યૌવનના પૂર બહારમાં હતી. એક અસ્ફુટ હતી-મુગ્ધલાવથી લંબવાતી; બીજી જીવંતની મસ્તીથી પરિચિત હોવાથી ડગલે ડગલે ભરતી કરતી. તનમનના હૃદયમાં ધ્રુવ થયેલો હતો-તેની આંખોમાં ચિંતા હતી-છાતી ધડકતી હતી. વિમલા એવા લાવથી મુક્ત હતી તે તનમનનું હૃદય ખોલાવી તેને કાંતિલાલ સાથે પરણાવવાને ઉત્સુક હતી. વિમલા નહોતી જાણતી કે તનમન લલિતની થઈ ચૂકી છે. વિમલા એમ પણ નહોતી જાણતી કે તનમન દેવસાલા છે-તે પૃથ્વીના રિવાજોને નમે એવી નથી. પ્રેમ એકજવાર પરણે છે અને પ્રેમીઓ સાથેજ જીવે છે તથા મરે છે. તનમન આ રમણિય કાળ જીવનમાં ઝીલી રહી હતી.

ઉભય સખીઓ સાદી, સરલ, સ્નેહાળ અને નિર્દોષ હતી. ફર એટલેજ કે વિમલાના અંગપ્રત્યંગમાંથી યોવનનો મદ ઝરી રહ્યો હતો. તે તેના પ્રિયતમની માનીતી દિવારામ હતી એટલે પણ પછે સ્નેહ જીવનની મસ્તીનું સ્મરણ તેની છાતીમાં તોફાની તરંગ ઉપજાવતું. તનમન કંઈ ઓછી મસ્તીખોર નહોતી; પણ તેની મસ્તી-તેના દીલના હિઠાળા હમણાં શાંત થઈ ગયા હતા. તેની નિર્દોષતા-તેના વદનપર ઝગારા મારતી જ્યોત-તેની દિવ્યતા તેની તેજ હતી; પણ ચિંતાને લાધે તેના નયનો જરા શીર્ષા મૂક્યા હતા. હજીય તેના અંધરપર સ્મિત તો વારંવાર ફરક્યા કરતું; પણ એ સ્મિતમાં તે કામણ નહોતું કે જેણે લલિતને ખેલાવે બનાવી એ ખેલાનીમાં એક જાતના અનિર્વાચ્ય આનંદનો દાવો ચખાડ્યો હતો.

હંસણી સમાન ડગલાં ભરતી બન્ને ચાલી જતી હતી. ચિત્ર કારની ખીંછી અથવા કવિના કાવ્ય માટે એ એક અનુપમ દશ્ય હતું. તનમનની પ્રિય મેના સાથેજ હતી. તે તનમનની કામલ હથેલીપર ખેસતી-નાચતી, તેના ખભાંપર નૃત્ય કરતી. અનેક લીલાઓથી યોતાની જાલી સખીને રીઝવવા મથતી પણ તનમન રીઝતી નહિ.

બન્ને નદિ કિનારે જઈ એક શિલા પર બેઠી. રોહિણીના જલમાં પવનની લહરીઓ તરંગ ઉપજાવી રહી હતી. તનમનનું ચીરસ્મરણીય ચમ્પકવૃક્ષ ત્યાંથી નજરે પડતું હતું. એજ રમણિય ભૂમિપર-એજ રોહિણીના કિનારાપર, એજ ચમ્પકવૃક્ષ નીચે લલિત તનમનનો થયો હતો અને તનમન લલિતના આત્મા સાથે જડાઈ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

ગઈ હતી. એતી એજ રોહિણી-એજ જલતરંગ-એજ ચમ્પકવૃક્ષ-એજ ભૂમિ-આજે હતી; પણ તનમનને લાગ્યું કે કંઈક નથી-કંઈક ઊણુ છે. જે ઝરણે તેનાં લગ્નગીત ગાયાં હતાં, જે પર્વતે તેને આશિષ આપી હતી, જે સૂર્યકિરણો તેના રત્નેકસંબંધ વેળાએ નૃત્ય કરવા આયાં હતાં, જે વૃક્ષવદ્ધરીઓને ચીર લટકીએ તે સમયે હસાતી હતી-તે બધાંય આજે તનમનની નજરે ગંભીર લાગ્યાં. સૃષ્ટિમાં આજે તે સૌન્દર્ય-હોતું-સૌન્દર્યમાં આજે પહેલાંનું આકર્ષણ-હોતું. તેનું બહાલું ચમ્પકવૃક્ષ પણ જાણે આંસુ સારતું હોયતી એવું બાલાને આજે લાગ્યું.

“તનમન કવી રમેણિય કુદરતની લીલા છે ? ...” વિમલા

હસીને બોલી.

તનમન કંઈજ બોલી નહિ. તેણે એક નિઃશ્વાસ લાખ્યો. આ શિલાપર તે લલિતની સાથે બેઠી હોય, નહિનું ઝરણ તેને પ્રેમસાગર શીખવતું હોય અને લલિત તેના કનમાં કંઈ કંઈ શીકા બોલો કહેતો હોય-એવું ચિત્ર બાલાની દષ્ટિ સામેબંધ થયું. તેના વદન પર ગંભીરતાની છાયા આવી.

“તે લાભી સાહેબ ! તમને આમ જીલ સીવીને બેસતાં કયારથી આવડ્યું ? ...” વિમલા તનમનની હડપચી પકડી બોલી.

“વિમલા બહેન !” કંઈક દુઃખદ સ્વરે તનમન બોલી.

“આપણે બે બહેનો થઈએ તેમાં મજા છે કે નાણું બોખાઈ થઈએ તેમાં ?”

“નાણું બોખાઈના સંબંધ બહેનોના સંબંધ કરતાં શું કંઈ

“પણ રીતે ઉતરતો છે ?” વિમલાએ માનો સવાલ કર્યો.

“નહિ. હું એમ કહેતી નથી; પણ આપણે ખરેખરા રહીએ તો કેમ ?”

“આમ મર્જમાં ન બોલ, મીઠી ! હું તારા દિલમાં કંઈ હું છે ? હું મારી જાતી થવા નથી માગતી ?” વિમલાએ વાત છેડી.

“વિમલા ખરેખરા ! કાંતિલાલ જેવા સરસ્વ કુટુંબ પુરુષ બહુ એકલા હોય છે. તમારા સાથ પુરુષોમાં રત્ન સમા છે. તેમની સામે મારાથી એક બોલ પણ બોલાય એમ નથી...” તનમને વધુ બોલી શકી નહિ. તેની મુંઝવણ અત્યંત બીજો થઈ. તેનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો અને સ્વર ફેરવ્યો.

“શું છે, તનમન ? હું કેમ મુગ્ધ છું ? શું હું તારી બહેન નથી ?... જો, પેણી સાત આવે છે...” વિમલા કાંતિલાલને બોલતો જોઈ બોલી. કાંતિલાલનું નામ સંતોષતાંજ તનમને અંખે લાગી નાખી.

“તું ક્યાંથી આવ્યો, કાંતિ ?” વિમલા અચાણી થઈ બોલી.

“હું દુગ્ધા નીકળ્યો હતો. તેમાં તમને જોયાં એટલે અહિં આવ્યો...”

“હીક થયું. બેસ.”

કાંતિલાલ એક પથરપર બેઠો. તનમન લજ્જાથી નીચું જોઈ બુપ્તબુપ બેસી રહી.

“કાંતિ ! હું બે ચાર ચમ્પાનાં ફૂલ ચૂંટી લાવું-બેસજે હો, તનમન ! ચાલી ન જતી-” કહી વિમલા હરિણીને વેગે ચાલી.

અવકોર પર પ્રકાશ

ગર્ભ, તનમન ચક્રિત થઈ. જાણી જોઈને વિમલા અસી ગઈ એમ તેને લાગ્યું.

વિમલા ગયા પછી કાંતિલાલ તનમનની સહેજ નજીક ગયો. તનમન દયામણા વદને બેસી રહી.

“તનમન ! તમે મારા થવા નથી આહતાં ?” કાંતિલાલના સ્વરમાં તેના હૃદયનું કંઈક રક્ત હતું.

તનમને આ પ્રશ્ન સાંભળી ઉંચું જોયું. તેની કંઈક આંખોએ જ કાંતિલાલના પ્રશ્નનો જવાબ આપી દીધો.

“તનમન ! તમારા હૃદયનો માલીક થવાનું સદ્ભાગ્ય મારા નસિબમાં નથી લખાયું એમ મને તમારી આંખો કહે છે. પણ હું તમને સરલ હૃદયે એક પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું. તમારી પ્રત્યક્ષ વિરૂધ્ધ, તમારું દીવ દુભાવીને મારી ગમે તેવી તનમનને હું બળજબરીથી મારી કરવા નથી માગતો. તનમન ! બોલો, ખુલ્લા દીલે મને કહી દો. તમારું દીવ કોઈ બીજા ભાગ્યશાળી પર ચોટાયું છે ?”

કાંતિલાલ ! ... ” તનમન બોલી.

“વડીલોએ વડીલનું કામ કરી નાખ્યું છે. હવે આવી વાતોથી કશો શો ? હું મારા નસિબને શરણે થવાને તૈયાર છું.”

“તમે મને અન્યાય કરો છો.” કાંતિલાલ ચીરાતા હૃદયે બોલ્યો.

“જો તમે મારી સાથેના તમારા લગ્નમાં અસંમત હો તો હું વચન આપું છું કે હું લગ્ન કરવાત્રી મારા પિતાજીને સાક્ષી ના પાડીશ ...”

“ હું તમે ના પાડશો ? ”

“ હા. તનમન ! હું ના પાડીશ. તમને ગયા ઉન્હાળાથી મેં
મહારા હૃદય મંદિરમાં દેવી તરિકે સ્થાપ્યાં છે. તમારા સહચારમાં મેં
આ જગતમાં સ્વર્ગ ઉતારવાનાં મનોરથો ધર્યા છે; પણ જે મારી
દેવી મારી થયા ન ગાગતી હોય તો તેના કામલ હૃદયપર બલાતકાર
કરવાનો મને કશો હક્ક નથી. તનમન ! બોલો. શું હું તમારે માટે
નાલાયક છું ? ”

“ નહિ. કાંતિલાલ ! તમે કાંઈ પણ રીતે નાલાયક નથી.
હવે તમે કોઈપણ સ્ત્રીને સુખી કરી શકશો એવી મારી માન્યતા
છે. હું સરલ હૃદયે કહું છું કે તમારા જેવા આદર્શ ભરથાર હિંદુ
સંસારમાં કોઈ બાબ્યશાળી યુવતીનેજ મળે છે ... ”

“ તો પછી તનમન આપણી સગાઈની ગાત થવા માંડી ત્યારથી
તમારે દીલ રડી રહ્યું છે તેવું કારણ ? ”

“ તે હું તમને નથી જણાવી શકતી ... ”

“ તનમન ! શું તમને મારાપર વિશ્વાસ નથી ? હું તમને
વચન આપું છું કે તમારા પિતાજીને કે કાઈને પણ હું તમારું
વાત નહિ કહું. કહો, મારી દેવી ! તમે શા માટે મારાં થતાં નથી ? ”

“ તમે વચન આપ્યું છે અને મને તમારા વચનપર વિશ્વાસ
છે. સાંભળો, કાંતિલાલ ! પ્રેમ એકજવાર પરણે છે. ખરું કે નહિ ? ”

“ હા. તદ્દન ખરું. એ સત્ય પ્રભુએ શીવેલું છે. એ સત્યને
જ્યારથી હિંદુઓ - બુદ્ધ્યા ત્યારથી પામમાલ, ગના ગયા—”
કાંતિલાલ બોલ્યો.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“ ખરી વાત. તો પછી જો દિલ એક વાર એકને અપાઠ ગયું હોય તે તમને હું શી રીતે આપી શકું ? ”

“ નજ આપી શકો. તનમન ! હું તમને એજ વાત કહેવા આજે આવ્યો છું. મેં વિમલાને આજેજ સવારે કહ્યું કે તમારા દીલમાં કંઈક છૂપું દઈ છે—તમે મારાં થવા નથી માગતાં અને તમને હું ગમે તેવા પ્રયત્ન પ્રેમથી આહતો હોઉં છતાં બલજખરીથી મેળવવા નથી માગતો...”

“ આ...હા ! કાંતિલાલ ! મારા વ્હાલા મિત્ર ! તમારા શબ્દો મારી છાતી પરનો ગ્રસણ-ભાર આજે દુર કરે છે. તમારો આ આભાર હું શી રીતે વાળું ? ”

“ આમાં આભાર જેવું તો કંઈ છેજ નહિ. છતાં જો તમને તેવું કંઈક લાગતું હોય તો મને હૃદયેશાં તમારો મિત્ર થવા દેશો તો હું મારા જીવનને ધન્ય માનીશ...”

“ તમારા દીલની લાગણી હું સમજી શકું છું. કાંતિલાલ ! તમે મહાન આત્મભોગ આપો છો. પણ હું લાચારીથી તમારા દીલપર લા કરું છું. અને માફ કરશો ? ”

“ એમાં માફ કરવા જેવું છેજ શું ? તનમન ! તું મારી પ્રિય બહેન થઈ રહેશે—મારી મિત્ર બની રહેશે—એ વ્હાવો કાંઈ જેવો તેવો છે ? ”

તનમનના દિલમાં વ્હાવો ઉભરાયું.

“ મારા વ્હાલા લાલ ! હું તમારી જ-મોજ-મ ખણી રહીશ.”
કાંતિલાલની આંખમાંથી જો અશ્રુજિંદુ ટપકી પડ્યાં. તનમનનાં મનોહર કપોલો પણ લીંગ્યાં.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“કાંતિ ! મીઠા !...” તનમન પોતાના રૂમાલથી કાંતિલાલનાં આંસુ લુછતી બોલી:

“તને દુઃખ થાય છે તે જોઈ મારી છાતી ચીરાઈ જાય છે. મણુ મારા બહાલા મિત્ર લૌકિક સંબંધ કરતાં આપણી વિશુદ્ધ મૈત્રી શું બોલી કિંમતી છે ?”

“નાહ. બહેન ! તારી મૈત્રી મારે મન સ્વર્ગ મુખ સમી છે. ચિંતા ન કરતી. હું આંજોળ પિંતાજીને ના પાડી દર્શા અને તને તારા પ્રિયકર સાથે પરણેલી જોઈ આનંદ પામીશ ...”

તનમને નયનોદ્વારા પોતાની કૃતમતા વ્યક્ત કરી. તેના અધરપર સ્મિત ફરક્યું.

“ખસ. આજ મારો આનંદ ! તારા વદનપર સ્મિત ફરક્યા કરે-તું આનંદમાં રહે એજ મારું સ્વર્ગ, તનમન !”

“અને તમને હું મારાં બાબી સાહેબ સાથે...”

“એ શું બોલે છે ? તનમન ! તારા ભાગ્યશાલી પ્રિયતમને આપેલું દીલ તું મને આપી શકતી નથી. તો પછી જે દીલ મેં તને સમર્પી દીધેલું તે હું બીજીને આપીશ, એમ ?” કાંતિલાલ તનમનને બોલતી અટકાવી બોલ્યો.

“ત્યારે ? ...”

“ત્યારે શું ? તનમન ! શારીરિક વાસનાની તૃપ્તિ કરતાં પ્રિય-તમાની વિશુદ્ધ ભક્તિમાં શું વધારે મઝા નથી ? હવે હું એ દૈવી મઝામાં મસ્ત રહીશ અને મારી તનમનને નિષ્કામ ભાવે પૂજશ.” કાંતિલાલથી વિરોધ બોલાયું નહિ.

તનમન પણ કાંતિલાલને વિશેષ દુઃખ થશે એમ ધારી વધુ કંઈ બોલી નહિ. થોડીજ વારમાં કાંતિલાલે પોતાના શોકને આવરી લીધો. તેણે તનમનના મિત્રનું પદ સ્વીકાર્યું. તનમન પણ હર્ષિત દશ ઉભય ભૂતકાળ જાણે ભૂલી ગયા હોયની તેમ મલકાંઈ મલકાંઈને વાત કરવા લાગ્યાં.

“વિમલા બહેન!...” તનમને ખૂબ મોરી. વિમલા આવી.

“કેમ? અમને એકલા મૂકી દેવાં છે કે?”

“તમે ક્યાં એકલાં છો? એકલાં હોવા છતાં...”

“વિમલ!...” કાંતિલાલે વિમલાને અટકાવી.

“અમે હવે પ્રિય મિત્રો થયાં છીએ.” તે હસ્યો.

“એમ?...” વિમલા કંઈક દુઃખી થઈ બોલી:

“કંઈ ફીકર નહિ...તો પણ સારાં અભિનંદન!...”

વિમલા બોલી.

ખીજીજ પહે ત્રણેના વદન હાસ્યથી ખીલી રહ્યાં.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

કાંતિલાલનું ધર્મકર્તવ્ય.

કાંતિલાલે નિઃસ્વાર્થી, દૈવી પ્રેમ કેવો હોય તેનું અત્યંત દર્શન પૂરું પાડ્યું. દિવસિનાની તનમનને તેનું પ્રેમાળ હૃદય જામ કરવા તૈયાર થયું નહિ. તનમન જતાં-તનમન ખીજતી થતાં તેના અવનતા સઘળા મતોરથો હવામાં ઉડી જતા હતા-તેની આશાઓની ઘૂળધાણી થઈ જતી હતી-તેનાં સર્વ સ્વપ્નો અધુરાં રહેતાં હતાં-તેની આશાનો મ્હેર ક્યારે જતો હતો-તેના અવનતી જ્યોતિજ શુકાઈ જતી; છતાંય વીર યુવાન અડગ રહ્યો. “મ્હાનું અને મહેનું” એ મહામંત્ર તે શીખ્યો હતો.

“અહા! મીઠું સુખ તો હશે પ્રેમીને દાઝવામાં.”

આ કંવત્ર તે અવનમાં અનુભવતા તૈયારજ થયો. તેણે તનમનને પોતાના અવનની સહચરી બનાવવાની આશા રાખી હતી. તનમન હસિતની સહચરી બની. વીર યુવાન આત્મભોગ આપવા તૈયાર થયો. તેણે તનમનને નિષ્કામ ભાવે પૂજવાનો નિયમ કર્યો. તનમનને- પોતાની હૃદયરાણીને સુખી કરવામાંજ તેણે પોતાનો ધર્મ જોયો. પ્રેમ ખલાતકારથી-દુતિયાનાં રિવાજથી-કુળની મ્હોટાઈથી કે વિદ્યાના અંકારથી મેળવાતો નથી. દીલ દીલને આકર્ષે-આત્મા આત્માને સજે-દો વન્ય પક્ષે એ આત્માનું એકી કરણ થાય-ઉત્તમ એકનેક વિના એક પણ પણ ન જીવી શકે એવી લાવના અંતરમાં દહીજત અણ અણ તેનું નામ-પ્રેમ! નિર્મળ પ્રેમ અવનને જ્યોતિર્મય બનાવે

છે. પ્રભુની નિકટ દમ્પતીને લઈ જાય છે. આવા પ્રેમીઓ સંસારના દુઃખો અને પાપ પ્રપંચોથી પર રહે છે. તેમની જીવન વસંત કદિયજી પૂરી થતી નથી. તેમની ઉપાનો અંતજ આવતો નથી. અંદની રાતે પ્રિયતમાના સહવાસમાં પ્રેમીને ત્રંદકિરણોમાં પ્રભુનું અદ્ભૂત તેજ જણાય છે, પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેને પ્રેમનો-પ્રભુનો વાસ જણાય છે. આ જહુગરી પ્રેમની અંસરીનો મધુર સ્વર જે યુગલ સાંભળે છે તે આ પૃથ્વીમાં એવું રમણિય સ્વર્ગ ઉતારે છે કે જ્યાં દેવો આવીને વસવા ચહે. આવું સ્વર્ગ ઉતારવાની કલા તનમનમાં હતી. કાંતિલાલ એ જહુગરી. કલાકારને પોતાની કરવા માગતો હતો. પણ એની વીણાનો તાર તનમનના સૂર સાથે એક થાય તે પહેલાં તનમન અને લલિતનાં દીલ પરસ્પર આકર્ષાયાં-એકરૂપ થઈ ગયાં. કાંતિલાલને આ થયો-તેનું દીલ ભાંગી ગયું; પણ તે બહાદુર મર્દ હતો. પ્રેમના આ શીલવાની તેના દીલમાં તાકાત હતી. વાસનાનો તે ભૂખ્યા નહોતો. તનમન લલિતની થઈ તેથી કાંતિલાલ તનમનનો પ્રિયતમ થઈ શક્યો નહિ. પણ ઉભય પ્રિય મિત્રો તરિક્ત રહેવાને કળૂલ થયાં હતાં; અને કાંતિલાલને પોતાની દિલ્લદારની મિત્રતા શારિરિક વિલાસ કરતાં વિશેષ મીઠી, મોહક અને દેવી જણાઈ. તેણે તનમનને નિષ્કામ ભાવે પૂજવાનો-ચાહવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રાહિણીને દિનારે તનમન લલિતનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એજ પાવત્ર સ્થળે કાંતિલાલે પોતાની વાસનાનો ભોગ આપ્યો. તનમનને તેણે ખાત્રી આપી કે તે તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ, બહાત્કારથી તેનો થવા નથી માગતો. આવો દેવી ત્યાગ કાણ કરી શકે ? જગતના શરીરભૂખ્યા

માનવીઓ જે દિને વાસનાના નદિ પશુ દીલના ભૂખ્યા મનશે ત્યારેજ સંસારમાં શાંતિનાં ઝરણાં વહશે.

તનમને કાંતિલાલ પાસે જરાય સંકાય વિના પોતાનું દીલ ખાલી કર્યું. લલિતને કાંતિલાલ ઓળખતો હતો. એવા વીર, ઉદાર, પ્રેમાલ યુવાન તરફ તનમનનું દીલ ટપ્પું તેમાં તેને કંઈ પણ અયોગ્ય જણાયું નહિ તેની વિચારસ્રષ્ટિ આતિ વ્યાપક હતી. સંસારીઓના સંકુચિત-મર્યાદિત રિવાજો કરતાં તે પ્રભુના અલંકાર કાયદાઓને વધુ માન આપતો. તેનો ધર્મ વિશ્વધર્મ હતો. તેનો જીવનમંત્ર પ્રેમ હતો. તનમને લલિત સાથે લગ્ન કરવામાં રાયજી સંમત ન થાય તો કૌમારવ્રત પાળવાનો દંઢ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. એ વાત પણ તેણે કાંતિલાલને કહી. કાંતિલાલે તનમનને રાયજી જેવા ઉદાર વિચારક કદિપણ પોતાની બહાલી કન્યકાનું દીલ તોડી નાખી, સમાજના અન્યાયા કાર્યદાને વશ થશે નહિ એવું આશ્વાસન આપ્યું અને પ્રસંગ વશાત્ વર્ણાતર સમંતી વાત કાઢી રાયજીને એ દિશાએ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે તનમનની સંમતિ માગી લીધી.

ખીજે દિને રાયજી એકલાજ પોતાના વાંચનગૃહમાં બેઠા હતા ત્યારે કાંતિલાલ તેમની પાસે ગયો. તેના વદનપર કેંક શોકની છાયા હતી; પણ તે સાથે નિશ્ચલતા પણ હતી. પોતાના સુખને ભોળે પોતાની પ્રિયતમાને સુખી કરવાના આશ્રમાં તેને એક વ્યતનો અનિર્વાચ્ય દૈવી આનંદ થતો હતો. એ આનંદની છટા તેના મોનવદુઃખને નાશ કરતી હતી.

“શું વિચારમાં છો, કાંતિલાલ ?” રાયજીએ કાંતિલાલ એક પુરશીપર બેઠા પછી હસીને પૂછ્યું.

“ મારે આપને એક અરજ કરવાની છે. ”

“ ખુશીથી કહો...”

“ મારે આજથી તનમન બહેન સમી છે...”

“ હે...”

“ હા...”

“ પણ એમ કરવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ કારણ તમે જોઈ શક્યા નથી: પણ હું જોઈ શકું છું. ”

“ મહેરબાની કરી સ્પષ્ટ બોલશો ? ”

“ હા. હું સ્પષ્ટ બોલીશ. પણ તે પહેલાં આપને હું સવિનય તુલ્યો માગું છું કે આપ કનેહલક્ષ્મીને સતકારો છો. કે આપણા સંસારમાં જેમ ભટકાવી મારવામાં આવે છે તેમ ગમે તેનું કુમાર અને કુમારિકાને જોડી દઈ કુળાં દીલ ચીરવા માગો છો...”

“ મારી ભૂલ હું કબૂલ કરું છું, કાંતિલાલ! તનમનના વિવાહ તમારી સાથે કરવામાં મેં એટલી સંમતિ માગી નથી. હું મારાં લેખમાં એટલો ભૂલ્યો...” રાયજીએ ખુલા દીલે પોતાની ભૂલ કબૂલી. કાંતિલાલના દિલમાં આશા ઉત્પન્ન થઈ.

“ તમારા જેવા ઉદાર પિતાઓ નો બધી કન્યકાઓને મળતાં હોય તો આજેજ આપણે આં સોનાનો સૂર્ય ઉગે...”

રાયજી સૌનજ રહ્યા. થોડીવાર પછી તેમણે કહ્યું:

“ કાંતિલાલ! મેં ધાર્યું હતું કે તનમન તમારી સાથે જુઓ થશે...”

“ એ વાત સાચી છે: પણ માઆપોની સારામાં સારી ધારણા કાંઈકવાર તેમનાં બાલકાના દીવપર વજ્રપ્રહાર કરે છે...”

અધિકાર પર પ્રકાશ

“ તમારું દલીલ મારાથી ખોટી પડાય એમ નથી...”

“ વડીલશ્રી ! હું આજે તમારી પાસે માફ દીલ ખોલવા આવ્યો છું. તનમનને મેં આ હૃદય મંદિરમાં પધરાવી દેવી તરિક્ક પૂછ છે અને પૂછરા, પણ બ્યારથી મારા વિવાહની વાત થવા લાગી ત્યારથી તેની આંખો રડી રહી છે. આ કરણ પરિવર્તન તમે જોઈ શક્યા નથી-ગંગાખા કે મારી બાની નજરે. પડયું નથી. પણ હું જોઈ શક્યો છું. તનમન બીજા એક કુલીન યુવાનને આહે છે...”

“ હું...”

“ ચોક્કા છે શા માટે ? શું તેને આહવાનો અધિકાર નથી ? દીલ ફાટને દીલ લેવાની કયા ધર્મશાસ્ત્રની આણ છે ? ”

“ તમે તનમનની વકીલાત કરવા આવ્યા છો. ”

“ હા..હું તનમનની વકીલાત નહિ કરું તો કાણ કરશે ? એને સુખી કરવામાં-એને આનંદી બેવામાંજ મારા પ્રેમની કસોટી છે. ”

“ પણ તનમન કોઈને આહે છે એવું હજુસુધી મને માલૂમ પડયું નથી. એ બાળત છૂપાવવામાં તનમન પોતાનો ધર્મ ભૂલી છે...”

“ નહિ જ. તનમન જેવી દેવ બાલા ધર્મ ભૂલેજ નહિ. તે પોતાના ધર્મનેજ વળગી રહી છે. તેના હાથે કંઈ પણ અયોગ્ય થયું નથી. અને તે પોતાનો પિતૃધર્મ કેટલો બધો સમજે છે તે એટલા પરથીજ સમજાશે કે તમારા દીક્રને જરાપણ દુઃખ થાય તેના કરતાં પોતાના પ્રેમનું બલિદાન આપી તે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તી તે પોતાના જીવનને હોમવા તૈયાર હતી-હજુય તૈયાર છે -પણ હું તેનો ભોગ લેવા નથી માગતો. ”

“કાંતિલાલ ! તમે મને એક ગંભીર બુલ કરતો બતાવ્યો છે માટે તમારો હું ગ્રણી છું. મારી એકજ બુલ મારી લાડકી દી-કરીના જીવનની પાયમાલી કરી નાખત” રાયજી ગદગદ સ્વરે બોલ્યા.

“હું ધર્યું છું કે તમારા જેવા ગિતા સર્વ હિંદુ આગિદાઓને મળે ...” કહી કાંતિલાલ ત્યાંથી ચાલી ગયો.

રાયજી ગંભીર વિચારમાં પડ્યા. થોડીકવારમાં નવન હસ-હસતી તેમનાં પુસ્તકો ગોઠવવા ચાલી.

“તનમન ! ...” રાયજીએ તનમનને બોલાવી.

“એક વાત તને પૂછું, દીકરા ! ...”

“શું છે બાપુજી ? પૂછોને ? તમે આંટલા ગંભીર કેમ છો ?” તનમનના મુખમાંથી ફૂલડાં ખર્યાં.

“કંઈ નહિ. તારે કાને પરણવું છે ?”

“જાઓ ? એવું શું પૂછોડો, બાપુજી ?” તનમન ભૂમીપર નયન ઢાળી બોલી.

“તનમન ! આ વખત શરમાવાનો નથી. તું સોટી થઈ છે-મમજણી છે-તને મેં સારું શિક્ષણ આપ્યું છે; એટલે તારા જીવનની સાથી તારેજ પસંદ કરવો જોઈએ. બહેન ! શરમાના-સંકાય ન શખ. મારી તનમને કંઈપણ અયોગ્ય ન કહ્યું હોય એવી મારા અંતરમાંની ખાત્રી છે, બોલ બહેનાં ! તારે તારી જીવનસાથી કયા સુકાનીને સોંપવી છે. ?”

“તમે એ સુકાની તો પસંદ કર્યો છે ...”

અંધકાર પર પ્રકાશ.

“દ્રાણુ! કાંતિલાલ! હા-પણ એમાં મેં તારી સંમતિ લીધી.
જોડાતી એ મારી શૂલ! તનમન! હિંદુ સંસારમાં કન્યાની કંઈજ
કિંમત નથી; પણ મારી તનમન મારે મન-દુનિયાનાં તખ્તો કે-
રતાં વધારે છે. ખોલ ખુલેનાં !”

તનમનના મોહક ગાલોપર શરમતી રાતી સુરખી આવી.
તેનાં તથેનો નીચાં નમી ગયાં. તે અતિ મંદસ્વરે પોતાની યોગીમાંથી
એક કાગળ કાઢી બોલી:

“આ વાંચો, બાપુજી ! ...”

ગુલાબરાયજીએ કંઈક ટુચતાં સ્વરે પત્ર વાંચતા માંડ્યા:

મારી તનમન,

તારો પત્ર મળ્યો. વાંચી હર્ષ પણ થયો અને શોક પણ.
વહીણની આસા વિના તારે કંઈ પણ પગલું ચરવું એવી મલાહ
મારાથી તને કેમ અપાય ? હું આજે રાત્રે સુખામથી ઉપડીશ. રા-
અપુર આવી વહીણને મળીશ અને તેઓશ્રીને જે યોગ્ય લાગશે તેમ
કરશે. પણ, જો તેમને આપણો યોગ અશક્ય કે અયોગ્ય જણાય
તો મેં તારા જેવોજ નિશ્ચય કરેલો છે. હું જીવલે અવિવાહિત
વહીશ. તનમનના પ્રેમનું ભૂખું મારું દીવ ખીજનો ખ્યાલ કરે, એના
જેવું ભયંકર પાતક મને ખીજું કોઈજ જણાતું નથી. ઉતાવળને
લીધે વધુ લખતો નથી: તથા દીવ પણ એટલું બધું ગમરાધ ગયું છે
કે વધુ લખાતુંયે નથી.

લી. ત્હાનેજ,

લલિત.

તનમન થરથર ધ્રુવતી પિતાનો ન્યાય જાણવા આતુર થઈ ઉભી હતી. અતે રાયજીની આંખ છેલ્લી લીટીપર ફરીવળી. થોડી દુનાર-ગંભીર વિચાર કર્યા પછી તનમનને પાસે બેસી તેના માથા પર હાલથી હાથ ફેરવી રાયજી બોલ્યા:

“ તનમન ! બહેન ! તારા નાવનો એજ સુકાની થશે ... ”

તનમનને હર્ષની ઘેન આવી. તે પોતાના ઉદાર પિતાને વળગી પડી-ઉભાયતી આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવ્યા.

હર્ષનો પ્રથમ ઉલ્લસ શમી ગયા પછી તનમન બોલી:

“ પણ આપુજી ! આ આ વાત માનશે ખરી ? ”

“ તેને હું મનાવીશ દીકરી ! તું હવે ચિંતા ન કર. પ્રભુ તને સુખી રાખે ... ”

અદ્ય સમયમાં વિમલા અને કાંતિલાલને તનમને આ વધામણી સંભળાવી. ઉભય હર્ષ પામ્યા.

“ આમ જો ! વિમલા ! આજે લલિત આવવાનો છે. આ વાત તેને કહેવાની તને આણુ છે ... ” તનમને વિમલાને એકાંતમાં કહ્યું.

“ કેમ ? બિચારાપર અત્યારથીજ જો ફૂકમી ચલાવવામાં કંઈ છે ? ”

“ બિચારો શાનો છે જો ! તું જોજો તો ખરી-એ આવે ત્યારે ! લલલલાને બિચારા કરે એવો છે ! લડવા બેસેને તો જાણે તોફાની વાદ ! ... ” તનમન ઉછળતે અંતરે બોલી.

અંબડાર પર પ્રકાશ.

“ એમ કે ? તે એ વાધને તે બકરાં બનાવવાનો વિચાર રાખ્યો છે કે ? ”

“ એ મારી પાસે તો હમ્મેશાં ગરિયા ગાય જેવોજ રહે છે ...એની કરડાડી કંઈ આપણી પાસે નહિ ચાલે, સમજી કે ? ”

“ શાની ચાલે ? ને તેમાં તારા જેવી ઉર્વશી પાસે એ બિચારા પુરવાના શા ભાર ? ... ” વિમલાએ તનમનના ગાયપર ધીમે તમાચો મારીને કહ્યું.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

સત્ય ધર્મ.

મનશકે પાંચેક વાગવાનો સમય હતો. હજુ રાત્રિનો પરકો ચોરાઓ નહોતો પણ તેને ચીરવાનો થોડો થોડો પ્રયત્ન થયો હતો તારો કરી રહ્યો હતો. આ વખતે લલિત એક ટાંગામાં ખેસી રામપુરની હડમાં દાખલ થયો. તે ઘેર આવ્યો ત્યારે અંણોદય થવાની તૈયારી થઈ હતી. મરઘાઓ ફૂકડેફૂક અવાજથી ગામની શેરીઓ મગવી રહ્યા હતા.

લલિતે આંગણામાં પગ મૂકતાંજ દીવાળી સામી મળી.
“કમ ભાઈ ! પેલીનું શું થયું ? ...” દીવાળીએ પહેલો

ગોળો ફેંક્યો.

“કાનું ?” કંઈક ધિક્કારની અને કેંક કોપની લાગણીથી લલિત બોલ્યો.

“કાનું વળી ? એમ અગણ્યો શાનો થાય છે ? તે જેને ધરમાં રાખી હતી તેનું ? અહિં તો તારા આપને તે અમને ખાવાનું ભાવતું નથી —”

“એમાં ખાવાનું નહિ ભાવવા જેવું શું થયું છે ?”

“શું થયું છે ? તને શું છે ભાઈ ? અહિં તો ગામમાં મહોડું દેખાડવું ભારી પડે છે. જે સાંભળે છે તે બધા થુ થુ કરે છે. પરમ દહાડા સુધી તો અર્થદાસ કોઈને આપણું તામ દેવા દેતો નહોતા. પણ પરમદહાડાથી તેમની તખીયત એકદમ બગડી ગઈ છે.

ત્યારથી મુઆ લોટા ગમે તેવી વાતો કરેછે. કુવાને મ્હોડે ઠાંકણું હાથ-કંઈ લોટાને મ્હોડે તાળાં દેવાય ?" દીવાળીએ પોતાનો ઉલ્લસ અહાર કાઢ્યો.

"તું મકામી ગભરાય છે, ખા ! લોટા આપણને શું કરવાના છે ? મેં ક્યાં તેમના હાથી થોડા માર્યા છે ? ... " લલિત કપડાં કાઢતો ખોલ્યો.

"ત્યારે અધા વાત કરે છે તે ખોટી ? મુઆઓ કહે છે કે લલિતે તો એક વઢેલી જુવાન આધને ઘરમાં રાખી છે ... "

"જો ખા ! ખરી વાત એ છે કે એ આઠ ઉંચા કુળની છે-સંસ્કારી-છે. નિરાધાર થવાથી તે એકવાર ગમડી પડી હતી, તે પવિત્રતાને ચાહે છે. ધર્મને ઝોળખે છે. તેને મેં આશરો આપ્યો, મારી અહેતુ, માની ને પાપ કરતી અટકાવી તેમાં મેં લોટાનો કે ધન્યરનો શો ગુન્હો કર્યો ?"

"હાય ! હાય ! ત્યારે તેં એને ઘરમાં રાખી છે એ વાત ખરી કે ? લલિત ! ભાઈ ! તું તો અંગ્રેજી ભણીને છેકળ વંદી ગયો. આપણા આપદાદાની આગરનો તો વિચાર કરવો હતો ... "

"મારા કામથી આપદાદાની આગર કલંકિત થવાની નથી દેલડી વધશે "

"કપાળ તારૂં ! તારી તો બળી અક્કલજ જાગૃતા જેવી થઈ ગઈ છે. નાતુજાત-ધર્મકરમ-કંઈનું ભાનજ નથી- " કહી દીવાળી અમડતી ફરફતી ઘરમાં ગઈ.

સાતેક વાગે માણેકલાલે આછાનાનો ત્યાગ કર્યો. લલિતને જો-

તાંજ તેણે તેને ઉધડો લેવા માંડ્યો. લલિતે ખુસાસો કર્યો—પોતાની પવિત્ર લાવનાની ખાત્રી આપી; પણ પત્થરપર પાણી !

“ હશે. હવે જે થયું તે. તું હમણાં અહિંજ રહેજે. તારા લગ્નની વાતો ચાલે છે તે બનતાં સૂધી નકી થઈ જશે. હમણાં અર્થદાસની તબિયત બહુ ખીમાર છે. તેમને જોવા જજે ... ”

“ વાર. ” કહી લલિતે પતાવ્યું.

તેના દીલપર ધા પર ધા થવા લાગ્યા. રાધજી તનમનતા લેતી કરવાની તક્યારીમાં હતા. હવે તે યુદ્ધક્ષેત્રમાં આવી ઉભો હતો. એક આજુ કર્તવ્ય બળવવાનું હતું. ખીજી આજુએ માતૃપિતાની લાગણી આવવવાની હતી. સમાજનો ધોર તિરસ્કાર સહન કરવાનો હતો, સમાજની મર્યાદાની બહાર એક ડગલું લરનારને કેવી ધોર રાખ કરવામાં આવે છે તેનો મુંબાઈમાં મેના આવી તેને બીજેજ દહાડે લલિતને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. પણ તે સમયે તેને અપરિચિત દાનવો સામે લડવાનું હતું. આજે તે પોતાનાં માતૃપિતા-સગાં બહાલાની સામે વિગ્રહ જગાવવાની નાજુક સ્થિતિમાં મૂકાયો હતો. ઘરમાં પગ મૂકતાંજ તેની માતાએ મ્હોં ચઢાવ્યું હતું. તેના પિતાએ તેની ધૂળ ઝટકી નાખી. એ ઉપરાંત તેના હાથમાંથી તનમન જવાના લય કિતપત્ર થયો હતો. બધા કરતાં આ ખ્યાલ તેને વધુ કમકમાવતો. તનમન ગઈ તો ફક્ત જીવાશે-જીવન દીપકજી તનમન જતાં બુઝાઈ જશે—એવી તેની માન્યતા હતી. તેણે મેના રાખી તેનો તેના પિતાએ ઉધોળ અર્થ લીધો હતો. “ દીકરો હવે મોટો થયો. તેને પરણાવવો જોઈએ ” આવો વિચાર માતૃકલાલને આવ્યો; અને

અર્થદાસ પર પ્રકાશ.

મના સાથે રહી લાલત નકેના ખાડામાં સરી જશે એવી ચિંતા ઉત્પન્ન થવાથી અને તેની કોઈ માંમતી પૂતળો લલિતને રમકડાં રૂપે સ્થાપના માટે તેણે ખટખટ કરવા માંડી. આ અનુભવનાં મારણેટલાક જો જમાઈરાજ અર્થદાસે બહુ હોંસલર લાંચ લીધો. તેણે એક દરોડે વર્ષની, મહોડાપર શીતળાના ઝાંઝાળી, ચુરત વૈષ્ણવ ધર્મો ગિતાની અલણ કન્યા લલિત માટે શોધી કાઢીઃ એવામાં રાજેએ ધિજાને પટકાયા ને લલિતની સગાઈ થવી રહી ગઈ.

એક જે કલાક આરામ લઈ લગભગ દરોડે વાગ્યે લલિત રા-યજીને મળવા ગયો. રાજજીએ તેનો ન્હાવથી સરકાર કર્યો. કાંતિલા-લ પણ તેને મળ્યો. ઉલ્ક્ય એકમેકને વિશેષ આજખી શક્યા. તન-મને પણ નયનોદ્વારા લલિતને વધાવી લીધો. બધાંએ સાથે મળી થોડાક ટોલ ટપ્પાં નાખી પછી લલિતે રજા માગી.

ખપોરે તે અર્થદાસને જોવા ગયો. અર્થદાસની માંદગી ગંભીર જણાઈ. તેને ઇન્દ્રિયુએન્ડા લાગુ પડ્યો હતો અને ન્યુનોનિયાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. છાતીપર અલસીની પોસ્ટીશ રાખવાની અને શેક કરવાની ડોક્ટરની સખત તાકીદ હોવા છતાં મણી મહા દુહાજીને આશરે રહી અર્થદાસની ડોડી થોડી સારવાર કરતી હતી. દૂધ શિવાય કંઈ પણ ખોરાક ન લેવાની ડોક્ટરની સૂચના અર્થદાસે પોતેજ અલરાઈપર મૂકી દાળભાત ને કઢી ઉડાવ્યાં હતાં. આ બધાં કારણોને લીધે લલિત ગયો ત્યારે તેને સખત તાવ ચઢ્યો હતો-ખાંસી વધી પડી હતી-દમને લીધે હાંફણ આવતી હતી. લલિત એકજ દષ્ટિપાતમાં સમજી ગયો કે અર્થદાસ શેક નવી દુનિયામાં જવાની તૈયારી કરી રહ્ય છે !

અધિકાર પર પ્રકાશ.

વીણા બિંચારી શરમની મારી એક ખૂણામાં બેસી રહી હતી. બિંચાના પર પડેલા માણસના જીવન અથવા મરણ પર તેના મિર્દોષ જીવનનો આધાર હતો. અર્થદાસનું અરધું શરીર સ્મશાનમાં જઈ પહોંચ્યું હતું. તેને સ્મશાનમાંથી પુનઃ જગતમાં લાવવા પર વીણાના “આલ્લા ચુડા” નો આધાર હતો. અર્થદાસ જીવે તો વીણા જીવી શકે—મોજામજા કરી શકે. અર્થદાસ મરે કે જયનારાયણ ! પછી તેનાથી સારા વસ્ત્રાલંકાર પહેરાયજ નહિ—જીવનના લહાવા લેવાયજ નહિ—સંસારનું સ્વપ્ન જાગૃતિ તે પણ પાપ ગણાય—તે અપશુકતીયણ ગણાય ! લલિતે વીણાનું કંઈ પણ લાવી જોઈ લીધું. તેણે મણીતે અર્થદાસની સારવાર વિષે એક બે અગત્યની સચના કરી: પણ મણીએ તરતજ મ્હોં ચઢાવ્યું. તેને પણ લલિતની “નામહારીની” અખર પડી ગઈ હતી. આવો અપવિત્ર માણસ તેના ઘરમાં આવ્યો. તેથી તેનું ઘર અલગાઈ ગયું હતું અને તે તેને લીધી નાખી પુલસીપત્ર તથા ગોપીચંદનથી પવિત્ર કરવાનો વિચાર કરતી હતી. અર્થદાસની પવિત્ર બહેન મણી—પ્રેમનાથજી મહારાજની માનીતી ગોપી હતી. ગમે ત્યારે ચરણસ્પર્શ કરવા જવાની તેને છૂટ હતી. બીજા વૈષ્ણવો માટે મંગલા, આરતી કે રાજભોગ વખતે મંદિરનાં દ્વાર ખુલતાં; પણ મણી માટે આઠે પહેર ખુલ્લા રહેતાં. તેને પ્રેમનાથજી મહારાજે પોતાની ચરણ કીકરી બતાવી. સ્વર્ગમાં જવાનો પરાવાનો પોતાના ખાનગી ઔરડામાં આવવાની અધિકારી બતાવી. તે આપી લીધો હતો અને મણી ખાત્રીપૂર્વક માનતી હતી કે તેને લેવા માટે વિમાન મોકલવામાં હવે મહાપ્રભુજી વિલંબ લગાડે.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

જાના નથી ! સીતા અને દમયંતીને પંડખે બેસવાની અધિકારી મણી જેવી પેવિત્ર સતી લલિતકુમાર જેવા ઉદ્ધત, અપેવિત્ર અને પંડખેર યુવાનના ઓળાથી પણ અલડાઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી !

એક બે-દિવસમાં અર્થદાસની ખીમારી વધી પડી. માણેકલાલ અને દીવાળીની ચિંતાનોય પાર રહ્યો નહિ. તેમણે ખડ પંગે પોતાના જમાઈની સાથવાર રી. લલિતના દુઃખનો પાર નહોતો. તેને જે દુઃખ થતું હતું તે એકે અર્થદાસ મરણ પામતાં વીણાના જીવનનું શું થશે ? “ પણ એ જીવે તોય વીણા શું સુખી થવાની છે ? એ મરે અથવા જીવે એમાં વસ્તુતઃ કંઈજ ફેર નથી. વીણા અર્થદાસની પતિજ નથી. પત્ની એટલે અર્ધાંગના ! જેને શાસ્ત્રે અર્ધા અંગની ઉપમા આપે તેનો આત્મા પતિના આત્મા સાથે મળ્યા વિના જ્વન કરવાં તે પાપ છે—વ્યભિચાર છે ... અર્થદાસનું મૃત્યુજ નક્કી થયું હશે તો તે મરી જશે : પણ વીણાને વિધવા બનાવવામાં આવશે—તેના સુંદર બાલ કાપી નાખવામાં આવશે તે મારાથી કેમ ખમાશે ? અરે ! રામ ! આવા ઘોર અન્યાય અમે કેમ કરી રહ્યા છીએ ? ફૂર, ઘાતડી, નિર્દય રાક્ષસી જેવાં કૃત્યો અમે ધર્મને નામે કરીએ. નિર્દોષ સુકુમાર બાલિકાઓને બાલવયે વૃદ્ધો સાથે પરણાવી તેઓ વિધવા થતાં તેમને જીંદગીભર કડીન વ્રત પાળવાની આજ્ઞા કરીએ તો આવાં ફરજિયાત આત્મદમન કરતાં સરકારની દમનનીતિ કઈ રીતે વધુ જૂલમી ગણી શકાય ? અમે જોતે અમારી બહેનોને—પત્નીઓને સ્વતંત્રતા ન આપીએ—તેમના આત્મનિર્ણયના હક્કને ઘોળતે પી જઈએ તો અમને “ આત્મનિર્ણય ”

ની આંગ મારવાનો શો અધિકાર છે ? ” આવાજ વિચાર તે ક્યારી કરતો. રાયજીને ત્યાં દિવસમાં એક એ વાર જતો. ત્યારે પણ આ વાત નીકળતી અને લલિત તે વખતે સ્પષ્ટ કહી દેતો:

“ લીણ પત્નીજ નથી. તેનું જે લગ્ન થયું તે તો ફારસ હતો—મૂલમ હતો—અન્યાય હતો. જે ધર્મ પ્રમાણે પત્નીજ નથી થઈ તેને વિધવા કહેતી એના જેવી રાક્ષસી પણ ક્યાં હશે ? ”

રાયજી અને કાંતિલાલ લલિતને તેની સરક્તતા માટે માન આપતા: પણ ઉભયને લલિતની અંડજોરવૃત્તિ ભયમરી લાગતી. “ આ યુવાનની પ્રયંશક્તિ જો જરા અવળી વહેશે તો એ સત્યાગ્રહ બાળી નાંખશે ” એવો ભય રાયજીના દીકરામાં ઉત્પન્ન થયો હતો. કાંતિલાલને લલિતના હૃદયમાં સળગતા સમાજ શામેના પ્રયંક ધિક્કારમાંથી એક દહાડો જરૂર આગ લાગતારી એમ લાગતું હતું. કાંતિલાલે એકવાર કહ્યું:

“ આપણા લોકો અન્યાયી છે, બુદ્ધી છે, વહેમી છે, અંધ છે, ધર્મને નામે પાખંડ, અધર્મ, પાપ અને પ્રપંચ લઈ ચલાવે છે ... ”

“ અરે ! એ લોકો રાક્ષસ બની ગયા છે. તેમનામાં મનુષ્યત્વનું નામ નિશાનજ નથી. ” લલિત બરાડ્યો.

“ કમૂલ ! એ પણહું માની લઉં; તો પણ તમે ભૂલી જતા છો કે એ ગમે તેના છે પણ આપણાં માણસો છે—એકજ વિરાટ પ્રભુના અંશ છે—”

રાયજીના હૃદયમાં આ ચર્ચા ચાલી. કાંતિલાલના પિતા, તેની

અંધકાર પર પ્રકાશ.

માતા તથા અકેન વિમલા પશુ હજાર હતાં. ગંગા ની આબુમાં તનમન ખેડી હતી.

“ શું આ અધા શેતાતો ઇશ્વરના અંશ છે ? જો એ લોકો ઇશ્વરના અંશ હોય તો ઇશ્વર આપણે જેને શેતાન કહીએ છીએ તેજ હોવો જોઈએ—”

“ તમારી ખૂન થાય છે, શાપરથી તમે એમ કહો છો કે લોકોમાં દૈવી અંશ નથી ? ”

“ હિન્દુ જેવું સ્વપ્ન દેખાય છે કે લોકો નિર્દોષ જીવન ક્યારી નાજવામાં એક બીજાને આનંદ પાને છે. મારા માનસિતાએ મારી પીણાને ધર્મગમની આગમાં ફેલી નીલી અને તરફરે નારાવચુને અર્થદાસ જો મગી જો તો એ બિચારી જાનમર મળી બીજાને ખૂર્ષા કરશે. મેં મુંમજમાં મેના નાનની એક પીત્ર જોને આશરો આપ્યો છે. તે વિધવા કહી-પુત્રાનીને શીજી, વિઝરમય થઈ મમ્મનેની બની. જો તે ગર્જપાન કરત તો મમાજ, તેના મનાગ્વાતાં કે તેના ઊંચી-અધા તેને બહારી મગુતઃ પશુ તે પ્રાણી કહી-નેત્રે પોતાના આગકને અચાનકનો પ્રવન કર્યો ત્યારે અધાએ તેને તજી દીધી. અને તે પીત્ર વેશ્યા બની. તે જ્યારે વેશ્યા થઈ ત્યારે મુંમજના ધણુપ ખાનદાન, આચરતાર ગૃહસ્થો તેના ગુલામ થવામાં તીચુ જોતાં નહોતા. મેં તેને એ પીત્ર દશામાંથી બચાવી-મારે ત્યાં આ શરો આપ્યો ત્યારે જે મદમામે તેવું ખૂન પીતા હતા તેઓજ નિવૃત્તાનો ઇન્દરો થઈ મને ચાલીમાંથી મદાર કાઢતા આવ્યા. કંતિ-લોકમાર્ષ! આપણે સ્વરાજ્ય માગીએ છીએ, આપણે રવાની ના

જોઈએ છે; પણ આપણે કેવા હીન-અધમ-પાપી રહ ગયા છીએ તેનું આપણને જ્ઞાન નથી. ગરિબનાં બાળકો દૂધ વિના રૂળવળે છે. સ્ત્રીઓ ગુલામગીરીમાં ચંગદાય છે. અને પુરુષો વેઠ કરીને પેટ ભરે છે. હું એમ નથી કહેતો કે અમુક વર્ગજન ગુનેહગાર છે. બધા ગુનેહગાર છે. પણ સૌથી મોટી ગુનેહગાર સમાજ છે. સમાજે જગતને નામે હાલની રાક્ષસી વેશ્યાવૃત્તિ ચાલવા દધને હિંદુ સમાજનાં બહુ વીર્યનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું છે...” લલિતકુમાર બોલતાં બોલતાં લાલચોળ થઈ ગયો.

“કારણ ગમે તે હો; પણ લલિતકુમારને જે તિરસ્કાર આવે છે તે ખોટો નથી.” રાયજી શાંત સ્વરે બોલ્યા:

“હું વૃદ્ધ થયો છું. છતાં મારે દીલ ઉઠળી આવે છે. તો લલિતનાં યુવાન હૃદયનાં બંદુખોર તત્ત્વો એના મગજને ખળભળાવી મૂકે તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. અને લાગે છે કે આમાંથી social anarchism નો જન્મ થશે...”

“હા. તેમ થવાનો સંભવ છે.”-કાંતિલાલ બોલ્યો:

“પણ social anarchism-સામાજિક અધાધુધી શું ખસંદ કરવા જેવી છે?”

“જો એક વસ્તુ સફી ગંધે હોય તો તેના નાશ થવો જોઈએ...”

“તે વસ્તુ આખી સડી ગઈ હોય તો; પણ જો અમુક ભાગ સડી ગયો હોય તો તેટલોજ કાંપી નાખવો જોઈએ...”

“આપણી સમાજ આખી સડી ગઈ છે...”

અંધાર પંર પ્રકાશ.

“ અહિંયા તમારી બૂલ થાય છે. સમાજ નો આખી મંદિ ગઈ હોત તો તે ક્યારની રામશરણ થઈ ગઈ હોત...”

“ મૈત અવસ્થામાં અને આપણી હાલની કંઠાળ દશામાં તમને શું ફેર જણાય છે ? તમે કહેશો કે જમાનાઓના પ્રહારે સહન કરી હિંદુ સમાજ ટકી રહી છે. હું કહું છું કે ફતરાઓ પણ એકા દૂકડા ખાઈ છત્રે છે તેથી શું આપણે ફતરાના છવનને છવન કહીશું ? ”

“ હું તમારા અંતરને ઓળખી ચકું છું; પણ યાપુ ! જે માણસોને તમે સતપથે દોરવા માગો છો, જેનાં છવનોમાં રસ રેડવો માગો છો તેને ધિક્કારવાથી પરિણામ કેવી રીતે સાફ આવશે ? લલિત કુમાર ! હું હાલનાં લગ્નોને તમારી પેઠે કાયદાસર વેસ્થાપિત કરું છું; પણ તેટલા માટે હું એ રિવાજને વળગી રહેતારા માણસોને ધિક્કારતો નથી. તેઓ અંધારામાં અટવાયા કરે છે...”

“ નહિ. તેઓ છતી આંખે દીવો લઈ ફવામાં પડે છે...”
અમારો અંડખોર નાયક બોલ્યો.

તનમન આ સાંભળી હસી. વિમલાએ તેને ચૂંટી લીરી.

“ જો ! તારો નાવલીયો મારા લાઈ સાથે લડી રહ્યો છે...”
વિમલાએ તનમનના કાનમાં કહ્યું.

“ જો, જો. સાંભળ હંમણાં. ” તનમને વાત હિઝારી દીવી.

“ તમારી મુખ્ય ફરિયાદ લગ્ન વિષે છે...” કાલિદાસ બોલવા લાગ્યો.

“હા. આપણી પ્રાચીન પ્રણાલીને આજે એવી વિકૃત કરી નાખવામાં આવી છે કે તેમાં કોઈ પણ જાતનો ધર્મ હું જોઈ શકતો નથી. એકમેકનાં દીલ મળ્યા વિના કુમાર અને કુમારિકાને લગ્નની જાતૂર સાંકળથી જોડી દેવા એના જેવો ઘોર અપરાધ થીજે કોઈજ નથી. એક મનુષ્યને તલવાર યા ખંજરથી જખમ કરી નાખવો તે તેને જીવનભર રીઝાવી રીઝાવીને મારી નાખવા કરતાં હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે, પણ આપણી સમાજ તો હજારો-લાખો સ્ત્રી પુરુષોને જીવનભર રીઝાવી રીઝાવીને કંગાળ રીતે મારી નાખે છે. આવાં ઘોરતમ પાપો ચાટે-આવાં ધાતકી ખૂનો માટે આપણને જીવામગીરીમાં સંયક્ત પડે તો તે સામે ફરિયાદ કરવાનો આપણને શો હક્ક છે ? મણુ મારી ફરિયાદ ફક્ત લક્ષ પદ્ધતિ સામેજ નથી. દૂંડી દૂંડી જ્ઞાતિઓના વાડાઓ સામે પણ ચારો પ્રયંત્ર વિશેષ છે.”

“આપણી જ્ઞાતિઓ તે આ નવા જમાનાની સોસાઈટીઓ તથા એરોસીએશનો જેવી છે. એ જ્ઞાતિઓને લીધે કલા, વ્યાપાર, અને જ્ઞાનનું સંરક્ષણ થાય છે...”

“જ્યારે જ્ઞાતિઓ દેશોદ્ધારક સંસ્થાઓ અને ત્યારે પણ હાલમાં તો ન્યાયના પટેલીઆઓ વિજ્ઞાંયત જઈ આવનારને પ્રાચીન આપવામાં અને દાષ વિધવા વિવાહ કરનારને ન્યાતજ્ઞદારની ડોંગ મારવામાં ખોતના કાર્યની છતિશ્રી માને છે...”

“એ વાત ખરી છે: પુષ્પના બાગમાં એકાદ ઉંદર મરી જાય તો આપણે મરેલા ઉંદરો ફેંકાવી દઈએ છીએ. પણ આખા બાગનો નાશ કરતા નથી...”

“ તમે આવી ગંભીર બાબતમાં રૂપક આપીને વાત ન કરો-
શુદ્ધિપુરઃસર દલીલ કરો...આપણી જ્ઞાતિઓને ખર્ચ્યા જેવી માની
કર્ષ્યે તો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે તેમાંના એક એક છોડતે
સળો લાગેલો છે. તેને ખોદી નાખી નવો બાણ બનાવ્યેજ આપણો
દૃષ્ટકો રહ્યો...” લલિતે કહ્યું.

“ તમે જ્ઞાતિઓનું નિકંદન કાઢીને શું સાર કાઢશો ? ”

“ આપણા લગ્ન ક્ષેત્રો તેમ કરવાથી વિશાલ થશે ... ”

“ જ્ઞાતિઓ હોય તો પણ લગ્નક્ષેત્ર વ્યાપક બનાવી શકાય
નહિત ! ... ” રાયજી બોલ્યા.

“ કેવી રીતે, વડીલ ? ”

“ જ્ઞાતિઓ સંસ્થાઓ છે, તેને પોતપોતાની કલા યા વિદ્યા
સાચવી રાખવાની છે. પણ તેટલા માટે આંતરજાતિય લગ્નનો પ્ર-
તિબંધ કરવાની જરૂર નથી. પૂર્વે આપણા ઋષિમુનીઓના કાલમાં
પણ આંતરજાતિય લગ્નો થતાં હતાં. પરાશર અને માછીની
કન્યાના સંયોગથી વ્યાસ ભગવાન જનમ્યા હતાં. મત્સ્યગંધારે શં-
તનુ રાજા પરણ્યા હતા. અને અર્જુને પાતાળની નાગકન્યાનું
પાણીગ્રહણ કર્યું હતું. એવાં એવાં તો અનેક દૃષ્ટાંતો છે ... ”

“ પણ હલકી ન્યાતો સાથે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ કન્યાવ્યવહાર
રાખે તો સમાજનું પતન નહિ થાય ? ”

“ ખરી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિ પોતાનાથી
તદન હલકી અને બ્રષ્ટ જ્ઞાતિ સાથે કોઈ કાળે વ્યવહાર રાખતીજ
નથી. એક શુદ્ધ બ્રાહ્મણ, આંતરજાતિય લગ્નની તદન દૂટ હોય

છતાં કોઈ દેડ યા લંગીની કન્યાને પરણવા તૈયાર થશે એમ તમે માની શકો છો ? યુરોપ અમેરિકામાં એક જ જાતિ છે. છતાં કોઈ વિદ્વાન, કુલીન ઉમરાવની કન્યા ત્યાંનાં આકુવાળાં યા હલકાં મનુર સાથે પરણી હોય એમ સાંભળ્યું છે ? મનુષ્ય જેમ જેમ વિકાસ ક્રમમાં આગળ વધતો જાય છે તેમતેમ તે પોતે જ પોતાની મેળે પોતાના વિકાસમાં સહાયભૂત થઈ પડે એવાં પ્રાતોનો સંગ રાખે છે અને બાકીનાથી અળગો થાય છે...” રાયજીએ ગંભીરસ્વરે કહ્યું.

“ તમારા મત પ્રમાણે આખી દિંદુ જાતિ એક થવી જોઈએ ... ” લલિત બોલ્યો.

“ હા. રાયજીના મત સાથે હું મળતો થાઉં છું. એમ થશે તોજ આપણામાં સંઘટન બળ આવશે અને આપણે એકજીવ થઈ શકીશું ... ”

“ ખરાખર છે. મારો મત પણ એવો છે કે નાની નાની સ્વાતિઓના કુડાળાં બાંધીને આપણે આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ મારી બાંધ્યું છે. ”

“ હા. એ સ્વાતિઓ જો અમુક વ્યાપાર, કલા, અથવા વિદ્યા સાથે રાખનાર સંસ્થાઓ જેવી થઈ જાય તો આપણને કોઈ હાનિ નથી; પણ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ભૂલી જઈને “ આ વાણી-ઓ, ” “ આ બ્રાહ્મણ, ” “ આ દસા-આ વીશા ” એવાં અર્થહીન મારામારીથી આપણી શક્તિનો જે વ્યય થાય છે તેમાં આપણા મૃત્યુનો ભય સમાયલો છે ... ”

“ પણ એ ક્રાંતિઓને ઉપયોગી સંસ્થાઓ કેવી રીતે બનાવી શકાય ? ” રાયજીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ ખંડી, ખંડ ઉઠાડ્યા વિના—સામાજિક અંધાધુંધી વિના ક્રાંતિઓના ઉઠા મૂળીયાં ખોદવાનાં નથી—” લલિત બોલ્યો.

“ તમે શું કહો છો, ક્રાંતિલાલ ? ”

“ ખંડ શબ્દજ મને ખૂંચે છે. રાજકીય અથવા સામાજિક ક્રાંતિ માટે જ્યાં જ્યાં વિપ્લવ થયા છે ત્યાં પરિણામ ઘણાં ધોર આળ્યાં છે... ”

“ હાલમાં આપણે દિવસ ઉગર્તાજ જે લાખો મનુષ્યોનાં ખૂન પીવાતાં જોઈએ છીએ તેના કરતાં અલ્પ સમયની અંધાધુંધી—અલ્પ સમયનો અધિકાર—અને પાછળથી ઉપાની રમણિય જ્યોતિ શું ઈ-અછવા ચોગ્ય નથી ? ”

“ તમારી દલીલ બધા ક્રાંતિકારોના જેવીજ છે. પરંતુ ઉપાની રમણિય જ્યોતિ નીહાળવાની આત્રી સાથે જો આપણે પ્રગતિવંત વિપ્લવ કરાવી શકીએ એમ હોઈએ તો અલ્પ સમયના અધિકારને નિમંત્રવા કરતાં ધીમે ધીમે એક પછી એક પ્રકાશના કિરણ જોવા અને ઉપાની રમણિય જ્યોતિના દર્શન માટે જરા વધુ વાર ધીરજ રાખવી—એ શું ખોટું છે ? તમને મેઘની ગર્જના જેવી વિનાશક ક્રાંતિ જોઈએ છે. મને વિચારોની ક્રાંતિ જોઈએ છે. તમારી ચોજનાથી એકઠો મનુષ્યોના રક્તની નદિઓ વહેશે. મારી ચોજના મનુષ્યોના નહિ; પણ તેમના વિચારોનાં ખૂન કરશે.

“ તમે ડાકડું ખહુ ખૂંચવી નાખો છો. માર્દીન હુયરે જો યુરો-

ના પોપો સામે બંડ ન હોયું હોત તો પોપનો જીલમમાંથી
યુરોપ અચૂત ખરું ? ક્રાસના લુધ રાજાઓની બુઢાકી સામે ક્રેન્સ
પ્રજાઓ વિરલવ વિના બળ કોઈ શસ્ત્ર વાપર્યું હોત તો ક્રાસના
બાળે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોત કે ? ...”

“ નહિ હોત એમ ? પ્રજા હમ્મેશાં જીલમની ચક્કીમાં જ પી-
સાયા કરે અને પ્રજા તેને વિના કારણે પીલાવા દે એમ તમે માનો
... ? ”

“ મારી ઇશ્વરપરની આસ્થા દિવસે દિવસે ડગતી બધું છે...”
લલિત જરા ગદ્ ગદ્ થઈ ગોઠ્યો.

“ ઇશ્વર પરની આસ્થા ડગે છે, લલિત ? તનમન દયામણું
નરે ખોલી :

“ મને વેદના મંત્રો નથી આવડતા-જૂઠા જૂઠા ધર્મનાં કથનો
પણ હું નથી જાણતી; પણ લલિત ! સંધ્યા, ઉપા, વસંત તો ચંદની,
મારી મેનાનું મનોહર ગાન, અખિવાડીમાં ટહુકતી કોકિલી, રોહિણીનું
મંદુર સંગીત અને પેલા ચમ્પક વૃક્ષની શીતલ છાંયા-એ બધું જોવા
કતા તારી શ્રદ્ધા ડગમગે છે ? ...”

“ શ્રદ્ધા ડગમગે છે એટલે એમ કે સમાજના ધોર અત્યાચારો
જેમ પ્રજા કે જે પૂર્ણ સૌન્દર્ય અને કલાનો સ્વામી છે તે આંહું
આંહું કેમ ચાલવા દે છે, એવો વિચાર અને આવે છે...”

“ પણ એમાં પ્રજા શું કરે લલિત ? પ્રજા ક્યાં એમ કહે છે કે
તમે જાતિ જાતિમાં-રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રમાં ભયંકર રૂપરૂપ કરી વેર બાંધો...”
તનમનની રૂપેરી ઘંટડી વાગી.

“તનુમન તદન સત્ય કહે છે. લલિત ! મનુષ્ય પોતેજ પોતાના
સર્વમાન માટે જવાબદાર છે...”

લલિત શુપચુપ સાંભળી રહ્યો. તેને અંતરમાં એવો અનાહત
નાદ સંભળાયો કે રાયજીની વાત સાચી છે.

“કબૂલ આપણેજ આપણી હાલતી સ્થિતિમાટે. જવાબદાર
છીએ તો પછી એમાંથી ઉગરી જવાનો ઉપાય શો?”

“તમે શોધી કાઢોને?” રાયજીએ હસીને કહ્યું.

“મારું તો મગજ જ ખંડખોર બની ગયું છે; એટલે મને
ખંડ શિવાય કંઈ સૂઝતું નથી...” લલિત બોલ્યો;

“તમે શું સૂચવો છો, કાતિલાલ ?”

“શિક્ષણ—જ્ઞાન ! જ્ઞાન વિના—યોગ્ય શિક્ષણ વિના ગમે તેવા
સખત કાયદાઓ ધડવા છતાં પણ જંગલી અને અન્યાયી રિવાજોનો
નાશ થવાનો નથી. જુલમ અન્યાય કે વહેમ સામે પોકાર કરનારો
શિક્ષિત વર્ગ છે. અભણો જ ચાલુ ચીલામાં ચાલવામાં ધર્મ માને છે.
આપણી પ્રજાનું અધઃપતન અજ્ઞાનતાને આભારી છે. આપ-
ણામાં જે લાગણી છે, સ્નેહભાવ છે, મિત્રનસારપણું છે તે જગતની
કંઈ પ્રજામાં છે? આપણી સ્ત્રીઓના જેવી ત્યાગવૃત્તિ, તથા દિવ્ય
સહનશીલતા પશ્ચિમની કંઈ પ્રજામાં છે? હું તો એમ માનું છું કે
આપણી સ્ત્રીઓમાંથી અજ્ઞાન કાપી નાખવામાં આવે તો ફરીથી
આજ દેશમાં ઘેરઘેર સીતા જે દમયંતી જન્મે—ઘેરઘેર અભિમન્યુ
જે લવ કુશ અવતરે. આપણે વિધવાઓ માટે દુઃખી યથાએ બીએ;
પણ લલિત ક્રમાર ! તેમનાં માથાપો શું તેમને અંતઃકરણની

પના પોપો સામે બંડ ન ઉઠાવ્યું હોત તો પોપના જૂલમમાંથી
કુરોપ અચત બે ? ક્રાંસના લુધ રાજ્યોની કુહાડી સામે ક્રેન્ક
અજ્યો વિલવ વિના થાંજું કોઈ શસ્ત્ર વાપર્યું હોત તો ક્રાંસમાં
આજે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોત કે ? ...”

“ નહિ હોત એમ ? પ્રજા હસ્તેશાં જૂલમની ચકડીમાંજ પી-
સોયા કરે અને પ્રજા તેને વિના કારણે પીલાવા દે એમ તમે માનો
છો ? ”

“ મારી ઇશ્વરપરની આસ્થા દિવસે દિવસે ડગતી જાય છે... ”
લલિત જરા ગદ્દ ગદ્દ થઈ બોલ્યો.

“ ઇશ્વર પરની આસ્થા ડગે છે, લલિત ? ” તનમન દયામણ
સ્વરે બોલી :

“ મને વેદના મંત્રો નથી આવડતા-જૂઠા જૂઠા ધર્મનાં કંથનો
પણ હું નથી જાણતી; પણ લલિત ! સંધ્યા, ઉપા, વસંત ને ચંદની,
મારી મેનાલું મેનોહર ગાન, આખાવાડીમાં ટહુકતી કોકિલા, રાહિણીનું
મેહુર સંગિત અને પેલા ચમ્પક વૃક્ષની શીતલ છાયા-એ બધું જોવા
છતાં તારી શ્રદ્ધા ડગમગે છે ? ...”

“ શ્રદ્ધા ડગમગે છે એટલે એમ કે સમાજના ધોર અત્યાચારો
જોઈ પ્રજા કે જે પૂણું સૌન્દર્ય અને કલાનો સ્વામી છે તે આવું
આવું કેમ ચાલવા દે છે, એવો વિચાર મને આવે છે... ”

“ પણ એમાં પ્રજા શું કરે લલિત ? પ્રજા ક્યાં એમ કહે છે કે
તમે જાતિ જાતિમાં-રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રમાં લાયકર સ્પર્ધા કરી વેર ગાંધી... ”
તનમનેની રૂપેરી ઘંટડી વાગી.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“તનમન તદન સત્ય કહે છે. લલિત ! મનુષ્ય પોતેજ પોતાના વર્તમાન માટે જવાબદાર છે...”

લલિત ગુપચુપ સાંભળી રહ્યો. તેને અંતરમાં એવો અનાહત નાદ સંભળાયો કે રાયજીની વાત સાચી છે.

“કબૂલ આપણેજ આપણી હાલની સ્થિતિમાટે. જવાબદાર છીએ તો પછી એમાંથી ઉગરી જવાનો ઉપાય શો?”

“તમે શોધી. કાઢોને?” રાયજીએ હસીને કહ્યું.

“મારું તો મગજ જ ખંડખોર બની ગયું છે; એટલે મને ખંડ શિવાય કંઈ સૂઝતું નથી...” લલિત બોલ્યો;

“તમે શું સૂચવો છો, કાતિલાલ ?”

“શિક્ષણ—જ્ઞાન ! જ્ઞાન વિના—યોગ્ય શિક્ષણ વિના ગમે તેવા સમ્પત કાયદાઓ ધડવા છતાં પણ જંગલી અને અન્યાયી રિવાજોનો નાશ થવાનો નથી. જીલમ અન્યાય કે વહેમ સામે પોકાર કરનારો શિક્ષિત વર્ગ છે. અભણો જ ચાલુ ચીલામાં ચાલવામાં ધર્મ માને છે. આપણી પ્રજાનું અધઃપતન અજ્ઞાનતાને આભારી છે. આપણામાં જે લાગણી છે, સ્નેહભાવ છે, મિલનસારપણું છે તે જગતની કંઈ પ્રજામાં છે? આપણી સ્ત્રીઓના જેવી ત્યાગવૃત્તિ, તથા દિવ્ય સહનશીલતા પશ્ચિમની કંઈ પ્રજામાં છે? હુ તો એમ માનું છું કે આપણી સ્ત્રીઓમાંથી અજ્ઞાન કાપી નાખવામાં આવે તો ફરીથી આજ દેશમાં ઘેરઘેર સીતા જે દમયંતી જન્મે—ઘેરઘેર અભિમન્યુ જે લવ કુશ અવતરે. આપણે વિધવાઓ માટે દુઃખી થઈએ છીએ; પણ લલિત કુમાર ! તેમનાં માઆપો શું તેમને અંતઃકરણની

ખના પોપો સામે બંડ ન ઉઠોયું હોત તો પોપના જૂલમમાર્થ
સુરોપ બચત ખરું ? ક્રાંસના લુપ્ત રાજ્યોની બુહાડી સામે ફ્રેન્ચ
પ્રજાએ વિપ્લવ વિના બળ કોઈ શસ્ત્ર વાપર્યું હોત તો ક્રાંસમાં
આજે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોત કે ? ...”

“ નહિ હોત એમ ? પ્રજા હમ્મેશાં જૂલમની ચક્રોમાં જ પી-
સાયા કરે અને પ્રજા તેને વિના કારણે પીલાવા દે એમ તમે માનો
છો ? ”

“ મારી ઇશ્વરપરની આસ્થા દિવસે દિવસે ડગતી જાય છે...”
લલિત જરા ગદ્ ગદ્ થઈ બોલ્યો.

“ ઇશ્વર પુરની આસ્થા ડગે છે, લલિત ? ” તનમન દયામણું
સ્વરે બોલી :

“ મને વેદના મંત્રો નથી આવડતા-જૂદા જૂદા ધર્મનાં કથનો
પણ હું નથી જાણતી; પણ લલિત ! સંધ્યા, ઉપાસના, વસંત, ને ચંદની,
મારી મેનાણે મનોહર ગાન, આખાવાડીમાં ટહુકતી કોકિલા, રોહિણીનું
મધુર સંગિત અને પેલા ચમ્પક વૃક્ષની શીતલ છાંયા-એ બધું જોવા
જતા તારી શ્રદ્ધા ડગમગે છે ? ...”

“ શ્રદ્ધા ડગમગે છે એટલે એમ કે સમાજના ધોર અત્યાચારો
જોઈ એણે કે જે પૂર્ણ સૌન્દર્ય અને કલાનો સ્વામી છે તે આણું
આણું કેમ ચાલવા દે છે, એવો વિચાર મને આવે છે...”

“ પણ એમાં પ્રજા શું કરે લલિત ? પ્રજા ક્યાં એમ કહે છે કે
તમે જાતિ જાતિમાં-રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રમાં લયકર સ્પર્ધા કરી વેર બાંધો...”
તનમનની રૂપેરી ધંટડી વાગી.

અંધકાર પર પ્રકાશ.

માટે તો તમારાને મારા જેવાએ બેખ લેવો જોઈએ...”

“ મેં તો બેખ લીધેલોજ છે...”

“ તો હું તમારો સાથી થવા તૈયાર છું. ”

“ લલિત ! મારો વિચાર સુરતમાં જઈને એક આશ્રમ સ્થાપવાનો છે...”

“ તેના ઉદ્દેશ...”

“ ધાર્મિક અને સામાજિક શિક્ષણ પ્રચારનું કાર્ય આપણે કરવાનું છે. આપણે પ્રજાને જ્ઞાણથી સમજાવવું પડશે કે હાલમાં આપણે જેને ધર્મ કહીએ છીએ તે ધર્મ નથી, પણ દમ્ભ છે, અમાન છે. જુદી જુદી જાતિઓ સ્પર્ધા કરવા માટે નથી; એકબીજાને ઈચ્છા નીચા ગણવા માટે નથી; પણ સમાજને સુખવસ્થિત રાખવા માટે છે. આખી આલમ પ્રજાના કુટુંબરૂપ છે અને એમ તથા મત્ય એ બેજ માનવ નૌકાને મુક્તિને કિનારે લઈ જનારા દૈવી બોમિયા છે...” રાયજી બોલ્યા:

આ વિચારો સાંભળીને લલિતને હર્ષની ઘેન આવી. તે બોલ્યો:

“ તારે હાલમાં જે વર્ણાશ્રમ પદ્ધતિ વિકૃત થઈ છે તે તો ખોટીજ છે...”

“ અલખત ખોટી, આપણા લોકોએ સુંદર વર્ણાશ્રમ પ્રણાલીને એટલી બધી વિકૃત કરી નાખી છે કે હાલની પ્રણાલીને વર્ણાશ્રમનું નામ આપવું તે મનુમહારાજનું અપમાન કરવા સમાન છે...”

અધિકાર પર પ્રકાર.

છઠ્ઠીથી નાલાયક, રોગી યા વૃદ્ધ પતિને પરણાવે છે ? નહિ. અજા-
નને લીધે તેમની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ છે, અંતર ભુકાં ભ્રષ્ટ મર્યા-
દા-તેમનો આત્માજ મરી ગયો છે. એ બિચારાઓ ધિક્કારને નહિ
પણ દયાને પાત્ર છે. આપણને પણ ચીજની જરૂર છે. ગરિબોનાં
ખાળકો આટલે દુધ, મળુરોને પુરતો ખોરાક અને વસ્ત્ર તથા
અર્ચને શિક્ષણ. હું તો એટલે સુધી કહું છું કે અરધી ભૂખે રહીને,
દાદ્યાં વસ્ત્રો પહેરીને પણ આપણે જ્ઞાન મેળવવા તૈયાર થવું જોઈએ.
જ્ઞાનની જ્યોતિ તરતજ અધિકારને ચીરી નાખે છે. જ્ઞાન અનેક તર્ક-
વિતર્કોને-શંકા કુશંકાને જન્મ આપે છે-તેમાંથી થોડા ઘણા બપેડા
પણ થાય છે; પણ તેનાથી પ્રજ્ઞમાં ચેતન આવે છે. અને રવિદ્ર-
આશુતો શબ્દોમાં કહીએ તો Peace is good; but Life is
better. આપણને Lifeની-ચેતનની જરૂર છે. આપણા સંસારમાં
હાલમાં જે શાંતિ જણાય છે તે મરૂભૂમિની શાંતિ છે-સ્મશાનની
શાંતિ છે; આપણને કબ્રસ્તાનની શાંતિ જોઈતી નથી; પણ ચેતન
જોઈએ છે, ઉત્સાહ જોઈએ છે, જીવનમાં થનગનાટ જોઈએ છે...
કોતિલાલે અલંગ દલીલો રજુ કરી.

“ પણ આખી પ્રજાને શિક્ષિત કરતાં તો કેટલો કાળ
લઈ જાય ? ”

“ અધીરા ના થાઓ. પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત
ચાત-બનાવવામાં આવે તો પ્રજા અદ્ય સમયમાં તૈયાર થઈ જાય;
અને ઉચ્ચ વિદ્યારો માટે, પ્રજાની બાવના સૃષ્ટિને આપક બનાવવા

અધિકાર પર પ્રકાશ

લલિતના અંતરમાં આશાનાં કિરણો પ્રકટયાં. તનમન તેં હપ્તેલી થઈ ગઈ.

“ જોજો હું ! ગાંડાઓની ધરિપતાલમાંજ મોકલી દઈશ જો ! ” વિમલાએ તનમનના કાનમાં ફૂંક મારી.

“ મોકલી દેને ! મારાં લલિત પણ ત્યાં આવશે... ” તનમને અતિ મંદ સ્વરે વિમલાને કહ્યું.

“ ચાલો હવે ફરવા જઈએ. ” કાંતિલાલ બોલ્યો.

“ હા. હા ચાલ તનમન !- ” વિમલા ઉભી થઈ બોલી.

“ જા, દીકરો ! લલિત ! તું પણ જા... ” ગંગા બોલી.

રાયજી હસ્યા. લલિત આ અજબ પરિવર્તનનું કારણ સમજી શક્યો નહિ. તે બધાં સાથે મનમાં મલકાતો મલકાતો બહાર નીકળ્યો.

“ હવે મોટા મુત્રી ના થઈ જાને, લલિત ? ” લલિતને ઓન રહેલો જોઈ, થોડેક દુર ગયા પછી તનમન ખીલી.

“ હું જોઈ વિચાર કરું છું... ”

“ વિચાર કીધા હવે... ” વિમલા વચમાં પૂરાઈ. લલિત ગલન રાચો. આ કોકડું તેને ભેદ લઈ લાગ્યું.

“ તનમન ! તારા પત્રમાં તેં લખ્યું હતું... ”

“ હવે એતો ભુતકાળની વાત થઈ-ઇતિહાસનાં પાનાં પર લખાન ચલું હોય તે કંઈ જીવનમાં હમ્મેશાં બુન્યા કરે કે ? ” તનમન હસતી હસતી બોલી.

“ શું બાપુજી સંમત થયા ? ”

“ તેતો હું નથી જાણતી, બા ?- ” નયન નચાવતી તનમન બોલી.

અધિકાર પદ્ય પ્રકાશ

જીવાત્મા બ્રાહ્મણ નથી, ક્ષત્રિય નથી, વૈશ્ય નથી તેમ સદ્ર પણ નથી.

“ત્યારે કાણ છે, આપુલ ?” તનમને ટહુકા કર્યો.

“મનુષ્ય પ્રભુનો અંશ છે. જેને આપણે નીચા ગણીએ છીએ તેમનો આત્મા ઓછો વિકસીત થયેલો છે. એક દિવસ તે પણ ઉત્તર થશે અને અંતે એક દિવસ વિરાટ સ્વરૂપ પરમાત્મામાં મળી જશે.”

“ત્યારે વર્ણાશ્રમ ખોટા છે ?” લલિતે પૂછ્યું.

“વર્ણાશ્રમ ખોટા નથી; આપણી સમજણ ખોટી છે. વર્ણાશ્રમ વિકાસક્રમના પગથિયાં છે. સદ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એ શબ્દો, જીવાત્માનો ક્રમશઃ વિકાસ દર્શાવે છે. હાલમાં આપણે એ દિવ્ય કાયદો ભૂલી ગયા છીએ તો પછી વર્ણાશ્રમની વાત જ ક્યાં રહી ?”

* Then the world-honoured shake:

“pity and need

Make all flesh kin. There is

No caste in blood,

Which runneth of one hue, nor

Caste in toars,

Which trickle salt with all;

Neither comes man

To birth with tilka-mark stamped

on the brow,

Nor sacred thread on neck.

Light of Asia.

મકરણ ૨૪ મું.

વિધવા વીણા.

અકાશ ધનધોર વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું હતું. વીજળીના ચમકારા થોડી થોડીવારે રાત્રીના ઘોર અધિકારને ચીરી એક પલ દિવ્ય ન્યોતિ પ્રસારી જતા હતા. મેઘના કડાકા કાયરોના હાડ કમ્પાવે એવા હતા. પશુપંખીઓ મેઘરાગના કોપથી અચવાને પોત-પોતાને સ્થાને ભરાઈ બેઠાં હતાં.

રામપુરના રસ્તાઓ નિર્જન હતા. કોઈ પહેરેગીર પણ નજરે નહોતો પડતો. રામપુરવાસીઓ બારણાં બંધ કરી ક્યારના ઘરમાં ભરાઈ બેઠાં હતાં. ફક્ત અર્થદાસનું ઘર ખુલ્લું હતું. ઓટલાપર ત્રણ ચાર માણસો ચિંતાગ્રસ્ત ચહેરે બેઠા હતા. માણેકલાલ અને લલિત ખેંચુ ત્યાંજ હતા. દીવાળી ઐરક મંડળમાં જઈ બેઠી હતી. મણી અને દીવાળી અર્થદાસની પયારી પાસે દયામણે મ્હોડે બેઠી હતી. ન્હાની વીણા-તેર વર્ષની મુગ્ધ બાલિકા નિદ્રાદેવીને શરણે થઈ ગઈ હતી.

રાતના અગિયારેક વાગ્યાનો વખત હતો. હજુય વરસાદ મુશળધાર વરસી રહ્યો હતો. અધિકારનું સામ્રાજ્ય ચોતરફ બ્યાપી ગયું હતું. સર્વત્ર ભયભીતતા પ્રસરી ગઈ હતી. અધારામાં દુર દુર ઉભેલાં વૃક્ષો જૂત યા પક્ષીત જેવાં લાગતાં. સૌન્દર્ય ક્યાંય જણાતું નહોતું. અર્થદાસના ઘરમાં નો વાંતાવરણ શોકથી ઉભરાઈ જતું હતું. તેને નિદોષ થઈ ગયો હતો. છાતીમાં ભારી અમુજણ થતી હતી. નાડી

“એ વાત તમારા જોરમહારાજને પુછો...” વિમલા મસ્તી
કર્યા સ્વરે બોલી.

“મારા જોર...”

“હા...હા ! તમારા જોર !...ક્યાં છે ? બતાવું ?” વિમલાએ
લલિતને બનાવવા માંડ્યા :

“લુઓ—આ તમારા જોર !...” વિમલાએ કાંતિલાલ તરફ
આંગળી તાકી. તનમન શરમથી નીચું જોઈ ચાલતી હતી.

“શું કાંતિલાલ ? તમે રાયજીને સમજાવ્યા ? અહા ! હું
તમારો આભાર કેવી રીતે માનું ?” લલિતની આંખમાં કૃતજ્ઞ-
ભાવ આવ્યો.

“મેં મારી ફરજ બજાવી...ને રાયજી જેવા મહાનુભાવને
સમજાવવાનું હતું શું ?” કાંતિલાલ હસીને બોલ્યો :

“અહા ! મને હર્ષની ઘેન આવે છે...”

“જો જો ! અહિંયા બેલાન થઈ જશો તો ઉચકીને લઈ
જવા પડશે.” વિમલાએ મસ્કરી કરી.

“ચુપ રહેને ! ચીખાવલીજ રહી ગઈ—” તનમન વિમલાના
કાન આગળ મ્હોં લઈ જઈ બોલી.

પ્રત્યુત્તરમાં વિમલાએ તનમનને ચુંટી ખેંચી દુર હસાડી મૂકી.

માણેકલાલની જાતિના ગોરમહારાજે વીણાના લગ્ન થયા ત્યારે માણેકલાલને અર્થદાસ જેવો ખાનદાન વર શોધી કાઢવા માટે અનેક વાર શાખાશી આપી હતી. તે પણ શેકતી તબિયત નેવાને બહાને આપીને ખેંચી હતો. અને શેક સાહેબ ને માયાથી મુક્ત થઈ પરજોડમાં સીધાવી ગય તો તેને સ્વર્ગમાં દાખલ થવામાં કાંઈપણ જાતની મુશ્કેલી નહોતી તે માટે કેવી જાતના પુણ્યદાન કરાવી શેકને સીધા સ્વર્ગમાં મોકલી આપવા તે વિશે ગંભીર ચહેરે મનમાં વિચાર કરી રહ્યા હતા.

દીવાળીના શેકનો પણ પાર નહોતો. પોતાનો જમાઈ આશા-લયોં આમ ચાલ્યો જાય એ વિચારજ તેને અસહ્ય થઈ પડતો હતો. તે અંતઃકરણ પૂર્વક ઈચ્છતી હતી કે વીણા મરી જાત તો સાઈ જાત ! વીણા વિધવા થાય-તેના સૌભાગ્યનો સ્વામી ચાલ્યો જાય-તેના કરતાં તે પોતેજ કુંકુમ ઉછાળતી ચાલી જાય તો વધારે ભાગ્યશાળી, એવી ઘણી સ્ત્રીઓની માન્યતા હતી. વીણાને બિચારીને આ બધાં અટપટા શાઓનું ભાન નહોતું. તે નિર્દોષ ભાવે શાંતિથી નિદ્રાકેવીની ગોદમાં લપાઈ હતી. ઉંઘમાં પણ તેના વદનપર હાસ્ય દ્રશ્ય રહ્યું હતું. તે નહોતી જાણતી કે પથારીપર મરવા પડેલા માણસ સ્મરણમાં જતાં તેની જીવતી કબર ખોદાવવામાં આવશે. તે એમ પણ નહોતી જાણતી કે અર્થદાસનું મરણ થતાં તેના જીવનની પાંદડી આશાઓ છુંદી નાખવામાં આવશે.

ખાર વાગ્યા. અર્થદાસની નાડીની ગતિ અતિ મંદ થઈ ગઈ તથા તેના બિછાનાની, આસપાસ વીંટાઈને બેઠા હતા. શ્વાસ પણ

અંબિકાર પર પ્રકાશ

તથા શ્વાસોશ્વાસ મંદ ચાલતાં હતાં આજની રાત કાઢવે કે કેમ તે વિષે બધાને શંકા હતી. ડોક્ટરે આશા મૂકી હતી એટલે સ્વાભાવિક રીતે બધાના પેટમાં ધ્રાસ્કા પડ્યો હતો.

વરસાદના તોફાનને લીધે અતિ નિકટના સ્નેહીઓજ આવી બેઠા હતા. માણેકલાલની ચિંતાનો પાર નહોતો. હજુ પુત્રીને પરણાવ્યાને પુરા ત્રણ માસ નહોતા થયા એટલામાં જમાધરાજને યમરાજાનું નિમંત્રણ આવવાથી તે ગિચારાના હોંસકોંસ ઉડી ગયા હતા.

લલિતને શોક થતો હતો; પણ તેના શોકમાં તોફાની-અંબિકાર લાવોતું મિશ્રણ પણ હતું. વીણા વિધવા થાય એમાં તવાઈજ શી ? સોમલ ઝેર છે એમ બળુવા છતાં કાફી જતું અને પછી શરીરના સાંધાં તુટી જાય-મૃત્યુ થાય ત્યારે કેમનો દોષ કાઢવો, એ કેવી મૂર્ખાઈ ? અર્થદાસ સાથે વીણાને પરણાવવામાં આવી એજ ધોરતમ પાતક હતું. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાને તેના માતૃપિતાની તૈયારી હોયીજ નેહએ એવા લલિતકુમારના વિચાર હતા. તે પોતે તો વીણાને પરણેલીજ માનવાની ના પાડતો હતો. વીણાનું લગ્ન ધર્મપુરંસર નહોતું. તે એક જાતનો શરમ ભર્યો ફારસ હતો, ફારસમાં નાટકની રંગભૂમિપર ગમે તે પતિ પત્ની થાય છે. તે જીવનભર પતિ પત્ની મનાતાં નથી. તેઓજ આ પણ ફારસ હતો. વીણાને એ ફારસમાં નવવધુનું પાત્ર ભજવવું શોધી કાઢવામાં આવી હતી. તે ગિચારીએ, અબજાણતાં એ ફારસમાં ભાગ લીધો પણ આવા ફારસમાં ભાગ લેનારની જીંદગીનુંજ અગિદ્ધન દેવાનો ચાલ હિંદુઓએ ધડી રખેલો છે તેની તે બાપડીને ખબર નહોતી.

અવકાર પર પ્રકારો.

લેવામાં યમરાજએ બૂલ કરી—એવા એવા વચનો ફૂટતી વખતે

ઉચ્ચારાયાં. વીણાની વાત પણ અંદર આવતી.

હાય પરચ્યાને,—હાય હાય !

ત્રણ મહિના તો—હાય હાય !

નથી થયા ને—હાય હાય !

છોડી ચાલ્યા—હાય હાય !

હાય રે પરોણા !—હાય હાય !

જેસથી છાતી પર પ્રહારો કરતી, ફૂદી ફૂદીને કરણુ સ્વરે દીવાળી ગવડાવતી હતી. મણી તેની સાથે સ્પર્ધા કરતી. આમ ફૂટવામાં પણ દુઃદયુદ્ધ શરૂ થયાં. બીજા બાધએ પણ તાલ સૂર સાથે મરનારની પાછળ કાવ્ય બનાવવામાં પારંગત હતી. તેમને આજે પોતાની કલા બતાવવાનો અચ્છો પ્રસંગ મળ્યો.

છેવટે ઐરાઓ રડતાં રડતાં તળાવે ન્હાવા ગયાં. ત્યાં વીણાની બંગડી ફેડી નાખવામાં આવી. તેના કપાળપર ચાંદલો હતો તે બૂંસી નખાચો. તેના બીજા અલંકારો પણ એક વૃક્ષાએ ઉતરાવી નાખ્યાં. કાળી ઓઢણી પહેરવા આંખી. આ વાત વીણાને ન ગમી.

“તે બા ! મારા દાગીના કેમ ઉતારી લે છે ?...” તે રડતી રડતી બોલી.

“રડ ! તારો મોટી મુઓ...” પેલી વૃક્ષા બોલી. તે બાળ-વિધવા હતી. અને વિધવા થયા પછી અનેક બાળાઓના દાગીનાં તેણે ઉતરાવ્યાં હતાં. ન્યાતનો રીતરિવાજનું અદ્વિતિય જ્ઞાન ધરાવવામાં તે પ્રખ્યાત થઈ હતી. લોકો તેને “મોટી માશી” કહીને બોલાવતા. મોટી માશીમાં લાગણી જેવું કંઈ તત્ત્વ હોય એમ અમને

ફાવા લાગ્યો. માણેકલાલે છાતી કઢીન કરી “ શ્રીરામ—જનના મૈયા—
શ્રીનાથજી બાવા ”ના નામના ઉચ્ચાર કરી મરણને અંજલિ ગયલા.
અર્થદાસને છેલ્લી ઘડીએ ધશ્વરનું સ્મરણ કરાવવા માંડ્યું. અર્થદા-
સનેા અંતકાળ નજીક આવ્યો. તેને સ્નાન કરાવી ભૂમિપર સુવાડવામાં
આવ્યો. અને એકાએક બૈરાગ્યોમાં કાકારોળ થઈ રહી. વીણા આ
અવાજથી જાગી ઉઠી એકદમ દીવાળીને આવી વળગી પડી. દીવા-
ળીએ તેને છાતી સરસી આંખી પોતાની પાસે બેસાડી. વીણા પણ
અધાને રડતાં બેઠ રડવા લાગી. અર્થદાસ મરી ગયો તે તે સમજી
ઘણા માણસોને મરી જતા તેણે જોયા હતા. મરનારના સગાબહાલા
રડતાં તે પણ તે જાણતી હતી તેમને ત્યાં તેની માતા રડવા જતી
એ બીનાની પણ વીણાને ખબર હતી. આજે દીવાળી એજ દારૂદે
સૂર રડવા આવી હશે એમ તેણે માની લીધું અને સર્વ ભેગી તે
પણ રડવા લાગી.

મળરાકે પાંચેક વાગે રામપુરની વણિક માતિના શેઠને વાંસની
ટટ્ટીપર બાંધી કઢીન છાતીનો પુરૂષવર્ગ સ્મશાને લઈ ગયો. મણી
અને દીવાળીએ મરનારની પાછળ છાણ્યાં લેવામાં કાઈ જાતની
મણી રાખી નહિ. રોવા ફૂટવાનું રાતના એક વાગ્યાથી શરૂ થયું
તે રહવારે છ વાગ્યા છતાં ચાલુજ હતું. વરસાદ બંધ પડી જવાથી
ગામની સ્ત્રીઓ પણ આવી પહોંચી હતી. બે ત્રણ રાજ્યા મવાડ-
નારી બાધઓ પણ હાજર હતી. અતિ કંઈક સ્વરે રાજ્યા મવાડ-
તાલ સૂર સાથે રોવાયું—ફૂટાયું. અર્થદાસ જરણવાનીમાં મરી ગયો—
તેની આશાઓ અધૂરી રહી ગઈ—તે દેવતાઈ પુરૂષ હતો—તેને ઉમર

તનમનની આંખો તો દડદડ આંસુ રેડી રહી હતી.

“લલિત ! દીકરા ! હું તને ખંડખોર નથી કહેતો. તું ત્રીસ યોધ્ધો છે, યોધ્ધા થઈ તું યુદ્ધ કરે છે. તારું યુદ્ધ ખંડ નથી. બોલ, તું શું કરવા માગે છે ?...”

“હું વીણાને આજે મુંબઈ લઈ જવા માગું છું.”

“તેનું પરિણામ ?...”

“પરિણામની મને દરકાર નથી જ્યાં આવા ખૂનો થાય ત્યાં આપણે જે મૌન ધારણ કરી લાચાર થઈ જઈએ તો જીલમીએ સુલમ કર્યાજ કરવાના. નહિ. એવા જલમી સાથે ગ્રાહુની પરવા રાખ્યા વિના લડવેજ છુટકો છે. હું મારી વીણાને કાલાતરે પણ વિરૂપા નહિ બનવા દઉં...”

“કાંતિલાલ ! તમે શું વિચાર કરો છો ?” રાયજીએ કાંતિલાલને પુછ્યું.

“આવી પેળાએ ખંડ કર્યા વિના છુટકોજ નથી. સહિષ્ણુતાની પણ હદ હોય છે.” કાંતિલાલ બોલ્યો.

“શાઆશ ! મારા બહાલાભાઈ !...” લલિત કાંતિલાલને બેઠી પડ્યો :

“જીલમો લાચારીથી સહન કરીને, જીલમીઓના દોર છુટા રાખીને, આપણે આપણા અંતરે યુદ્ધ બનાવી દીધાં છે. કાંતિ ! મારા બહાલા મિત્ર ! તારા જેવા આત્મબોગની, રાયજી જેવા પિતા ની અંતે તનમન જેવી દેવાંગનોઓની આપણી સમાજને જરૂર છે...”

“ને તારા જેવા ખંડખોરો તો બહુજ કામના, લલિત !...” રાયજીથી હસી દેવાયું.

જાગતું નથી. મરૂભૂમિની રેતાળ જમીન જેવું તેમનું હૃદય થઈ ગયું હતું. આવા હૃદયવાળાને દુનિયા “ અનુભવી ”, “ શાણુ ” અને “ પાકટ ” માણસો કહે છે.

નવ દિવસ જોત જોતામાં વહી ગયા. દશમે દિને વીણાના સૌન્દર્યનું ખૂન થવાનું હતું—તેના વાળ કાપી નાખી તેને વિરૂપા અનાવવાનું પાપ થવાનું હતું. નવે દિવસ લલિતને આ જ ભયંકર અનાવના વિચારો આવ્યા હતા. રાયજી—ક્રાંતિક્ષાલુ અને તનમનને તેણે પોતાની મુઠવણ જણાવી હતી. બધા લલિતના વિચારમાં સંમત હતા. પણ માણેકલાલ અને દીવાળી મેરૂ ચળે તોપણ વ્યજનાર્તી નથી એવી તેમની ખાતરી હતી.

“ ક્રાંતિક્ષાલુ !—” લલિત બોલ્યો :

“ જોલો, હવે ! આ વખતે મારે બંડ કરવું કે ઉપદેશક બનવું.”

“ તમે તમારા પિતાને કંઈ કહ્યું...”

“ અરે ! મેં તેમને પગે પ્રડીને વિનવ્યા—મારે પણ સમજાવવામાં કંઈ બાકી રાખી નથી—પણ પ્રભુ જાણે, તેમના હૃદયપર કેટલાય યુગના પડ બાઝ્યા છે...” લલિત અત્યંત દુઃખી હૃદયે બોલ્યો.

“ રાયજી ! આરા પૂજ્ય પિતાજી ! મારાથી એ કમકમાટી ઉપજાવનારું દૃશ્ય નહિ જોઈ શકાય. મારી બહેનના સૌન્દર્યનું મારી દૃષ્ટિ સામે ખૂન થાય તે હું નહિ જોઈ શકું. તમે મને ઉદ્ધત ગણુશો બંડખોર કહેશો; પણ દયા કરી મને કોઈ રસ્તો બતાવશો ?...” લલિતની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

“ લલિત ! દીકરા ! જાનો રહે...” રાયજી લલિતના માથાપર હાથ ફેરવી મહામહેતતે અશ્રુ ખાળી બોલ્યો.

અંધકાર પર પ્રકાશ.

તનમનની આંખો તો દડદડ આંસુ રેડી રહી હતી.

“લલિત ! દીકરા ! હું તને અંડખોર નથી કહેતો. તું વીર થોડો છે. થોડા પેઠે તું યુદ્ધ કરે છે. તારું યુદ્ધ અંડ નથી. બોલ, તું શું કરવા માગે છે ?...”

“હું વીણાને આજે મુંબઈ લઈ જવા માગું છું.”

“તેનું પરિણામ ?...”

“પરિણામની મને દરકાર નથી. જ્યાં આવા ખૂનો થાય ત્યાં આપણે જો મૌન ધારણ કરી લાચાર થઈ જઈએ તો જીવમીઓ જીવમ કચાળ કરવાના. નહિ. એવા જલ્લીમો સાથે ગ્રાહુની પરવા રાખ્યા વિના લડવેજ છુટકો છે. હું મારી વીણાને કાલાંતરે પણ વિરૂપા નહિ બનવા દઉં...”

“કાંતિલાલ ! તમે શું વિચાર કરો છો ?” રાયજીએ કાંતિલાલને પુછ્યું.

“આવી વેળાએ અંડ કર્યા વિના છુટકોજ નથી. સહિષ્ણુતાની ખણુ હદ હોય છે.” કાંતિલાલ બોલ્યો.

“શામારા ! મારા બહાલાલાઈ !...” લલિત કાંતિલાલને ભેટી પડ્યો.

“જીવમો લાચારીથી સહન કરીને, જીવમીઓના દોર છુટા રાખીને, આપણે આપણા અંતરો બુકાં બનાવી દીધાં છે. કાંતિ ! મારા બહાલા મિત્ર ! તારા જેવા આત્મભોગિની, રાયજી જેવા પિતા ની અંતે તનમન જેવી દેવાંગનાઓની આપણી સમાજને જરૂર છે...”

“ને તારા જેવા અંડખોરો તો બહુજ કામના, લલિત !...” રાયજીથી હસી દેવાયું.

જાગતું નથી. મરૂભૂમિની રેતાળ જમીન જેવું તેમનું હૃદય થઈ ગયું હતું. આવા હૃદયવાળાને દુનિયા “અનુભવી” “શાણુ” અને “પાકટ” માણસો કહે છે.

નવ દિવસ જોત જોતામાં વહી ગયા. દશમે દિને વીણાના સૌન્દર્યનું ખૂન થવાનું હતું—તેના વાળ કાપી નાખી તેને વિરૂપા બનાવવાનું પાપ થવાનું હતું. નવે દિવસ લલિતને આ જ ભયકર બનાવના વિચારો આવ્યા હતા. રાયજી—કાંતિલાલ અને તનમનને તેણે પોતાની યુગવણ જણાવી હતી. બધા લલિતના વિચારમાં સંમત હતા. પણ માણેકલાલ અને દીવાળી મેર ચળે તોપણ ચળવાનાં નથી એવી તેમની ખાતરી હતી.

“કાંતિલાલ !—” લલિત બોલ્યો :

“જોલો, હવે ! આ વખતે મારે ખંડ કરવું કે ઉપદેશક બનવું.”

“તમે તમારા પિતાને કંઈ કહ્યું...”

“અરે ! મેં તેમને પગે પડીને વિનવ્યા—મારે પણ સમજાવનામાં કંઈ બાકી રાખી નથી—પણ પ્રભુ જાણે, તેમના હૃદયપર કંટલાય યુગની પક બાઝ્યા છે...” લલિત અત્યંત દુઃખી હૃદયે બોલ્યો.

“રાયજી ! મારા પૂજ્ય પિતાજી ! મારાથી એ કમકમાટું ઉપભવનારું દૃશ્ય નહિ જોઈ શકાય. મારી બહેનના સૌન્દર્યનું મારી દૃષ્ટિ સામે ખૂન થાય તે હું નહિ જોઈ શકું. તેમને મને ઉદ્ધત ગણુશે ખંડખોર કહેશે; પણ દયા કરી મને કાંઈ રસ્તો બતાવશે ?...” લલિતની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

“લલિત ! દીકરા ! જાનો રહે...” રાયજી લલિતના માથાપર હાથ ફેરવી મહામહેનતે આશુ ખાળી બોલ્યા.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

તનમનની આંખો તો દડદડ આંસુ રેડી રહી હતી.

“લલિત ! દીકરા ! હું તને ખંડખોર નથી કહેતો. હું તારે યોધ્ધો છે. યોધ્ધા પેટે તું યુદ્ધ કરે છે. તારું યુદ્ધ ખંડ નથી. ખોલ, તું શું કરવા માગે છે ?...”

“હું વીણાને આજે મુંબઈ લઈ જવા માગું છું.”

“તેનું પરિણામ ?...”

“પરિણામની ચને દરકાર નથી જ્યાં આવા ખૂનો થાય ત્યાં આપણે જો માન ધારણ કરી લાચાર થઈ જઈએ તો જુલમીઓ જુલમ કર્યાજ કરવાના. નહિ. એવા જલ્દીએ સાથે પ્રાણની પરવા રાખ્યા વિના લડવેજ છુટકો છે. હું મારી વીણાને કાલાંતરે પણ વિરૂપા નહિ બનવા દઉં...”

“કાંતિલાલ ! તમે શું વિચાર કરો છો ?” રાયજીએ કાંતિલાલને પુછ્યું.

“આવી વેળાએ ખંડ કર્યા વિના છુટકોજ નથી. સહિષ્ણુતાની વાણી હદ હોય છે.” કાંતિલાલ બોલ્યો.

“શાખાશ ! મારા વ્હાલાલાઈ !...” લલિત કાંતિલાલને બેટી પડ્યો.

“જુલમો લાચારીથી સહન કરીને, જુલમીઓના દોર છૂટાં રાખીને, આપણે આપણાં અંતરો ખુદાં બનાવી દીધાં છે. કાંતિ ! મારા વ્હાલા મિત્ર ! તારા જેવા આત્મભોગીની, રાયજી જેવા પિતાની અને તનમન જેવી દેવાંગનોઓની આપણી સમાજને ઘેર છે...”

“તે તારા જેવા ખંડખોરો તો બહુજ કામના, લલિત !...” રાયજીથી હસી દેવાયું.

“ પિતા ! તમારી ઉદારતાએ તો મને જીવન આપ્યું છે, નહિ તો હું ક્યારનો અર્થદાસનો સાથી થઈ જાત...”

“ ત્યુપ રહે હવે. બહુ બોલ બોલ કરે છે !...” તનમને લલિતને ધમકાવ્યો : પણ પ્રિયતમાની આવી ધમકી કયા પ્રિયતમને નથી ગમતી, વાંચનાર ?

“ લલિત ! વીણા તારી સાથે આવશે ખરી ?” રાયજીએ પૂછ્યું.

“ અરે ! એ બિચારી તો દેવની દીકરી જેવી છે. એની નિર્દોષતા જોઈને હું મારું બધું દુઃખ ભૂલી જતો. હવે એજ કુસુમકલિને સમાજનો કૂર રિવાજ છુંદી નાખવા માગે છે. હું એ શીરીતે જોઈ શકું ?...”

“ નહિજ જોઈ શકાય. દીકરા ! જા, ખુશીથી વીણાને લઈને આરી એ કામમાં સંમતિ છે...”

લલિત હર્ષ પામ્યો. વીણાને સમાજના જીલમથી બચાવવાને તે શક્તિવંત થશે એ ખીનાથી ચલકાયો. તેની તનમન પણ પ્રિયતમની હિમ્મત જોઈ મગરૂર થઈ.

વિમલા અને કાંતિલાલ બીજા ઓરડામાં ગયા. રાયજી હજી ત્યાંજ બેઠા હતા. લલિત ધીમે પગલે તનમન પાસે ગયો. તનમનનો હાથ પકડી તે રાયજી પાસે આવ્યો. તનમન શરમથી નીચુંજ જોઈ રહી. લલિત રાયજીને ચરણ પકડ્યો સાથે તનમન પણ.

“ સુખી થાઓ, મારાં બચ્ચાં !...” રાયજી ઉભાને આશિષ આપતા બોલ્યા.

તનમન અને લલિતને સ્વર્ગ નીચે ઉતરી આવતું હોય એમ લાગ્યું

મકરણ રપ મું.

લલિતનું બંડ.

રમણની આશિષ મળતાંજ લલિતને જગ જીત્યા જેવું લાગ્યું. પુલ્કિત હૃદયે તે ધેર ગયો. એકવાર પુનઃ તેણે માણેકલાલને શાંતિથી, વિવેકથી વીણાને વિરૂપા ન બનાવવાની વિનંતી કરી.

“એમાં તારું કંઈ વળવાનું નથી લલિત ! જે આપદાદાને રિવાજ હોય તે પાળવોજ જોઈએ. વીણાનું કરમ ધુટ્યું હવે તે બાજુ રાખે તોપણ શું ને ન રાખે તોપણ શું ? બાલ વિધવાના વાળ એકવાર તેના પતિના દશમાને દિને કાપી નાખવામાં આવે છે. પછી બાછા વાળ રાખવામાં હરકત નથી...”

“પણ પિતાશુ ! હજી તો એ બિચારીએ દુનિયાનું મહેજ જોયું નથી. સંસાર કેવો હોય તેનું એને જ્ઞાન નથી. આવી મુકુમાર અને નિર્દોષ બાલાપર આવો બચકર જીલમ ગુજરતો તમે કેમ જોઈ શકશો ?...” લલિતની આંખમાં પાણી આવ્યાં.

“તારા જેવા જીવાન્યાઓજ એ પાંચ ચોપડી અંગ્રેજી બણીને આપણા ધાર્મિક રિવાજોને જીલમ જીલમ કરી વગોવી મુકે છે. એમાં જીલમ જેવું કંઈ નથી. ધણી મરી ગયા પછી દરેક સ્ત્રીએ વૈરાગ્યજ આરણ્ય કરવું જોઈએ. અપણા સંસારની પવિત્રતા આવા વિરાગી ત્યાગને—આવા આત્મ દમનને આભારી છે...” માણેકલાલે તાત્વિક દક્ષીન કરી.

“હું કબૂલ કરું છું કે સ્ત્રી જો પોતાના મનમાન્યા મતિને, ધર્મવિધિથી પરણી હોય તો તે પોતાના પ્રિયતમની પાછળ વિરાગી બને-ઝુરી ઝુરીને મરી જાય અથવા સતી થાય. તે તેનો અનંત પ્રેમ બતાવે છે. ગ્રામીન કાલમાં આપણી મહાસતિઓ પતિ પાછળ જીવતી બળી મરતી તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ આત્મ લક્ષ્યથી પરણતી હતી. હાલમાં તો આપણે ત્યાં પરુ લગ્ન થાય છે. વીણા અર્થદાસને પરણવાને રાજ હતી? નહિ. અર્થદાસ વીણા જેવી નાદાન આળસીને પરણવા યોગ્ય હતો? નહિ, આવા લગ્નો જ્યાં થતા હોય ત્યાં આપણા ધર્મના આદર્શો લાગુ પાડવા તે એક બતનો દમ્બ છે. વીણાને અર્થદાસ સાથે પરણાવીને તમે મોટું પાપ કર્યું છે. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યાં વિના તમે છટકી શકવાના નથી...” લલિત હિમ્મતથી બોલ્યો. પિતા સામે આટલા શબ્દો બોલતાં તેના કામલ હૃદયને લાગી આવ્યું; પણ હવે તેમ ક્યાં વિના છુટકોન સ્થો નહોતો.

“અસ કર, લલિત! નાંને મ્હોડે મોટા બોલ બોલતાં જરા શરમા-શરમા!...” માણેકલાલનું મગજ ગુરસાથી તપી ગયું.

“મારે શરમાવા જેવું શું છે? પિતાજી!...”

“હવે બેસને મોટા! બાપને શિખામણ આપવા આવ્યો છે...”

દીવાળી લલિતપર ઉખડી:

“મુંબઈમાં કોઈ રાંડને ઘરમાં રાખીને આખરે વધારી આવ્યો હવે બહેનની વારે ધાવા આવ્યો છે.

વીણા ગરિબડી બની એક ખુણામાં બેસી રહી હતી. તેને કાંને લણકારા વાગતા હતા કે આવતી કાલ તેને માટે “કાળ”

અધિકાર પર પ્રકારા.

અમી હતી. આવતી કાલે તેના સુંદર-રેશમી વાળાનું અર્થદાસની મૃત દેહને અધિદાન આપવાનું હતું.

લક્ષિતને ખૂબ લાગી આવ્યું. દીવાળીનું સ્ત્રીહૃદય. પણ આ વિષયમાં આટલું બધું ઠોર થઈ ગયલું જોઈ તેને અત્યંત શોક થયો.

વીણા ગુપ્તુષ પોતાના બાઈપર વરસેતો વરસાદ જોઈ રહી હતી. તે બહીતી બહીતી માણેકલાલ પાસે આવી બોલી:

“આપુણ! બાઈને કેમ વટો છો ?”

“તું એમાં નહિ સમજે, દીકરી !” માણેકલાલ જરા બહા-
લભર્મા સ્વરે બોલ્યો.

“આલ, એસ જાનીમાની !...” દીવાળીએ બંદુકની ગોળા
છાંડી. “ગોરા બાઈને પક્ષ લેવા આવી છે ! બાઈ રોટલા નથી
જાખવાતો સમજ ?”

વીણા ઉધારજ અથ. તે જેમ તેમ રડતાં રડતાં બોલી:

“તે બા ! કાલે મારા બાલ કાપી નાખશે કે ?”

“હારતો ! રડ ! તારેય તારા બાઈ સાથે વંડી જવું છે કે
શું ? તારો માટી મુઝો ! હવે તારે સેંચા પાટલી પાડીને ક્યાં
મકાડવા જવું છે ?” દીવાળી બોલી.

વીણાની આંખમાંથી દડ દડ આંસુની ધારા વહેવા લાગી.

“... જ, તું વીણાને લઈ અંદર જા...” માણેકલાલે દીવાળીને
ખીજ જોરડામાં મોકલી.

“જે, લલિત ! તારી આવી ઉદ્ધતાઈ મારી સાથે નહિ
આલે, સમજ્યો ! તેં પેલી બલાનું શું કર્યું ?”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“ તે મારી સાથેજ રહેશે. ” લલિત દંઢ સ્વરે બોલ્યો.

“ એટલે કે તું મારી આખરના કાંકરા કરવા માગે છે ? ”

“ બાપુજી ! તમે નકામા ગભરાવ છો. હું તમારી આખર પર ખટો લગાડતો નથી, પણ તમારી કીર્તિ સુવર્ણીકૃત કરું છું...”

“ વાહ ! બહુ મજાની વાત. સાણિકલાલના દીકરાએ ધરમાં રાંડ રાખી છે એવી વાત દુનિયા કરશે એટલે મારી આખર વધશે કે મારે જંગતને મ્હો બતાવવું હારી થઈ પડશે ? ” સાણિકલાલનો પીતો ઉકળી આવ્યો.

“ ભુઓ બાપુજી ! મેં જો કાંઈ પણ પ્રકારની વાસનાથી મેનાને રાખી હોય તો હું તમે કહો તેવા કસમ ખાઉં. તેને મેં મારી બહેન માની છે અને તે બહેનજ રહેશે...”

“ લલિત ! તું છેક વંડી ગયો છે. તેને ધર્મ કમવું જરૂર પણ હાન નથી. તું જો મેનાને છોડી નહિ દે તો તારે માં નહિ બને...”

“ અને કે ન બને તેનો આધાર તમારી ન્યાયપ્રિયતાપ છે. મેં મેનાને અંધારી ખાઈમાંથી ઉગારી લીધી છે તે તેને ખૂબ તના શિખર પરની નિર્મલ હવાનો મધુર સ્વાદ અપાડવા માટે વેરાન જંગલમાં અધવચ્ચ તણ દષ્ટ રખડાવી મારવાને નહિ...”

“ ઉદ્ધત છોકરા ! તું મરી જશે...”

“ મોત એકજવાર આવે છે, પિતાજી ! અને એક પત્ની નિરાધાર સ્ત્રીનો ઉદ્ધાર કરવા જતાં જો મોત આવતું હોય તો તે જીલ્લથી આલિંગવાને તમારો પુત્ર તૈયાર છે...”

અધિકાર પર પ્રકાશ

“તો જા ! આજથી તું મારો પુત્રજ નથી...” કહી માણે-
કલાલ ગુસ્સાભર ત્યાંથી બહાર ચાલી ગયો.

લલિત એકલો પડ્યો. દીવાળી ધરકામમાં ગુંચાઈ હતી. વીણા
વચ્ચે અડમાં બેઠી બેઠી રડતી હતી.

“વીણા...” લલિતે નિર્દોષ બાલાને બોલાવી.

વીણા દોડતી દોડતી તેની પાસે આવી.

“શું છે મોટા બાપ ?”

“તું જાણે છે કે કાલે તારાપર કેવી આકૃત આવવાની છે ?”

“હા. પણ હવે હું શું કરું ? ફૂવામાં પડું...”

“નહિ મીઠી ! તારી જીંદગી બહુ મોઢી છે...”

“આ તો કહે છે કે તુંજ કેમ ન મરી ગઈ ! મોટા બાપ !

યેલો વાંદરો મરી ગયો તેમાં મારાપર આ કેમ રીસે બરાબ છે ?”

“તે તું બધી સમજી શકીશ. બોલ, બહેનાં ! તારે તારી

તનમન બહેનનું કલું માનવું છે કે બાનું ?”

“તનમન બહેનનું.” વીણાના વદનપર તનમનનું નામ

સાલિળતાજી સ્મિત ફરક્યું.

“તનમન કહે છે કે તારે તારા વાળ કપાવવા નહિ.”

“પણ આ મારશે તે ?”

“હું છું કની ! જો, આજે રાતે બાર વાગે મુંબઈની ટ્રેન

બિંદીયા ઉપડે છે. તું મારી સાથે મુંબઈ આવીશ ?”

“આજે ?”

“હા. આજેજ. કાલે સવારે તો બધું સત્યાનાશ વળી જશે.”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“ પણ બા કે બાપા જાણી જાય તો ? ”

“ તું ગુપ્તગુપ્ત બા ઉઘી જાય કે સારી પાસે આવી રહેજે. પછી આપણે પુરત રામજીને ઘેર જઈશું; ને રામજીની ગાડીમાં બેસી રેલેશનપર ચાલ્યા જઈશું. બોલ, તું આવીશને મીઠી ? ”

“ બા જાણી જાય તો ? ”

“ અરે ! બા તો અધોરી છે. એ જાગેજ શાન્તી ? ”

વીણા હસી. તેણે હા પાડી. લલિત રામજીને ત્યાં જઈ ગાડી

તૈયાર રાખવાની તનમનને સૂચના કરી આવ્યો.

રાત પડી. અગિયાર વાગે તો માણેકલાલ અને દીવાળી ગાઢ

નિદ્રાને આધિન થઈ ગયાં. લલિત અને વીણા જાગતાં હતાં. વી-

ણાએ નાદાન વયે પણ બહુ હિમ્મત રાખી. તે ચાલાકાઈથી લલિત

પાસે હળવે પગે ગઈ. લલિત તૈયારજી હતો. બન્ને સ્ત્રી સાવધા-

નીથી ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યાં. રામજીના બંગલાના દ્વાર પાસે ગાડી

જોયારજી હતી. તનમન, રામજી, વિમલા અને કાલિદાસ તેમને ઉ-

ઠસાડે આપવા દરવાજા પાસે ઉભાં હતાં.

“ જ દીકરા ! ફતેહ કર... ” રામજી બોલ્યા.

લલિતે તેમને પ્રણામ કર્યા.

“ વીણા ! હવે તો તું મુંબઈવાસી થવાની... ”

“ પણ તનમન બહેન ! મને એકલીને નહિ ગમે જો ! ત

ક્યારે આવશે ? ” વીણા તનમનને વર્ણગી નિર્દોષ ભાવે બોલી.

“ આમ જો, વીણા ! હવે તનમન પણ તારી સાથેજ રહે

આવશે. ” વિમલા હસિત વદને બોલી.

“ચારે તો બહુ મંઝા ! પછી મને ગીત શીખવશોને તન-
મન બહેન ?” વીણાએ તનમનને પૂછ્યું.

“હા...”

“તનમન બાબી કહેને, ગાડી !” વિમલાએ વીણાને પાસે
ખેલાવી કહ્યું.

“તે હું લલિતભાઈ ! આ વિમલા બહેન કહે છે કે તન-
મનને બાબી કહે-કહું કે ?” નાદાન વીણાએ હાથરડો વાળ્યો.
અંધા અડખડ હસી પડ્યા.

“કહે દીકરા ! તનમન તારી બાબીજ થાય...” રાયજીએ
સર્વના આનંદમાં પૂર આપ્યું.

લલિત વીણાને લઈ ગાડીમાં બેઠો અને કાચમેને ગાડી સ્ટેશન
તરફ હાંકી મૂકી.

રહવાર થતાંજ રામપુરમાં હાહાકાર વર્તાઈ ગયો. લલિત
વીણાને લઈને નાસી ગયો, સનાતન ધર્મની ધોર ખોદાઈ ગઈ, પૃથ્વી
રસાતળ ગઈ, શ્રીમહાપ્રભુજી ધર્મનું સત્યાનાથ વળેલું જોઈ જોર જોર
જેવડા આસું સારવા લાગ્યા. મણી, માણેકલાલ, દીવાળી તથા અર્ધ-
દાસના પેસાને પૂજનારા ભક્તો લલિતને ગમે તેવી ગાળો દેવા
લાગ્યા. ‘માણેકલાલ જેવા દેવાંશી પુરપત્નું એ બદમાસ છોકરાએ નામ
ખોળ્યું.’ શ્રી મહાપ્રભુજીનો ધોર અપરંધ કર્યો. એના તો નરકમાં
જીવુ ઠાર થવાનો નથી. એ બધા અગ્રિજ ભણાવવાના પ્રતાપ !
અમે તો અંગાઉથીજ કહેતા’તા કે બી. એ. શ્રીએની મોહિનીમાં
મહોડાણ વળી જશે; અતે તેમજ થયું. વીણા પણ કંઈ નાની કાકી

હતી કે ? આવડી મોટી છોકરી, શ્રી નાયજી બાવાની કૃપા હોત તો એક દીકરાની મા થાત ! એને પણ એના વડેલ બાઈએ વંદાવી મૂકી. આવી આવી વાતો પવિત્રતાને સુકીમાંજ રાખીને કરનારા માણસો કરવા લાગ્યા. માણેકલાલના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. દીવાળી તેને ચઢાવવા લાગી. 'મારી દીકરીને લઈ આવો. પાતાળમાંથી શોધી લાવો. એ મુઆને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય-જમ કરવું હોય તેમ કરે; પણ મારી સોના જેવી દીકરીને લઈ આવો. એ તો સુધરેલો છે. મુઓ નાતરે કરાવી દેશે તો મારું તો જીવતા જીવત મોત થઈ જશે.' દીવાળી પોતાની છાતી આ પ્રમાણે ખાલી કરવા લાગી. અર્થદાશના દશમાને દિને પેટ ભરીને રડવા અને ફટવાની કલામાં પોતાની ઉરતાદી બતાવવા આવેલી બાઈઓ નિરાશ થઈ; પણ તેમને નિંદા કરવાનો મારો ખોરાક મળી ગયો. "શ્રી પ્રેમનાથજી બાવાને અરજ કરોને. જે જે બે કલાકમાં મુઆને પકડી મંગાવશે. એ સમજે છે શું એના મનમાં ? ફાટ્યો ફાટ્યો તે છેકળ ફાટી ગયો. ધરમ, નાત, વાત, રિવાજ-બળ્યુ-કંઈનુંજ જ્ઞાન નહિ" આવી ગંભીર શાસ્ત્રીય ચર્ચા ખેરડાઓમાં થઈ રહી. આવી વાત કરનારીઓ સુંડન વિધિનો લ્હાવો લઈ ચૂકી હતી; અને વીણાને પોતાના સંઘમાં મેળવવાની તેમની ખાસ ઈચ્છા હતી. તેમણે પોતાનાં વાળનો ભોગ લરણીવાનીમાં આપેલો તો વીણા ક્યા દેવની દીકરી આવી કે આમ છટકી જાય ?

આખા રામપુરમાં આ વાત ચર્ચાઈ રહી. બધાને લલિત બદ-માસ-બંડખોર-ધર્મ દ્રોહી-ઉદ્ધત-પાપી-સનાતન ધર્મનો ગુનેહગાર

જણાયો. આપ્ત શુનેહગારને જે તેમની સત્તા ચાલતી હોત તો તેઓ જીવતો ને જીવતો બાળી નાખત; પણ તેમની સત્તા નહોતી એટલે તેમને પોતાની નિંદાખોર જીભ ગમે તેમ વટાળીને સંતોષ લેવો પડતો.

અંતે યાકીને બધાં વીખરાયાં. માણેકલાલ ગંબીર વિચારમાં પડ્યો. દીવાળીના મગજની વરાળ વધી પડી હતી. તે તો “ ગમે તેમ કરીને મારી વીણાને લઈ આવો ” ના બંબજોળા ફેંક્યા કરતી હતી. મણિ તેને ટેકા આપતી હતી. તે દીવાળીને ઉશ્કેરતી: “ બહેન ! આજકાલના અંગ્રેજી લાણેલા છોકરાને તમે નહિ ઓળખો. જુઓ તો ખરા ! કેવું નાક કાપી ગયો. મારો ભાઈ જીવનો હોત તો આકાશ ખાતાળ એક કરી નાખત. એ મુઓ તો જરૂર નાતરૂં કરાવશે, સમજ્યા ! તમે સમજી છો. માણેકલાલને કહી વીણાને અહિંયાં લેડાવી દો; નહિ તો જીવાન દીકરી સાપનો ભારો કહેવાય ! એક વાર બટ્ટો લાગ્યો કે જાંદગી ધૂળ થઈ જાય મા ! વીણા જે હેમ-જેમ પાછી આવે તો શ્રી નાથજી બાવાને સાકરનો પડો ચઢાવશું ને મહાંબલુજી પાસે દેહશુદ્ધિ કરાવશું. ” આ શબ્દો મણિ “ પવિત્રતા ” શિવાય જીવીજ શકે નહિ એવી ખાત્રી આપવાને પૂરતા છે.

ચારમાંય દિવસ રામપુરના નવરા લોકોએ આ બનાવની ચાલુ ચર્ચા કર્યા કરી. માણેકલાલ તો લલિતનું બંડ જોઈ કંચાઈ જાયો. હવે તેને તેના ઉદ્ધત છોકરામાં આત્મબળ કેટલું છે તેનું કંઈક જ્ઞાન થયું.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

માલતીના પ્રેમ.

લલિત વીણાને લઈ મુંઝઈ આવ્યો. તરત તેણે મેનાને પણ માલતીને ત્યાંથી બોલાવી લીધી. માલતીએ મેનાની કડબા કથા તેનેજ મ્હોડે સાંભળી હતી. મેનાએ કંઈ પણ છૂપાવ્યું નહોતું. તે સાચા દીક્ષથી પોતાની એકજ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરવા માગતી હતી. માલતીએ જ્યારે લલિતની બહાદુરીની બધી હકીકત મેનાને મ્હોડે સાંભળી ત્યારે લલિતના ઉદાર ધર્મે માટે તેના દીક્ષમાં પૂજ્ય ભાવ પેદા થયો. આ ભાવ સાથે, તેના દીક્ષના લલિત પ્રત્યેના ભાવનું સંમીલન થતાં માલતી મુઝાઈ. તેના દીક્ષની વ્યથા વધવા લાગી. તેના પ્રણયી દીક્ષનું આકર્ષણ તેને લલિત તરફ ખેંચતું; પિતાની આજ્ઞા-સમાજનો રિવાજ તેને ચંદ્રવદનની થવા કહેતા. દુનિયાની નજરે તે ચંદ્રવદનની થઈજ ચૂકી હતી. હવે એ ભળ્યાંથી બચવાનો કોઈ ઉપાયજ નહોતો. બહાના લેખ મટે પણ હિંદુ સમાજનો રિવાજ ન મટે. માલતી ચંદ્રવદનની થાય એવી કેટલાક વડીલોની ઇચ્છા થઈ અને માલતીનું લાગી ઘડાઈ ગયું. આજા લાગ્યાર થઈ રડમશ બની ગઈ.

લલિત તેને હળુયે ભણાવવા આવતો હતો. પણ માલતીનું દીક્ષ હવે અમયાસપર ચ્હોટતું નહોતું. વીણાને હિંદુ સમાજના અમાતુષી જૂલમમાંથી ખૂંચવી લાવ્યા પછી લલિત જ્યારે માલતીને ભણાવવા ગયો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે વીણાની વાત નીકળી. લલિતે પોતાના

અધિકાર પદ્ય પ્રકાર.

અંડની વાત દૂંડમાં સંલગ્નાવી. માલતીનું દીલ અનિર્વાચ્ય લાવથી ઉછળી રહ્યું. તે પુસ્તકનાં પાનાં સાથે રમત કરતી કરતી બોલી:

“લલિત ! આવા જૂલમો ક્યાં સૂધી થશે ?”

“જ્યાં સૂધી અંડખોરો પાકે નહિ ત્યાં સૂધી.” લલિત હસીને બોલ્યો:

“જ્યાં સૂધી આપણાં યુવાનો અને યુવતીઓ અધિકાર યુગના જુલમી શિવાજીને લાચારીથી નમતું આપી જાણીએ તે યથેચ્છ મહા-લલાની સરલતા કરી આપે છે ત્યાં સૂધી જાણીએના જુલમો કાચ-અજ રહેવાના...”

“તમારા મત પ્રમાણે તો બધાએજ અંડખોર બનવું એમ થયું...” માલતી મંદ સ્મિત ફરકાવી બોલી

“હા...”

“પણ આપણે આપણાં અતિ વહાલાં સ્નેહીઓ સાથે કેવી રીતે વિગ્રહ જગાવવો ? લલિત ! તમને નથી લાગતું કે માત પિતા આ અન્ય પ્રિયજનોની લાગણીપર ધ્યા કરવા કરતાં સ્વેચ્છાથી આત્મ-દમન કરવું તે પ્રભુને વધારે પ્રિય છે...” માલતીના સ્વરમાં ગાંભીર્યની છાયા આવી.

“માલતી ! મારો મત એવો છે કે માતપિતાની આજ્ઞાઓ ગમે તેવી અન્યાયી હોય તો તે બાળકોએ પાળવી જોઈએ; પણ જો એવી આજ્ઞાના પાલનથી આત્માનું ખૂન થતું હોય, સત્ય ધર્મ-પ્રભુનો પ્રેમધર્મ જખમાતો હોય તો માયાપોની આજ્ઞાનો સવિનય નિરાદર કરવામાં કાંઈજ ખોટું નથી. વીજાને પરણાવી, એ મારા

મકરણ ૨૬ મું.

માલતીનો પ્રેમ.

લલિત વીણાને લઈ સુખઈ આવ્યો. તરત તેણે મેનાને પણ માલતીને ત્યાંથી બોલાવી લીધી. માલતીએ મેનાની કરુણ કથા તેનેજ મ્હોડે સાંભળી હતી. મેનાએ કંઈ પણ છુપાવ્યું નહોતું. તે સાચા દીવથી પોતાની જોડજ બૂલવું પ્રાયશ્ચિત કરવા માગતી હતી. માલતીએ જ્યારે લલિતની બહાદુરીની બધી હકીકત મેનાને મ્હોડે સાંભળી ત્યારે લલિતનો ઉદાર ધર્મ માટે તેના દીવમાં પૂજ્ય લાવ પેદા થયો. આ લાવ સાથે, તેના દીલના લલિત પ્રત્યેના લાવનું સંમ્મીલન થતાં માલતી સૂઝાઈ. તેના દીલતી બધા વધવા લાગી. તેના પ્રણયી દીલનું આકર્ષણ તેને લલિત તરફ ખેંચતું; પિતાની આજ્ઞા-સમાજનો રિવાજ તેને ચંદ્રવદનની થયા કહેતાં દુનિયાની નજરે તે ચંદ્રવદનની થઈજ ચૂકી હતી. હવે એ ભળ-ભાંથી બચવાનો કોઈ ઉપાયજ નહોતો. બહાના લેખ મટે પણ હિંદુ સમાજનો રિવાજ ન મટે. માલતી ચંદ્રવદનની થાય એની કટલાક વડીલોની ઇચ્છા થઈ અને માલતીનું લાંબી ધડોઈ ગયું. બાળા લાચાર થઈ રડમશ બની ગઈ.

લલિત તેને હજીયે લણીવવા આવતો હતો. પણ માલતીનું દીલ હવે અબ્યાસપર મ્હોટતું નહોતું. વીણાને હિંદુ સમાજના અમાનુષી જૂલમમાંથી ખૂંચવી લાવ્યા પ્રકી લલિત જ્યારે માલતીને લણાવવા ગયો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે વીણાની વાત નીકળી. લલિતે પોતાના

અધિકાર પર પ્રકાશ.

મંડની વાત ટૂંકમાં સંભળાવી. માલતીનું દીલ અનિર્વાચ્ય લાવથી ઉછળી રહ્યું. તે પુસ્તકનાં પાનાં સાથે રમત કરતી કરતી બોલી:

“લલિત ! આવા જુલમો ક્યાં સૂધી થશે ?”

“જ્યાં સૂધી અંડખોરો પાકે નહિ ત્યાં સૂધી.” લલિત હસીને બોલ્યો:

“જ્યાં સૂધી આપણાં યુવાનો અને યુવતીઓ અધિકાર યુગના જુલમો વિવાળેને લાચારીથી નમતું આપી જલ્દીમોતે યથેચ્છ મહા-લવાની સરલતા કરી આપે છે ત્યાં સૂધી જલ્દીમોના જુલમો કાયમ જ રહેવાના...”

“તમારા મત પ્રમાણે તો બધાએ જ અંડખોર બનવું એમ કહે...” માલતી મંદ સ્મિત ફરકાવી બોલી

“હા...”

“પણ આપણે આપણાં અતિ વહાલાં સ્નેહીઓ સાથે કેવી રીતે વિગ્રહ જગાવવો ? લલિત ! તમને નથી લાગતું કે માત પિતા યા અન્ય પ્રિયજનોની લાગણી પર ધા કરવા કરતાં સ્વેચ્છાથી આત્મ-હમન કરવું તે પ્રભુને વધારે પ્રિય છે...” માલતીના સ્વરમાં ગાંભીર્યની છાયા આવી.

“માલતી ! મારો મત એવો છે કે માતપિતાની આજ્ઞાઓ શમે તેવી અન્યાયી હોય તો તે બાળકોએ પાળવી નોંધએ; પણ જો એવી આજ્ઞાના પાલનથી આત્માનું ખૂન થતું હોય, સત્ય ધર્મ-પ્રભુનો પ્રેમધર્મ જખમાતો હોય તો માઆપોની આજ્ઞાનો સવિનય નિરાહર કરવામાં કાંઈ જ ખોટું નથી. વીણાને પરણાવી, એ મારા

પ્રકરણ ૨૬ મું.

માલતીના પ્રેમ.

૬ લિત વીણાને લઈ મુંઝઈ આવ્યો. તરત તેણે મેનાને પણ માલતીને ત્યાંથી બોલાવી લીધી. માલતીએ મેનાની કરણ કથા તેનેજ મ્હોડે સાંભળી હતી. મેનાએ કંઈ પણ છુપાવ્યું નહોતું. તે સાચા દીલથી પોતાની એકજ ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરવા માગતી હતી. માલતીએ જ્યારે લલિતની પહાદરીની બધી હકીકત મેનાને મ્હોડે સાંભળી ત્યારે લલિતના ઉદાર ધર્મ માટે તેના દીલમાં પૂજ્ય ભાવ પેદા થયો. આ ભાવ સાથે, તેના દીલનાં લલિત પ્રત્યેનાં ભાવનું સંમીલન થતાં માલતી મૂઝાઈ. તેના દીલની વ્યથા વધવા લાગી. તેના પ્રણયી દીલનું આકર્ષણ તેને લલિત તરફ ખેંચતું; પિતાની આજ્ઞા-સમાજનો રિવાજ તેને ચંદ્રવદનની થવા કહેતાં; દુનિયાની નજરે તે ચંદ્રવદનની થઈજ ચૂકી હતી. હવે એ જળ-માંથી બચવાતો કાંઈ ઉપાયજ નહોતો. અલ્લાના લેખ મટે પણ હિંદુ સમાજનો રિવાજ ન મટે. માલતી ચંદ્રવદનની સાથે એવી કેટલાક વડીલોની ઇચ્છા થઈ અને માલતીનું ભાવી ઘડાઈ ગયું. બાળા લાચાર થઈ રડમશ બની ગઈ.

લલિત તેને હજીયે લજાવવા આવતો હતો પણ માલતીનું દીલ હવે અબ્યાસપર મ્હોટતું નહોતું. વીણાને હિંદુ સમાજના અમાનુષી જુલમમાંથી ખૂંચવી લાગ્યા પછી લલિત જ્યારે માલતીને લજાવવા ગયો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે વીણાની વાત નીકળી. લલિતે પોતાના

અધિકાર પર પ્રકાશ.

અંકની વાત દેકામાં સંભળાવી. માલતીનું દીલ અનિર્વાચ્ય લાવતી હિચ્છી રહ્યું. તે પુસ્તકનાં પાનાં સાથે રમત કરતી કરતી બોલી:

“લલિત ! આવા જુલમો ક્યા સૂધી થશે ?”

“જ્યા સૂધી અંકજોશ પાકે નહિ ત્યાં સૂધી.” લલિત હસીને બોલ્યો:

“જ્યા સૂધી આપણાં યુવાનો અને યુવતીઓ અધિકાર યુગના જુલમો રિવાજોને લાચારીથી નમતું આપી જલ્દીમોતે પથેઞ્છ મહા-લવાનો સરલતા કરી આપે છે ત્યાં સૂધી જલ્દીમોના જુલમો કાય-મજ રહેવાના...”

“તનારા મત પ્રમાણે તો અધાએજ અંકજોશ અનવું એમ હતું...” માલતી મંદ સ્મિત ફરકાવી બોલી

“હા...”

“પણ આપણે આપણાં અતિ વહાલાં સ્નેહીઓ સાથે કેવી રીતે વિગ્રહ જગાવવો ? લલિત ! તમને નથી લાગતું કે માત પિતા આ અન્ય પ્રિયજનોની લાગણીપર ઘા કરવા કરતાં સ્વેચ્છાથી આત્મ-દમન કરવું તે પ્રભુને વધારે પ્રિય છે...” માલતીના સ્વરમાં ગાંભી-ર્યની છાયા આવી.

“માલતી ! મારો મત એવો છે કે માતપિતાની આજ્ઞાએ મમે તેવી અન્યાયી હોય તો તે આજ્ઞાએ પાળવી જોઈએ; પણ જો એવી આજ્ઞાના પાલનથી આત્માનું ખૂન થતું હોય, સત્ય ધર્મ-પ્રભુનો પ્રેમધર્મ જખમાતો હોય તો આજ્ઞાની આજ્ઞાનો સવિનય નિરાદર કરવામાં કંઈજ ખોટું નથી. વીશ્વાને પરજાવી, એ મારા

માઆપનું પહેલું પાપ ! તેજ સમયે મારે બળવો કરવો જોઈતો હતો. પણ મારા હૃદયની નિર્બળતા મને તરી. આ વખતે સમાજ મારી વીણાને વિરખા કરવા માગતો હતો. મારી નિર્બળતા હકી ગઈ. પ્રભુએ મને બળ આપ્યું અને મેં બંડ કયું...”

“ એનું પરિણામ શું આવશે ? ”

“ બહુ બહુ તો મને ન્યાત બહાર મૂકશે. થોડીક ગાળો દેશે, મારી નીંદા કરશે; એ શિવાય વિશેષ કરવાની શક્તિજ તેમનામાં નથી...અને મારી બહેનને મારે હું એટલું ખમી લઉં તો તેમાં હું શું મોટો ઉપકાર કરું છું ? ” લલિત શાંત હૃદયે બોલ્યો.

“ લલિત ! આપણી સમાજના પતનનું મુખ્ય કારણ તમે કયું માનો છો ? ”

“ આપણી હાલની ફારસ સમી લક્ષ પદ્ધતિ. જ્યાં ઢીંગણા ઢીંગલીના-લાગણી હીન-પ્રેમહીન અથવા ભગ્નાશ દીલોનાં જોડલાં જોડાતાં હોય ત્યાં પ્રભુની કૃપા કદિપણ ન વર્ષે...આપણે પતીત થતાં જઈએ છીએ, સંસ્થાનોમાં-વિદેશોમાં આપણને અસ્પર્શ ભંગી જેવા ગણવામાં આવે છે, જ્યાં ત્યાં આપણું ડગલે ડગલે અપમાન થાય છે, સરકાર આપણી વિનંતીઓ પર જરાય લક્ષ નથી આપતી તેનું કારણ એકજ છે અને તે એ કે આપણને અન્યાય કરનારાઓ સારી પેઠે જાણે છે કે આ નિર્માલ્ય જાતિ શું કરવાની છે ? આપણામાં બંડ ઉઠાવવાની તાકાત નથી, લાકડી ફેરવવાની શક્તિ નથી, તાપમાં બે ગાઉ ચાલતાં આપણા યુવાનો હાંફી જાય છે, આવી નિર્બલ દશામાં આપણે જાણી જોઈનેજ સડયા કરીએ છીએ. જ્યાં

સુધી ચોગ્ય, નિરોગી, શિક્ષિત યુવાનો તથા યુવતીઓનાં યુગલો આપણે ત્યાં સ્નેહ સાંકળથી બાંધવામાં ન આવે ત્યાંમુઠી પ્રજા નિર્બળ, રોગી અને બીજી રહેવાની...”

“પણ જે વાત દીવાની જ્યોત જેવી ચોકખી છે તે આપણા વડીલો શામાટે સ્વીકારતા નથી?”

“કેમકે તેમની આંખે યુગયુગના પડ બાંધેલાં છે. વડીલોની વાત શામાટે કરો છો? મારા અનેક મિત્રો એવા છે કે જેઓ સંસારમાં પડ્યા પડી જીવી ધરેડમાં ચાલવાને ટેવાઈ ગયા છે. કોને જનું શિક્ષણ લેવા છતાં કેટલાક મિત્રો જી કળવણીના કદા દુશ્મન બન્યા છે, કેટલાકને સનાતનીઓ હિંદુ ધર્મના કિલાના બકાહર સંસ્કૃતિ સમા લાગ્યા છે.”

“એમ થવાનું કારણ?”

“કારણ એજ કે તેમની રોમાં ગુલામગીરી બાંધી ગઈ છે—તેમની નસે નસે લાચારીનું રક્ત દોડી રહ્યું છે—તેમણે પોતાની મરદાઈ જૂઠાવી દીધી છે એટલે સત્ય સુધારણામાં તેમને સમાજની છીન્ન લિન્નતા અને સનાતન ધર્મની કપર ખણાતી દેખાય છે...”

“લલિત! આપણે ત્યાં દેહલક્ષ થાય છે—આત્મ લક્ષ નહિ...”

“નહિ...” માલતીને બોલતી અટકાવી લલિત બોલ્યો:

“દેહ લક્ષમાં ય દેહનું આકર્ષણ હોય છે. આપણે ત્યાં તે પ્રાણવ લક્ષ થાય છે. પશુની પેઠે પતિપત્ની જીવન ગાળે છે—નિર્માલ્ય સંતતી પેદા કરે છે અને ટૂંકી વયે રામશરણ થાય છે. આ કારણને લીધે આપણને એક જાતનો બચકર ક્ષય લાગુ પડ્યો છે. એ

સ્યારોગની કાંતિલ અસર ક્યારની સર થઈ ગઈ છે અને બે કાંઈ બાહ્ય વૈદ્ય નહિ મળે તો સ્મશાન શિવાય ક્યાંય પણ આપણી કાર થવાતો નથી...”

“તમે આવા નિરાશાજનક ઉદ્ગારો કેમ કાઢો છો ? તમને ભારત વર્ષ માટે અનંત અભિમાન છે. તમારાજ શબ્દોમાં કહું તો રામકૃષ્ણની લીલા ભૂમિનો એવો કંઈક અંત આવશે એમ ?”

“મારા શબ્દોમાં નિરાશાવાદ નથી; પણ પ્રખર આશાવાદ છે. હું સંભવિત મોત તરફ આંખો તાકી તેનાથી બચી જવાનો શ્રમ કુંડા રહ્યો છું. મારે ગુજરાતી આલમને તેની નિદ્રામાંથી જાગાડી સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું છે કે મૃત્યુ યા જીવન ! પસંદ કરી લો. જે આપણી સમાજના સંચાલકો અધારામાં—ગલીચીમાં—પતીલા વસ્થામાંજ મઝા માણવાના રસિયા હશે તો તેઓ નર્કમાં, સડીસડીને અંતે મોતને વશ થશે; પણ જે તેમનામાં આપણા પૂર્વજોના ગૌરવનું લેશ પણ અભિમાન રહ્યું હોય, તેમનું મનુષ્યત્વ પૂર્ણાંશ નાબુદ નહિ થઈ ગયું હોય તો મારા જેવા અનેક જીવાતોના પડધસ તેમના બહેરા કાનને બેદી શકશે; તેમનાં છુટા અંતરોને આળાં બનાવશે. મારી એટલી તો ખાતરી છે કે આપણા લોકોના અંતરની બધીય મુલાયમ લાગણીઓ મરી નથી ગઈ. તેમના દીલના કુંખા ભાવો પર જમાનાના ઘર બાજેલા છે. તે ધરનો નાશ કેળવેલીથી થશે અને જેઓ તેમના જીવમોના કે તેમની જીલમી યા અન્યાયી માન્યતાના ભોગ થઈ પડે છે તેમનો બચાવ તો તેમના પોતાનાજ હાથમાં છે. એવા માણસોએ તો પોતાના સિદ્ધાંત માટે બળવો કરવોજ રહ્યો.

તેમને સમાજ તરફથી અસહ્ય જાન સહન કરવો પડશે; પરંતુ માલતી ! ક્યા સિદ્ધાંતના પ્રણેતાને જંગલમાં સહન નથી કરવું પડ્યું ? ” લલિતને સમજે સમજે હૃદય બરેલી હતી.

માલતી સંબોધી રહી. તેના દીલમાં અતેક તરંગો ઉત્પન્ન થતા હતા. “ શું કરવું ! શું નહિ ! લલિતના મનને અનુસરી ખંડ કરવું ! અંદવદનને પરણવાની ના પાડવી કે પિતાને રાજી રાખવાને પ્રેમથીન રક્ષ કરી આપ્યા છવનની હોળી કરવી ! આ પ્રશ્નો માલતીના કોમળ હૃદયને ચીરી નાખતા હતા. તેની આંખોમાંના આંસુ તે મહા મુસીબતે ખાળી રહી હતી.

“ લલિત ! ધારો કે એક અક્ષિ બીજી એક વ્યક્તિને આત્મ-સમર્પણ કરી ચૂકી છે...” માલતી મંદ-કંઠે સ્વરે બોલવા લાગી :

“ પણ તેની પ્રિય વ્યક્તિનું દીલ કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિ પર જડાયલું છે. આવી દશામાં આહનારે શું કરવું ! ”

લલિતનું દીલ ભેદાયું. તે આ મર્મ વાક્ય સમજી સહ્યો. તેના વદનપર મંબીરતા છવાઈ. તે બોલ્યો :

“ માલતી ! આપણે પ્રેમમાં વાસનાને પ્રધાનપદ આપીએ છીએ તેથીજ આવા ખતાવ વખતે મુઝાઈએ છીએ; પરંતુ વાસનાના ભોગ કરતાં આત્માનો વિજ્ઞાસ વિશેષ વિલમ છે તે જો આપણે બાંધી જઈએ તો આપણને વિશેષ દુઃખ થતું નથી...”

“ આત્મસંયમતા વાસનાથી તદન પર રહી શકે ખરી ? કદાચ કવિની મુંદર કલ્પના માટે જો ઉચ્ચતમ ભાવ ગણાય; ‘ જ્યાં જ્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં સરીર; નથી એ કંઈ બ્રહ્માંડ મિમાંસાનું ન્યાયમૂલક:’

કવિનું આ કથન દેવાંશી લાવથી લાઈ મનાય; પણ લલિત ! આત્માને વાસનાથી તદ્દન અલિપ્ત રાખવાનું માનવીઓ માટે શક્ય છે ?

“ શક્ય તો છે : પણ સાથે અતિ મુશ્કેલ પણ છે. મનુષ્ય પ્રભુની પ્રતિકૃતિ છે. આપણા પ્રભુએ એક મટી અનેક થવાની ઇચ્છા કરી અને એ ઇચ્છા અમલમાં મૂકી પોતાના વિરાટ સ્વરૂપમાંથી આખી પૃથ્વી રચી. પ્રભુની કૃતિમાં મનુષ્ય સૌથી ઉચ્ચ સ્થાને વિરાટે છે; માટેજ મનુષ્ય જાતિ માટે અશક્ય કંઈ નથી. માલતી ! વાસના સાથેના અનંત સંગ્રામ શિવાય મનુષ્ય જાતિનો ઉદ્ધારજ નથી; અને ગીતાના ગાનારે આપણા આંતરક્ષેત્રપર-કુક્ષેત્રપર-દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ વચ્ચે ચાલતા અવિશ્રાંત યુદ્ધમાં જીવાત્મા અર્જુનને આસુરી સંપત્તિ એટલે શારિરિક વાસનાઓ સાથે ચાલુ યુદ્ધ કરી અંતે પુરુષોત્તમ થવાનોજ બોધ કરેલો છે. હું સમજી શકું છું કે મારી આજની તાત્વિક દલીલો તને ધ્યા કરે છે; પણ જાહેનાં ! શાંતિથી વિચાર કરી જો...” લલિતથી અનિમિષ

“ બહાલ વચન ” વપરાઈ ગયું : “ તને એમ નથી લાગતું માલતી ! જે દેહીના વિલાસ કરતાં આત્માના ઝાંજસ વધુ તેજસ્વતા છે ! જે તેજની તરસી બન-એ દિવ્ય જ્યોતિની ઉપાસક થા...”

“ લલિત ! લલિત !...” માલતીના સ્વરમાં પ્રેમ, મુગ્ધાણ, કરુણા અને નિરાશાનું મિશ્રણ થયું :

“ તારે તમને મેં દીલ આપ્યું તે ઝુરી ઝુરીને મરવા માટે ?...” માલતી રડી પડી.

“ તે મને દીલ દીધું છે ?...”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

“હા, જ્ઞાલા ! મેં તને ક્યારનું દીલ દઈ દીધું છે. ને લલિત ! તારી સહૃદયતા, તારા આત્માનો કફળાટ, તારી સત્ય તથા ન્યાય માટેની અનૂત બૂખ, તારી ઉદારતા અને તારી બહાદુરી જોયા પછી કઈ કુમારિકા પોતાના દીલના ઝરણુ સામે બંધ બાંધવા શક્તિવાન થાય ? લલિત ! હું તને આહુ છું. તારી સાથે અનેક દહાવા લેવાના મનોરથો મેં ધડી રાખેલા. તેથીજ ચંદ્રવદન મારા દીલને ઉછાળી શકતા નથી. તારા એક મીઠા બોલ મને વેદના મંત્ર જેવો શાંતિકર થઈ પડે છે. તારૂં હાસ્ય મને ગાંડી ગાંડી બનાવી દે છે. જ્ઞાલા ! હું તારી સહચરી ન થઈ શકું ?...”

લલિત કંઈજ બોલી ન શક્યો. માલતીનો અસીકાર કરતાં તેના ઠોમલ હૃદયપર પ્રચંડ વજ્ર પ્રહાર થવાનો હતો. લલિત ધર્મ સુંકટમાં ફસાયો.

“માલતી ! તેં અગ્નિચૂતાં જૂલ કરી...”

“નહિ, મારી જૂલ નથી થઈ. શું મને મારૂં દીલ આપવાનો અધિકાર નહોતો ? દીલ દેનાર કાંઈ સાદું કરવાને બંધાપણાં નથી હોતાં. મેં તને મારૂં દીલ દઈ દીધું છે. તું બીજી બાગ્યશાળીને તારૂં દીલ દઈ આવ્યો છે. વિધિની આવી જૂલજૂલામણીથી કેટલાં દીલ બાગીને જૂડાં થઈ જતાં હશે, જ્ઞાલા ?” માલતીના ગુલાબી ગાલ-પ્રરથી અશ્રુની ધારા ચાલીજ જતી હતી.

“માલતી ! ચંદ્રવદનરાય સાથે...”

“ખસ લલિત ! મને આશ્વાસન આપવાનો ખોટો પ્રયત્ન ! કર. તું ધારે છે કેટલું મારૂં દીલ નિર્બલ નથી. લલિત ! મને

અવકાર પર પ્રકાશ.

એકજ શોક થાય છે કે આપણાં મામાપો આપણને લણવે-ગણવે-
આપણે નવી નવી ભાવના સૃષ્ટિમાં વિહરતા થઈએ-આપણાં જીવન-
નના મનોરથો પડી કાઢીએ... પછી-તે પછી આપણને જરા પણ
પૂછ્યાગાછ્યા વિના શામાટે આપણાં આશાલયો જીવનમાં આજ
લગાડતા હશે? લલિત! હું મારો દીલની આગ કોને બતાવું? હું
દીલ વેચી આવ્યો; હવે તારોયે દોષ કેમ છઠ્ઠાકું? આરે તો દૂધે
તળાવ પૂરવાનુંજ રહ્યું..." માલતી છટે મ્હોડે રોધ પડી.

"માલતી!..." લલિત માલતીનો હાથ બહાલવી પકડી બોલ્યો:
"આમ નિરાશ ન થા. મારી મિત્ર-મારી શિષ્યા આવા
હિંમતો ન કાઢે. તું જો ચંદ્રવદન સાથે પરણવા ન માગતી હોય
તો પિતાજીને વિનયપૂર્વક ના પાડી દે..."

"મને પછી?"

"પછી જો પિતાજી સંમતિ આપે તો મારી મિત્ર તરિકે
મારી તનમન સાથે હું તને મારી સાથે રાખીશ. બોલ બહેન!
બીજું હું શું કરી શકું? તારે માટે મને કંટક હુખ થાય છે તે
શબ્દમાં વ્યક્ત કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. વિધિના ખેલજ કેક
અનોખા જણાય છે. તું મને દીલ દઈ બેઠી. મારો મિત્ર કાંતિલાલ
તનમનને દીલ સમર્પી બેઠો હતો. તેની સગાઈ પંચ વડીલોએ નક્કી
કરી નાખી હતી. પણ મારા મિત્રે તનમન મારી થઈ ચૂકી છે એ
વાત જાણી એટલે તેણે પોતેજ તનમનને બહાકારથી પોતાની
કરવાની ના પાડી. તનમનના પિતા રાયજી દેવ સમા છે. તેમણે
પોતાની પુત્રીનું દીલ ભાગવાનું પાપ ન કર્યું. તારા પિતાજી પણ

તારા હૃદય પર ઘા કરી, તને બલાત્કારે ચંદ્રવદન સાથે પરણાવે એમ
હું તૃપ્તી માનતો. મારો કંઈતિ અમારી સાથે રહેશે. તનમન તેની
મિત્ર થઈ રહેવાની છે. તું મારી મિત્ર થઈ રહેજે. અને માલતી !
હું, તું, તન્મન, અને કાંતિ સાથે રહીએ, વિશુદ્ધ પ્રેમસલીલાના નિર્મલ
જલમાં વિહાર કરતાં જીવન પૂરાં કરીએ, તેમાં આનંદ છે કે વાસ-
નાની પ્રતિમા ? તું મારી પત્ની તો નજીક ચંદ્ર શકે; પણ મારી બહેન
થવામાં શું આનંદ નથી ?...

નહિ લલિત ! હું તારી બહેન તો નથીજ થવાની. તું
મારો કહાન-મારો તો તારી રાધા થવું છે. મારે ખોટો દંભ નથી
કરવો. હું તો તને મારો પ્રિયતમજી માનીશ અને મેં એક સ્થલે
વાંચ્યું છે કે આ જન્મે જે વાસના આતિ પ્રબલ હોય તે આવતે
જન્મે ફળે છે. જો આ વાત સાચી હશે તો તારા નામનો આખી
જીંદગીભર હું તપ જપ્યા કરીશ અને વિધિની વિચિત્રતાથી આ
જન્મે મારો કહાન પીછોનો થયો છે તેને આવતે જન્મે મારો બના-
વીશ. આ જન્મે તું મને તારી રાધા ન ગણે તો તે માટે બલાત્કાર
કરવાનો મને હક્ક તૃપ્તી; પણ તને મારો કરવા માટે તપ કરવાનો
તો મને હક્ક છેને ? હું વિચ તપ કરી તને જીતીશ...” અંતિમ
વાક્ય ઉચ્ચારતાં માલતી હંસી. તેના દીલમાં પ્રેમના પ્રચંડ તરંગો
વિધુળા રહ્યા. તેની આંખમાં પ્રેમની લોજળા ઝમારો મારી રહી. લલિ-
તનો હાથ ઝુબતો હોયે તેણે પકડ્યો અને પોતાના પ્રિયતમના
હૃદય પર જણાવ્યું સુખન કર્યું.

“ માલતી !...”

અવધાર પર પ્રકાશ.

“ બસ બહાલા ! આજ મારો વિશ્વાસ-આજ આનંદ ! એટલાથીજ હું તૃપ્ત થઈશ. આ જીવનમાં મીરી સર્વ વાંસનાંઓને મારી શકીશ-પણ-પણ બહાલા ! તું મારાથી દૂર રહે તે તો મારાથી નહિજ ખમી શકાય ! લલિત ! તે મને વચન આપ્યું છે. તારી તત્તમન સાથે હું તેની સખી થઈ રહીશ. તારા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં તને મારાથી ખનતી સહાય કરીશ અને તારા સાન્નિધ્યમાં, તારે મુખ જોઈ આનંદ માનીશ. તારા વિશાલ હૃદયના એક ખૂણામાં પણ તને મને જરા સ્થાન મળશે તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ...”

“ માલતી ! મારા હૃદયમાં તને સ્થાનજ નથી એવો આરોપ મારાપર મૂકવામાં તું અન્યાય કરે છે. તને મેં પ્રથમથીજ સખી માનેલી અને જીવન પર્યંત હું તને મારી પ્રિય મિત્ર ગણીશ...” લલિતનો કંઈ ગદ્ગદ થઈ ગયો.

“ બસ બહાલા ! એટલું બસ છે. આહ ! મારી સંગાઈ નફી થઈ ત્યારે હૃદયમાં પ્રથક લાલ લાગવા છતાં પિતાંજને બે જોડ કહેવાની મારી હિમ્મત ન આવી. એ હિમ્મત આજે આવે છે. પણ કંઈ નહિ, પ્રેમ વિનાનું લક્ષ કરી મારી દેહ વેટાળી આત્માનું ખૂન કરવા કરતાં હું આટલી મોડી જાગી તે પણ ગતીમત છે. જા, મીઠા ! તારી તત્તમન સાથે સુખી થા...”

માલતીને આશ્વાસનના મીઠા બોલોથી શાંત કરી લલિત કુસુદ વિદ્યામાંથી બહાર નીકળ્યો; અને માલતી તે દૃષ્ટિથી દૂર થયો ત્યાં સુધી તેને અતૃપ્ત નયને જોઈ રહી. લલિત દૃષ્ટિથી દૂર થતાંજ માલતીનાં કુસુદ નયનમાંથી મોતી ખરવા લાગ્યાં.

અકરણ ૨૭ મું.

“હિન્દોસ્તાં હુમારા-”

લલિતે થોડાક દિવસ પછી માણેકલાલ પર વિનયપૂર્વક એક યત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે પોતાના કૃત્યનું વિનયી ભાષામાં સમર્થન કર્યું: પણ માણેકલાલ પર તેની કંઈ અસર થઈ નહિ. તે તરત મુંબઈ દોડી-આવ્યો. લલિતના ઘરમાં મેનાને જોતાંજ તેને પગથી માથા સુધી આળ લાગી. લલિતને તેણે ધિક્કારી કાઢ્યો. વીણાને ખલાતકારથી લઈ જવાની ધમકી આપી. પણ લલિત હિમાલય જેવો દૃઢ થઈ ગયો. તેણે વીણાને મોકલવાની સાફ ના પાડી. વીણાએ પણ માણેકલાલ સાથે જવાનો ના કહી. માણેકલાલ હાર્યો. તે બચ-કતોફકડનો ચાલી ગયો. પિતાને દુઃખી કરવા માટે લલિતને પારા-વાર શોક થયો. માણેકલાલ તેના ઘરમાં પાણીનું ટીપું પણ પીધા વિના ચાલી ગયો. તેણે લલિતને અધર્મી, પાપી, ચંડાલ, કુર્બાંગાર વિગેરે વિશેષણોથી વધાવી લીધો. લલિતે પિતાનો તિરસ્કાર મૌન રહી સહન કર્યો. પોતાના સિદ્ધાંતમાં તે અચલ રહ્યો. પણ પોતાના જન્મદાતાને તેણે એક પણ કડવો શબ્દ કહ્યો નહિ. છેવટમાં તેણે એટલુંજ કહ્યું:

“પિતાજી ! એક દિવસ એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે તમારા રૂકે પુત્રનો ત્યાગ કરવા માટે તમે પસ્તાશો.”

પણ આ શબ્દોથી પણ માણેકલાલ પીગળ્યો નહિ. તે લલિતનો ત્યાગ કરી ગયો.

અવકાર પર પ્રકાશ.

“ જસ વહાલા ! આજ મારો વિવાસ—આજ આનંદો એટલો
અમીતરૂપ કે તપાસ અશિલ્ય ગા, જનમમાં ‘સૂરી’ સર્વ લાભના યોગે મોરી

આવી. તે જાણે તેનાં આંસુ વ્હાલથી પોતાના પાસવથી લૂછતી હોયતી એવો લક્ષિતને લાસ થયો. તે હસ્યો.

“ વીણુ ! તનમન અહિં હોય તો કેવું સાહે ?”

“ બહુ મઝા મોટાભાઈ ! તનમન બહેન તો બધાને હસાવ્યાજ કરે...”

“ ખરેખર મીઠી ! તનમનમાં એવી જાદુભરી જુરડી છે કે બધા પોતાનો શોક બૂલી જઈ હસમેશાં હસ્યાજ કરે...”

જોત જોતામાં ચોમાસું વહી ગયું. કાલનું ચક્ર ફાંછતે માટે કદિ પણ અટકતું નથી. મુંબઈમાં આસો મહિનાની ધમાલ શરૂ થઈ ગઈ. વેપારીઓ સરવૈયા કાઢવામાં ગૂંથાઈ ગયા. એ અરસામાં રાયજીનાં પત્રો આવતાં. કાંતિલાલ પણ લક્ષિતને મૂલ્યો નહોતો. તનમનના પ્રેમભીના પત્રો પણ લક્ષિતને દિવાનો બનાવવા માટે ટપાલી લઈ આવતો. રાયજીના છેલ્લા પત્રથી લક્ષિતને ખબર પડી કે રાયજીનું રાજીનામું રામપુરના ઠાકોરે મંજૂર કર્યું છે અને બધાં સુરત ગયાં છે.

હમણાં હમણાં લલિત માલતીને ત્યાં જતો નહોતો. ટાઈકવાર જતો તો પાંચ દસ મિનિટમાંજ કંઈ બહાનું કાઢી ઉડી જતો. માલતીને હુંબ ન થાય એવા ધરાદાયી તેણે કુમુદ વિલામાં જવાનું જોડ્યું કર્યું હતું પણ માલતીના દીલપર તેથી ખીજે ઘા પડ્યો. તે માલતીના દર્શનની તરસી હતી. લલિતના દીલના બંડખોર લાવો સાંભળવાની શોખીન હતી. તે મૂઝાઈ.

અંકાર પર પ્રકાશ.

ભણેકલાલ ગયા પછી લલિત છૂટે બહોડે આગક પેઠે રોઈ પડ્યો:

“ઓ પ્રભુ! તું મને શા માટે આમ સતાપે છે? પિતા-માતા મારા કૃત્યથી લાગે છે. મેં શું ખોટું કર્યું છે? મેં કોના હાથી ઘોડા માર્યા છે? શા માટે તું એમની આંખ સામેના પડને ફર કરતો નથી?” તે બળડવા લાગ્યો.

“લાઇ! તમે મારે કીધે શા માટે તમારા બાપા સાથે વેર ખાધો છો? માફ ભલે ગમે તે થાય. હું તમને ભલે દુઃખી કરવા નથી માંગતી...” મેના આંસુ સારતી બોલી.

“મેના! મારી આંખો રડે છે તે મારા પિતાને થતા દુઃખ માટે! તને આશ્રય આપ્યો તે માટે મને દુઃખ થતું નથી...”

“પણ તમને લોકો દુઃખી ખાશે...”

“તેની કાંઈ શીકર નહિ. બધા એક દહાડો સર્જના તેજસ્વી પ્રકાશને દેખતા થશે ત્યારે પ્રભુને સળ કરવાનો નહિ પણ મારી બક્ષવાનો શોખ છે એવી તેમની ખાતરી થશે...”

મેનાની આંખમાં આભારના આંસુ આવ્યાં.

“મોટાલાઇ!...” વીણા બોલી:

“તમે આમ રડો છો શા માટે? લાઇ! મને રડવું આવે છે. તનમન બહેન બહિં હોય તો કેકું સાફ! તમે રડો કેહી તો તરતજ તનમન બહેનને કહી દઉં!...”

લલિતની આંસુભીની આંખ સામે તનમનની દિવ્ય મૂર્તિ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

આવી. તે જાણે તેનાં આંસુ વ્હાલથી પોતાના પાલવથી લૂછતી હોયની એવો લલિતને લાસ થયો. તે હસ્યો.

“ વીણુ ! તનમન અહિં હોય તો કેવું સારું ?”

“ બહુ મઝા મોટાભાઈ ! તનમન બહેન તો બધાને હસાવ્યાજ કરે...”

“ ખરેખર મીઠી ! તનમનમાં એવી જાદુભરી ભુરકી છે કે બધા પોતાનો શોક ભૂલી જઈ હમ્મેશાં હસ્યાજ કરે...”

જોત જોતામાં ચોમાસું વહી ગયું. કાલનું ચક્ર ફાંછતે માટે દિદિ પણ અટકતું નથી. મુંબઈમાં આસો મહિનાની ધમાલ શરૂ થઈ ગઈ. વેપારીઓ સરવૈયા કાઢવામાં ગૂંથાઈ ગયા. એ અરસામાં રાયજનાં પત્રો આવતાં. કાંતિલાલ પણ લલિતને ભૂલ્યો નહોતો. તનમનના પ્રેમજીના પત્રો પણ લલિતને દિવાનો બનાવવા માટે ટપાલી લઈ આવતો. રાયજના છેલ્લા પત્રથી લલિતને ખબર પડી કે રાયજનું રાજનામું રામપુરના ઠાકોરે મંજૂર કર્યું છે અને બધાં સુરત ગયાં છે.

હમણાં હમણાં લલિત માલતીને ત્યાં જતો નહોતો. કાંઈકવાર જતો તો પાંચ દશ મિનિટમાંજ કંઈ બહાનું કાઢી ઉઠી જતો. માલતીને દુઃખ ન થાય એવા ઇરાદાથી તેણે કુમુદ વિલામાં જતાનું પ્રયત્ન કર્યું હતું પણ માલતીના દીલપર તેથી ખીજો ઘા પડ્યો. તે માલતીના દર્શનની તરસી હતી. લલિતના દીલના બંડગોર ભાવો સાંભળવાની શાખીન હતી. તે મૂઝાઈ.

લલિત સગલ પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યા પછી એ ત્રણ દિવસે ચંદ્રવદન માલતીને સીનેમાંમાં આવવાનું નિમંત્રણ કરવા આવ્યો. માલતીએ સાફ ના પાડી. ચંદ્રવદન ખખડતો ફફડતો આલ્યો ગયો. તેજ રાત્રે માલતીએ રડતી આંખોએ, કર્ણ શબ્દોમાં પોતાના પિતા સમક્ષ પોતાની મનોવેદના વ્યક્ત કરી દીધી. નટવરલાલ પ્રથમ તો વિચારમાં પડ્યા. તેમને મૌન રહેવા બેઠું. માલતીના દીલમાં દ્રાસ્કા પડ્યો. તેણે પુનઃ કર્ણ સ્વરે વિનંતી કરવા માંડી. નટવરલાલ પીગળ્યા. તેમને પોતાની પુત્રીના હૃદય આગળ સાંસારિક મુશ્કેલીઓ, તુચ્છ જાણાઈ, સ્વાભાવિક રીતેજ કાયસ્થો શિક્ષણને પ્રતાપે ઉદાર હોય છે. તેમાંય નટવરલાલનું દીલ મૂળથીજ ઉદાર અને દયાળુ હતું. માલતીને તે પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય ગણતા. આથી તેમણે માલતીની ચંદ્રવદન સાથની સગાઈ તોડી નાખવાનું વચન આપ્યું. બીજે દિવસે આ બીના ખખડોળા જેવી ફેલાઈ ગઈ. ચંદ્રવદનના પિતાએ-બીજા સગાબહાલાંઓએ નટવરલાલ પર ઝાડનાં ઝાડ તોડી પાડ્યાં. પણ નટવરલાલ અચલ રહ્યા ને માલતી ખચી ગઈ.

માલતી હર્ષિત થઈ. તેનું જીવન એક ભયંકર વેદીપર હોમાનું ખચી ગયું. તેનું હૃદય પિતાની દયા માટે કૃત્રિમ ભાવથી ઉભરાઈ ગયું પણ લલિત આવતો ખૂંધ થયો તેથી તેનું દીલ પુનઃ ભેદાયું. તેણે નટવરલાલને આ બીના કંઠી બે ફેઈ હરકત ન હોય તો લલિતને દીવાળી પર કુમુદ વિલામાં નિમંત્રણ કરવાની પિતાને વિનંતી કરી. નટવરલાલને લલિતના આદર્શો, તેની ઉન્નત ભાવના

સૃષ્ટિ, તેનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય, તેની દેશલક્ષિત વિગેરે માટે અત્યંત માન હતું. તેણે માલતીની દરખાસ્ત મંજૂર કરી.

“ લલિત તને દુઃખ થાય એટલા માટેજ અહિં આવતો નથી...”

“ હા. પણ આમ તો મને વધુ દુઃખ થાય છે. ”

“ ચાલ આપણે જ્યાંને તેડી લાનીએ. ”

માલતીનું દીલ નાચી રહ્યું. પિતા હુત્રી લલિતની નાની ડાટ-ડીમાં આવ્યાં. લલિતે તેમનું સપ્રેમ સ્વાગત કર્યું.

“ લલિત ! કેમ આવતો નથી ? ’ નટવરલાલે પહેલીવાર લલિતને પ્રેમથી તુંકારીને બોલાવ્યો.

લલિત મૌન જ બેસી રહ્યો.

“ અમારે ત્યાં આવતાં કાંઈ ગ્રહ તો નથી નડતાને ? ” માલતી બોલી.

“ નહિ...”

“ લલિત ! ” નટવરલાલ બોલ્યા :

“ તારા ચારિત્ર્ય માટે મને માન છે. માલતીના નિશ્ચય માટે-તેને તેં આપેલી સલાહ માટે તુ તમને ઉલ્લસને ધન્યવાદ આપુ છું. ચાલ દીકરા ! તમે જ્યાં ચાલો. આપણે જ્યાં સાથે દીવાળી ઉજવીશું...”

લલિતથી ના પડાઈ નહિ. વીણાને માલતીએ પોતાની કરી ક્ષાધી એટલે વીણાને તે અહિં બીજી તનમન મળી હોય એવુંજ

લાગ્યું. મેના ભૂતજીવન તદ્દનજ ભૂલી ગઈ. હવે તેને પાપનો વિચાર પણ અસહ્ય થઈ પડતો.

આનંદમાં—નિર્દોષ, પવિત્ર આનંદમાં કુમુદ વિલાએ દીવાળી ઉજવી. માલતીએ પોતાના હૃદયવલ્લભની મહેમાનગીરી કરવામાં દોષપણ જાતની ઉણપ રાખી નહિ.

“માલતી! આજે કંઈક ગા...” નવીન વર્ણના સુરમ્ય પ્રભાતે લલિતે માલતીને કહ્યું.

“શું ગાઉ ?”

“તને ગમે તે...”

“નહિ: તને ગમે તે.”

“વાર. સારે જહાંસે અચ્છા...એ ગા...”

માલતી હાર્મોનિયમ પર બેઠી અને તેનો બુલબુલી સરોદ દિવા-નખાનામાં ગૂંજી રહ્યો:

* સારે જહાંસે અચ્છા,

હિન્દોસ્તાં હમારા;

હમ બુલબુલે હૈ ઇસ્કી,

વહ ગુલિસ્તાં હમારા:

ગુરતબમે હોં અગર હમ,

રહતા હૈ દિલ વતનમે;

સમઝો વહી હૈ હમલી,

દિલ હો જહાં હમારા:

अंधकार पर प्रकाश

पर्वत जो सभसे ऊँचा,
 हमेंसाया आसमाँडा;
 वह संतरी हमारा,
 वह पासयाँ हमारा;
 गोदीमें जेबती हूँ,
 उसके हज़रो नदियाँ;
 शुक्लशत है जिनके हमसे,
 रक्ते जिना हमारा;
 अथ आये रोदे गंगा,
 वह दिन है याद तुझको;
 उतरा तेरे किनारे,
 जग करवा हमारा;
 मजहब नहि शीजाता,
 आपसमें और रचना;
 हिन्दी है हम वतन है,
 हिन्दोस्ताँ हमारा;
 युनान, मिस्र, रोमाँ,
 सभ भीट गया जहाँसे,
 अथ तक भगर है आज़ी,
 नामों निशाँ हमारा.

અધિકાર પર પ્રકાશ.

કુછ ખાત હૈ કિ હસ્તી,
મિટતી નહિ હમારી;
સદિયોં રહા હૈ દુસ્મન,
દૌરે જમાં હમારાં.

દેડખાલ કોઈ મરહમ,
અપના નહિ જહાંમે;

માલૂમ કયા કિસીકો,
દહે નિહા હમારાં...

“આ દર્દનો મરહમ તું શોધી કાઢ, લલિત!...” ગાયન પૂરું કરી, હાર્મોનિયમ પરથી ઉઠતાં હસીને માલતી બોલી.

“ઘણા હકીમો એ મરહમ શોધી રહ્યા છે માલતી!” લલિત બોલ્યો.

“લલિત ! તું નૅશનલ કોગ્રેસમાં કેમ જતો નથી ?”

“ત્યાં માઈ કામ નથી...”

“ત્વારે ?”

“માઈ કામ સમાજમાંજ છે. કોગ્રેસ લલે રાજ્યસેવમાં ધૂમ્પા કરે. મારી યુલ્લૂમ સર્ગાજ છે...”

પ્રકરણ ૨૮ મું.

સેવાસમિતિ.

સુ રત્ન! તાપી નદીના રમ્ય કિનારા પર આવેલું હિંદનું પ્રાચીન
અંદર સુરત! તારી સુરત જોઈ મેલું કે દસનું? તેને નિંદનું
કે અભિનંદનું?

જમાનાનાં વિવિધ પરિવર્તનો તેં જોયાં છે. એકવાર તારા
અંદર પર દેશ પરદેશના વેપારીઓ વેપાર કરવા આવતા. પૃથ્વીપર
જે સામ્રાજ્ય આજે આત વિસ્તૃત ગણાય છે, જેની સપાટીપર
કદિપણ સૂર્ય આથમતો નથી એવા બળવાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના
માલીકાના પૂર્વજો એકવાર તારે આંગણે વેપાર કરીને પેટ ભરવ
આવેલા. સુરત! હજુય અંગ્રેજોની જૂની કોડી પોતાના આગલા
દહાડાની યાદ આપી રહી છે. શરૂ થઈ તારક વીર શિવાજીએ તારા
ભર્યા ભંડારને લૂંટી પોતાનું ધર્મકાર્ય પૂરું કરેલું. તેં મોગલાઈ પણ
જોઈ છે—મોગલાઈના અયશ આરામ પણ નીહાળ્યાં છે. જાહોજ
લાલીનું ઉત્થામા ઉચું શિખર તેં જોયું છે.

પણ આજે? સુરતની સુરત આજે બદલાઈ ગઈ છે. રેલ તે
આગે તેને તારાજ કર્યું છે. નર્મદ અને નવલરામની સુરત આજે
ઝાંખી પડી છે. ‘સહુ ચલો જીતવા જંગ બચુગલો વાગે’ આ વીર
ગર્જન સુરતના સુવાતો નથી ગાતા. સુરતની શેરીઓમાં સુરતની
સુન્દરીઓના મધુર હસકની ગરબીઓ હવે કાને નથી પડતી. સુરત
એતન તજી જડતા પોપી છે; તોપણ જેવું તેવુય સુરત! હજુ એ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

ચૂર્વજેનાં પરાક્રમોને સાવ લુલી નથી ગયું. હજી 'પ્રેમ શૌર્ય' મંદિ-
રની જર્જરિત દિવાલો સુરતીઓનાં હૃદયસાગર ઉછાળી નાખે છે.
હજીય ૧૯૦૭ નું સ્મરણ સુરતીઓનાં દીલમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાની ચીણુ-
ગારી સળગાવે છે. સુરતે ચડતી પડતીના ચક્રો જોયા છે. પ્રકાશ
પણ જોયો છે તે અધિકારે નીહાળ્યો છે, પણ ચિંતા ન કર સુરત !
તારા પ્રાચી ક્ષિતિજ પર પુનઃ અરણોદયની દિવ્ય જ્યોતિ ચમ-
કવા લાગી છે.

સુરત રાયજીની જન્મભૂમિ હતી. રામપુરનું દિવાનપદ ત્યાગી
સુરત આગ્યા પછી તેમનું સુનું ઘર ગાજી રહ્યું. ઘરના પાછલા
ભાગમાં વિશાલ બગીચો હતો. બગીચામાં વિવિધ જાતની વેલીઓ,
મોગરાના મંડપ તથા પુષ્પ વાટિકાઓ હતી. માળીએ ખનતી
દેખરેખ રાખી બગીચો સંભાળ્યો હતો. પણ તનમન આવતાં
કુંજેકુંજની શોભા વધી ગઈ હતી, પુષ્પ, છોડ, મોગરાનાં મંડપ જાણે
નવજીવન પામ્યાં હોયની એવાં થઈ ગયાં. તનમન કલાની જીવંત
પ્રતિમા હતી. સૌન્દર્યની ઉપાસક હતી. તેની કલા બાગને શણગારે
ને બગીચો નંદનવન જેવો ન બને એમ બને ખરું ?

લલિતના પત્નો દ્વારા માણેકલાલના તોફાનની રાયજી તથા તન-
મન વિગેરેને ખબર પડી હતી. તનમન કાંઈકવાર લલિતને ફેટલું
બધું શોષવું પડે છે એવા વિચારથી દિગમ્ભીર થતી; પણ તરતજ
અન્યાય સામે લડવાનું ન હોય તો માનવ જીવન કામનું શું ?
એ ખ્યાલ આવતાજ લલિતની બહાદુરી મોટે મગર થતી.

અંધકાર પર પ્રકાશ.

રાયજીએ હવે લલિતને સુરત આવવાનું લખ્યું. લલિત વીહ્યા તથા મેનાને લઈ આવ્યો. માલતીએ તેના લગ્ન પ્રસંગે આવવાનું વચન આપ્યું હતું. લલિતથી ફ્રી પડતાં માલતી ખગગળી થઈ મઈ. તેનો પ્રિયતમ તનમન સાથે લક્ષ્મી પવિત્રપ્રિયી એક થવા જતો હતો. માલતીના કામળ દીલપર અસંખ્ય વળગરહાર થયો. પણ ખડાદૂર ખાલા વાસનાને છૂટી શકી. તેણે લલિતને હસતે મોઢાડે વિદાય કર્યો.

સુરતમાં આવતાંજ લલિતની ધાંધલ શરૂ થઈ. ક્રાંતિલાલ સુરતનોજ વતની હતો. તે દરરોજ રાયજીને ત્યાં આવતો. માંદોમાંદો સુમાજની વર્તમાન દશા વિષે ચર્ચા થતી. અંતે તેમણે એક સેવાસમિતિ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને લલિત તથા ક્રાંતિલાલે પ્રથમ પત્રિકા બહી કાઢી. એ પત્રિકા નીચે પ્રમાણે હતી:

“ જીંદગી એટલે શું ? અંધકાર કે પ્રકાશ ? ઉપા કે મધ્યાન્હ ? વસંત કે શ્રીષ્ઠ ? સુખ કે શાંતિ ? પ્રેમ કે પ્રેય ?

હર્ષદં રૂપેન્સર લખી ગયા છે : ‘ જીવન એક અમેઘ અને અગમ્ય બેઢ છે. ’ અખો ભગત કહે છે :

‘ અખા એ અંધારો કુવો ;
જવડો ફેડી કાઠ ના મુઓ : ’

હર્ષદં રૂપેન્સર પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તા હતા. અખો પૂર્વનો-હિંદનો-ગુજરાતનો તત્ત્વચિંતક હતો. ખન્નેને નિરાશાવાદનો અનુભવ થયેલો હોવો જોઈએ. ખન્ને મહાપુરુષો મૂળાળા અને તેમને જીવન અગમ્ય બેઢ સમું લાગ્યું. નરસિંહ મહેતાએ પોકાર્યું :

જાગીને જોયું તો જન્મત દીસે નહિ ;

ઉઘમાં અટપટા બોમ્બ આસે :

અધિકાર પર પ્રકાશ.

ગીતાના ગાનાર ભગવાન કૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે કે જીવનકર્તાનું ક્ષેત્ર છે. વેદાંત કહે છે કે બ્રહ્મ સત્ય છે. અને જગત્ મીથ્યા છે. કાષ્ઠ જંગલમાં તપ કરવા જવાની સલાહ આપે છે તો કાષ્ઠ સંસારમાં રહી વાસનાનો ત્યાગ કરી પરમપદની પ્રાપ્તિ કરવાની સૂચના કરે છે. બુદ્ધ, શંકર, નાનક, ગુરુ ગોવિંદ, ચૈતન્ય, કાષ્ઠસ્થ, મહમ્મદ, રામ અને કૃષ્ણ સમાં અનેક મહાત્માઓ આવ્યા અને ગયા. તેમણે દિવ્ય સંદેશોથી પૃથ્વી ભરી નાખી. જગતના લોહીભૂખ્યા મનુષ્યોને અનંત પ્રેમસહીલાના નિર્મલ જલનું પાન કરવાની સલાહ આપી. કૃષ્ણે કાલિંદી તટપર મધુર અંસીના રણકારમાં પ્રેમ સંગિત-પ્રેમ ધર્મના નાદ સૂણાવ્યા. ગોપીધેરી રાધાએ મહીની મટૂકીમાં કૃષ્ણને કામણ બતાવી પોતાનો કરી લીધો. મીરાંએ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ગાઇ જીવનને પ્રેમચીણના તારપર નચાવ્યું. બધાએ પેગંબરા અધુલાવના, પ્રેમ, દયા, ક્ષમા, ઉદારતાના ગંભીર મંત્રો આપી ગયા; છતાં આજે દુનિયા આપણને કેવી દેખાય છે ?

જ્યાં નજર ફેરવે ત્યાં અશાંતિની લાલ લાગી રહી છે. યુવાનો અને યુવતીઓનાં દીલ ટ્રૅક શોધી રહ્યાં છે કે જે તેમને મળતું નથી. જીવન જીવવાનું મન થાય છે; છતાં જીવવું ગમતું નથી. જીવનની અંસરી બજાવવાની પૂર્ણ ઉત્કંઠા હોવા છતાં સુર અસુરો નીકળે છે. હૃદયચીણા મધુર સંગિત કીલવાને બદલે કરુણ રાગણી લલકારે છે. પ્રભુની પૃથ્વીના માનવીઓએ અનેક ભાગલા પાડી નાખી પોતાના મર્યાદિત ભાગને દેશ યા અંકનું નામ આપી તેને માટે ગૂઢા અભિમાનને વધારી ગૂંડી દેશ દેશ વચ્ચે-રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર

વચ્ચે-પ્રજા પ્રજા વચ્ચે વેર અને ઝેર વધારી મૂક્યા છે. દક્ષિણ હિંદમાં પ્રાણીઓ અપ્રાણીઓ વિના કારણે કદા દુઃખનો અન્યા છે. આર્યસમાજ અને સનાતનીઓ વચ્ચે ખારમો ચંદ્રમાં છે. યુરોપ વ્યાપારની ઝેરી હરીફાઈથી ગુંગળાઈ રહ્યું છે. આયર્લેન્ડમાં દરરોજ ખૂનો થતો બૌદ્ધનાક ખખરો મળે છે. ઈંગ્લેન્ડને મજુરો, પૂર્વના પ્રદેશો, પાકીશી આયર્લેન્ડ વિગેરે સુખે જપવા દેતા નથી. અમેરિકા પૈસાના ભયંકર નિશામાં ખાવાપીવાનું ભૂદ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને અન્ય સંસ્થાનામાં કાળાગોરા મનુષ્યો વચ્ચે ભયંકર વૈરભાવ વધ્યો જાય છે, ચીન અપ્રીણની કેદમાં ઝૂમ્યા કરે છે, જાપાન ઈંગ્લેન્ડને પંથે પળી શક્તિવંત ગણાવાના કાંઈ મારી રહ્યું છે; હિંદુ સમાજમાં ટીંગણા ટીંગણીના લગ્નોથી માયકાકલા જેવી નિર્મલ, રોગી સંતની જન્મી દેશને ભારરૂપ થઈ પડે છે; બાલવિધવાઓના નિશાસા હિંદુ સમાજને ગુંગળાવી રહ્યા છે; ખોટા ખર્ચો, મોટાઈ, કુસંધ, સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા આદિ દુર્ગુણો જીવનની પાયમાલી કરી નાખે છે; આ બધું જોયા પછી મહાપુરુષોના અમૂલ્ય વચનો પરની શ્રેદ્ધા ડગમગે છે અને મુક્તિ માટે-શાંતિ માટે ટળવળતું માનવહૃદય પુકાર મારે છે કે: જીંદગી એટલે શું? ઉષા કે સંધ્યા? દેવોનું ગીત કે દાનવોનું અદ્ભુતસ્ય?

આ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર મેળવવા માટે-હાલની કરંણ હાલતમાંથી ઉગરી જવા માટે આપણે શું કરવું? આ પ્રશ્ન જવાને મુઠ્ઠી રહ્યો છે; કેમકે જે મહાન પયગંબરોને-જે ધર્માત્માઓને પૂજવાની આપણે બાંધ મારી રહ્યા છીએ તેમના અમૃતવચનો આપણે ભૂલી ગયા છીએ. તેમની દિવ્ય વીણા આપણે વગાડતા નથી; પણ દેવોને

તજ આપણે દાનવોના સાથી બન્યા છીએ. વેદાંત ધર્મ અનંત
આનંદ-સત્ય આનંદ-સત-ચિત-આનંદનો મધુર મંત્ર છે તેને
બદલે આપણે આપણાં માની લીધેલાં દુઃખોનું રોમા કરીએ છીએ.
શુદ્ધ ભગવાન મનુષ્યમાં છૂપાયેલી મહા શક્તિ-ચિતિ શક્તિનો ભાસ
કરાવી ગયા છે. મનુષ્યનું પોતાના બાવીનો પ્રણેતા છે એ ખીના
સિદ્ધ કરી ગયા છે પણ શુદ્ધ ધર્મને આપણે વિકૃત બતાવી નાખી
તેમાંથી પાખડી વામ અને ચાર્વાક મતો પેદા કર્યા છે. ઇસ્લામ
નિરંતર ખીરાહરી-ખંધુ ભાવનાનો ઉપદેશ કરે છે પણ આપણે તે
ભાઈભાઈમાં વેર અને ઈર્ષ્યા બેધએ છીએ. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રેમના
મંત્રો ફૂંકી રહ્યો છે અને યુરોપ ક્રાઈસ્ટને નામે ચિહ્નર પોષી-રહ્યું
છે. હિંદમાં હિંદુ, બૌદ્ધ, ઇસ્લામ, જરથોસ્તી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના
અનુયાયીઓ એક પછી એક આવતા ગયા છે તેમાં પ્રભુનું મંબીર
રહસ્ય સમાયલું છે. વિજેતા યા પ્રવાસી તરિકે પારસી, ઇસ્લામી,
અંગ્રેજ વિજેરે ભારતવર્ષમાં આવ્યા. પારસીઓ તથા ઇસ્લામીઓ
તો હવે હિંદોનું થઈ ગયા છે અને અંગ્રેજો પણ હિંદી થઈ જશે
આ ભૂમિનું એવી છે કે તે બધાને પોતાની ગોદમાં તાત્કાલ્ય ભાવે
રાખે છે. ભારતવર્ષ દ્વારા પ્રભુ પૂર્વના તાત્વિક સંદેશ પશ્ચિમને
સંભળાવી વિશ્વધર્મની સ્થાપના કરી જગતમાંથી યુદ્ધ નાશુદ્ધ કરવા
માગે છે. એ ઈશ્વરી યોજના છે. એ યોજના સફલ કરવામાં હિંદો
ઓએ ભાગ લેવાનો છે એટલે તેમની જવાબદારી ઘણી મોટી છે.
કાઈ કહેશે કે આપણે ક્ષયમાં સપડાયા છીએ તો પછી
ઈશ્વરી યોજના ફલિત કરવાની વાત જ શી કરવી ? અહિંયાજ આ

અધિકાર પર પ્રકાશ.

પણી અજ્ઞાનતા જણાઈ આવે છે. આપણે દુઃખી થઈએ છીએ કેમકે આપણા પ્રાચીન ઋષીમુનીઓએ સિદ્ધ કરેલ કર્મનો કાયદો આપણે ભૂલી ગયા છીએ. આપણાં દુઃખો પ્રભુએ મોકલેલાં નથી. તેનાં મૂલ આપણે જ વાવેલાં છે. આપણે બાલકગ્ને કરી બાલવિધવાઓ વધારી મૂકી છે. આપણે વર્ણાશ્રમની સુંદર પ્રજાલી વિદૃત કરી નાખી જાતિઓના કુંડાળા બાંધ્યા છે. લક્ષ્મીના કાવ્યમય આદર્શનો ત્યાગ કરી આપણે પાશવતા સ્વીકારી છે. આ બધાં કૃત્યો માટે આપણે જ જવાબદાર છીએ અને તેમાંથી ઉગરી જવાનો એક માત્ર ઉપાય જ્ઞાન-શિક્ષણ છે. શિક્ષણ વિના આપણા ઉદ્ધાર નથી. આપણે સર્વને સમાન ગણી પ્રેમભાવે સત્કારતા શીખવું જોઈએ અને હાલનાં દુઃખો આપણાં જ કૃત્યોની છાંયા છે એમ માની આનંદ પૂર્વક ખમી લેવાં જોઈએ. પ્રજાના રાજ્યમાં ક્ષમા પણ નથી ને દયા પણ નથી. તે વેર પણ લેતો નથી તેમ મહેરબાની પણ બતાવતો નથી. તેને ત્યાં તો અદલ ધનસાદ્ થયા કરે છે. કર્મના કાયદાઓ થડી કાઢી આપણા પ્રભુ પણ એ કાયદાઓથી બંધાયેલો છે.

ગુજરાતી સમાજ જે ઊત્તરને ખરેખરે રસમય બનાવવા માગતી હોય, કવિઓએ કદપેસાં વસંત, ઉષા, સન્ધ્યા કે ચન્દનીના દહાવા લેવા માગતી હોય તો તેણે હાલની પાશવ લક્ષ્ય પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. હાલનાં લગ્નોમાં ધર્મ નથી, પ્રેમ નથી, કોઈપણ જ્ઞાતની સંસ્કૃતિ નથી. જાણે જડ પૂતળાઓ પરણતાં હોયની એવો કારસ કરવામાં આવે છે. આ કારસ જવો જોઈએ. આ કાયદાસર વેશ્યાવૃત્તિ બંધ થવી જોઈએ. જ્યારે આ નીચ પદ-

અધિકાર પર પ્રકાશ.

તિનો અંત આવશે, જ્યારે યુવાનો અને યુવતીઓના જીવનોના બલિદાનો અભણ માથાપોના તરંગ પ્રમાણે ક્ષમ્ભની વેદીપર અપાતાં બંધ થશે, જ્યારે બધાં સ્ત્રી પુરૂષો શિક્ષણ સંપાદન કરી જીવન પર વિચાર કરતાં શીખશે ત્યારેજ આપણે આ સંસારમાં સત્ય જીવનનો દહાવો ભોગવી શકીશું. ત્યાં સુધી આપણે ખીજ ગમે તેવાં વક્ત્રખાં મારીએ તે બધાંય નકામાં છે.”

“આવી પત્રિકાઓજ બહાર પાડીને આપણે બેસી રહીશું કે આપણ ?” તનમને પૂછ્યું.

“ નહિ. આપણે એક સામાજિક પત્ર પ્રકટ કરીશું. તું વિનમ્રતા તથા અન્ય બહેનોની સહાયથી એક કન્યામંદિર ચલાવજે. ક્રાંતિકાલ અને લલિત કુમારમંદિરના આલોક થશે. તે ઉપરાંત પત્રિકાઓ, ભાષણો વિગેરે દ્વારા લોકમન ફળવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આપણે કરવો પડશે. ” રાયજી બોલ્યા.

કુમાર મંદિર અને કન્યા મંદિરની યોજના લલિત, તનમને તથા ક્રાંતિકાલ—સર્વને ગમી.

હવે તનમનેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહોતો. તે કંઈ કંઈ મનોરથો ધડી રહી હતી. તેના લલિત તેના પ્રિયતાની સંમતિથી તેના ધનના હોતો. આટલીજ ખીનાં ખાલાને હર્ષધેલી કરવાને પૂરતી હતી. હવે તે પ્રિયતમને પડખે રહી સમાજસેવા-દેશ સેવા કરવા શક્તિવાન થશે, પ્રિયતમના પ્રેમમાં મસ્તાન રહી પ્રત્યક્ષ જીવનમાં સ્વર્ગનો દહાવો લઈ શકશે, એવા ખ્યાલથી તેનું હૃદય ઉછળી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

પ્રેમલગ્ન.

લલિત અત્યાર સુધી સમાજમાં જાંડળોર ગણાતો હતો. તેના માનપિતા-સર્ગાબ્હાલાએ તેને વગોવી મૂક્યો હતો. હવે રાય-જીની પુત્રી-એક નાગર ગૃહસ્થની પુત્રી-રામપુરના માણ દિવાનની પુત્રી લલિત કુમાર સાથે પરણવાની છે-રાયજી આવા વર્ણોત્તર લગ્નમાં સંમત છે એ વાત તવરા લોકોમાં ગ્યર્વાવા લાગી અને અંતે આ મહાન સવાલ દુનિયાના નીચમાં નીચ નીંદાખોરા-વર્તમાનપત્રોએ ઉપાડી લઈ દરરોજ કાગળ અને કલમનું નખખોદ વાળવા માંડ્યું. પ્રથમ ખુલાં નામ લખી નાખે તો કાયદામાં ફસી જાય માટે “અમે સાંભળ્યું” છે, કે એક આખરદાર કુટુંબની કુમારિકા એક ઉદ્ધત જુવાનને પરણવાની છે તે સામે અમે લાગતા વળગતાઓને ચેતાવી દઈએ છીએ કે એ કમનસિખ બનાવ બનતો અટકાવવો...” આ પત્ર પ્રજાની માલિકીનું ગણાતું અર્થાત ફક્ત પ્રજા-કલ્યાણ માટેજ તેનો તંત્રી જીવી રહ્યો હતો. પવિત્રતા, સનાતન ધર્મ, શંકરાચાર્ય! અને મહારાજો માટે તે ચેતાનો ગ્રાણ પાથરવા તૈયાર રહેતો. કલાકમાં સાઠેસાઠ મીનીટ તેને પ્રજાના લલાની જ દરકાર રહેતી. સંસારમાં કાષ્ઠપણ સ્થલે ‘અપવિત્રતા’ જણાતાં તેની પવિત્ર આંખો-માંથી અગ્નિ વરસતો. અલ્પચર્ય પર અઠવાડિયામાં બેવાર લેખ લખ્યા વિના “પડખમ” પત્રના તંત્રી મહાશય જંપતા નહિ, પણ એજ તંત્રી રાજ વીર્ય વધીકે, ગુટિકા, કામદીપિકા, અનંગ વિલાસ, મદન

અવકાર પર પ્રકાશ.

મર્દન લેપ વિગેરે વિગેરે આદશાહી દવાઓની કીર્તિભરી જાહેર-
ખબરો લમરડા જેવડા અક્ષરે છાપી પ્રગ્નને “ પવિત્રતા ” ની પ્ર-
સાદી દરરોજ આપવાનું ચાલુ રાખતા.

લલિત અને રાયજીને શિખામણુ આપવાનો ઇન્જો ખીજી
એક પારસી પત્રકારે લીધો હતો. તેમને “ જર્નાલીઝમ ” નો ૪૦
વરસનો અનુભવ હતો. હાલમાં તેઓ પોતાના પત્રને પ્રથમ નંબ-
રનું ગણતા અને હિંદુસ્થાનમાં જો પાર્લામેન્ટ સ્થપાય તો તેમનું
આપ-ટુ-ડેટ પત્ર “ ઓપ્પોન્યુઝ ” જ “ લંડન ટાઇમ્સ ” ની જગ્યા
સાચવશે એમ છાતી ઠોકીતે કહેતા. તેમની લેખ લખવાની રીત
“ પાર્લામેન્ટરી ” જ છે એમ તેમણે વારંવાર જાહેર કરેલું. પોતાના
જહાલા ગ્રાહકો-કદિમણુ, યુદ્ધા થાય નહિ—જો કે, અધિપતિ રાજન-
માથાપર એક પણુ કાજો વાળ નહોતો—તે માટે હિંમોલયના
પર્વતપર તપ કરતા કોઈ મહાત્માની કૃપાથી મળેલી જેથી જડી-
યુદ્ધીઓ ખરીદવાની તેઓ દરરોજ વાંચકોને લલામણુ કરતા. તેમણે
લલિતકુમાર વિષે પોતાની “ પાર્લામેન્ટરી કોલમ ” માં લખ્યું:—

“ ચાલ, બોલી દે ટાં મારો દીકરો કઈ ? એ લલિતકુમાર !
તમે કોન છેવળાવા ? ને આપ જંગલાવેડાનો ધખારો તમોને કોને
શીખવોય છે ? ને મરું તારો હાથધરતી કોન છે, દીકરો ? કોઈ
મદમ-બદમ તો પરિસથી નહીં પકરી લાયોની ? એ નાદાન દુકતો !
જરા સમજી મર—સમજી મર ! તારા વંદવાઓની આખરૂપર પાતી
ના ફેરવ ને કોઈ ગામરેની ગોરી કે જોણી કરકસર ને ઘેર કામતી
ઉસ્તાદ હોય તથા એક વફાદાર મોહોરદાર એક સ્થાની માઠા અને

અવધાર પર પ્રકાશ.

એક સદ્ગુણી પતિવરતા શ્રદ્ધા શકે એમ હોય એવી ઝોરતને પરણી સુખી થા.....”

ગાયત્રીએ લલિતને આવી નિંદાની પરવા ન કરવાની સલાહ આપી; અને લલિત આવા નીચ શયતાનોની પરવા કરે તેવો હતો પણ નહિ. વર્તમાન પત્ર એટલે જુદાણુ દેલાવનારી સંસ્થા અને તેમની સેવા એટલે મોટામાં મોટો દમ્બ ! એવી તેની માન્યતા હતી; તેણે સમાજને આવા નિંદાખોર બદમાસોના પંઝામાંથી બચાવવાને એક સાપ્તાહિક પત્ર કાઢવાનો વિચાર કર્યો. તનમન, રાયજી, કાલિલાલને પણ એ વાત ગમી; અને લલિતે “ સમાજ ” નામનું અડવાડિક પત્ર કાઢવાની તૈયારી કરવા માંડી.

વસંતપંચમીને દિને તનમન અને લલિત લગ્નવિધિથી જોડાવાનાં હતાં. એજ દિને ‘ સમાજ ’ નો પ્રથમ અંક પણ પ્રગટ કરવા એવું નક્કી થયું. લલિતે-રાયજીએ માણેકલાલને સમજાવવામાં કાંઈ બાકી રાખી નહિ. પણ માણેકલાલ એકનો એ થયો નહિ.

વસંતપંચમી આવી. પ્રાતઃકાલમાં “ સમાજ ” નો પ્રથમ અંક બહાર પડ્યો. સંધ્યાકાલે તનમન ધર્મવિધિથી લલિતની પત્ની થઈ. રાયજીએ પોતાની દેવંબાલામ્મી કન્યા લલિતને સાંપી. વરવધુએ પોતે હસતે મુખે સ્નેહપદ્મિના પવિત્ર વયને લીધાં અને દીધાં. એક ઉદાર બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થે વેદોક્ત રીતિ પ્રમાણે લગ્નવિધિ કરાવી. ત્યાં વરવેળાના ડાકદમામ નહોતા—રજાકનું એક અને મરસ્તીનું નૃત્ય નહોતું—વેવાઈ વેવાણની મારામારી અને ગાળાગાળી નહોતી—તુચ્છ અલંકારો મારેના રીતીમણાં મનામણાં નહોતાં. માલતી પણ પો-

અધિકાર પર પ્રકાશ.

ઈન લેખ વિગેરે વિગેરે આદશાહી દવાઓની કૃતિભરી જાહેર
ખબરો ભમરડા જેવડા અક્ષરે છાપી પ્રગતે “ પવિત્રતા.” ની પ્ર-
સાદી દરરોજ આપવાનું ચાલુ રાખતા.

લલિત અને રાયજીને શિખામણુ આપવાનો ઈજ્જારો બીજા
એક પારસી પત્રકારે લીધો હતો. તેમને “ જર્નાલીઝમ.” નો ૪૦
વરસનો અનુભવ હતો. હમ્મેશાં તેઓ પોતાના પત્રને પ્રથમ નખ-
રનું ગણતા અને હિંદુસ્થાનમાં જે પાર્લામેન્ટ સ્થપાય તો તેમનું
આપ-દુ-હેતુ પત્ર “ ઓએન્યુઝ ” જ “ લંડનટાઇમ્સ.” ની જગ્યા
સાચવશે એમ છાતી ઠોકીને કહેતા. તેમની લેખ લખવાની રીત
“ પાર્લામેન્ટરી.” જ છે એમ તેમણે વારંવાર જાહેર કરેલું. પોતાના
બહાલા ગ્રાહકો કદિપણુ છુટ્ટા થાય નહિ—જો કે અધિપતિ રાજના
માથાપેર એક પણ કાળો વાળ નહોતો—તે માટે હિમાલયના
પર્વતપર તપ કરતા કોઈ મહાત્માની કૃપાથી મળેલી ગેબી જડી-
છુટ્ટીઓ ખરીદવાની તેઓ દરરોજ વાંચકોને ભલામણ કરતા. તેમણે
લલિતકુમાર વિષે પોતાની “ પાર્લામેન્ટરી કોલમ.” માં લખ્યું:—

“ આલ, બોલી દે ‘ટો’ મારો દીકરો કંઈ ? એ લલિતકુમાર !
ટમે-કાને છેવં આવ્યા ? ને આય જંગલાવેડાનો ધખારો તમોને કાને
શીખવ્યોય છ ? ને મરે તારો હાથધરતી કાને છે, દીકરો ? કોઈ
મદમ અદમ તો પેરિસથી નડી પકરી લાથોની ? એ નાદાન દુકર્તા !
જરા સમજી મર—સમજી મર ! તારા વેદવાઓની આખરૂપર પાની
ના ફેરવ ને કોઈ ગામરેની ગોરી કે જેણી કરકસર ને ઘેર કામની
ઉસ્તાદ હોય તથા એક વડાદાર મોહારદાર એક સ્થાની માટા અને

અધિકાર પર પ્રકાશ.

સેવા સમિતિની પ્રતિકાઓ, જાહેર ભાષણો, “ સમાજ ” નું પ્રચંડ યુદ્ધ, કુમારમંદિર અને કન્યામંદિર—આ બધી પ્રવૃત્તિથી લલિતે અમુખું ગુજરાત ધમધમાવા નાખ્યું. તેની સામેનો વિરોધ પ્રચંડ હોવા છતાં તે પોતાના સિદ્ધાંતમાં નમતું આપતો નહિ. કુમારમંદિર તથા કન્યામંદિરમાં ભણવા આવનાર બાળકોને ૨૫ અને બાળિકાને ૧૬ વર્ષ સુધી પરણાવવામાં નહિ આવે એવી માળાપો પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવ્યા વિના દાખલ ન કરવાનો સખત નિયમ રાખવામાં આવ્યાથી પ્રથમ તો ઘણા માણસો બડબડવા લાગ્યા; પણ આ મંદિરોમાં એવું ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાતું કે અદ્ય સમયમાં સમજી માણસો પોતાનાં સંતાનોને તેમાં ખુશીથી મોકલવા લાગ્યા.

રવિવારનો દિવસ હતો. પ્રાતઃકાળના નવેક વાગ્યાનો સમય હતો. તનમન બીનાં વાળ બે ખભાં પરથી છાતીપર લટકતા રાખી એક પુસ્તક ધાંચતી બેઠી હતી. એવામાં માલતી નેને મળવા આવી. આવતા વાર તેણે ટહુકો કર્યો:

“ કેમ ? રાધારાણી ! શું થાય છે ? ”

“ આવ, આવ ! માલતી ! આજે તો કંઈ ગા—” તનમન તેને પોતાને પડખે બેસાડી બોલી.

“ શું ગાઉં ? ”

“ કોઈ ઉર્દુ ચીજ લલકારને !... ”

“ હં ! હવે તને કનૈયા મળ્યો છે ને એટલે તને જશ્ન મીઝા-ઝીજ મૂઝવાતી: પણ જોજો હં ! કનૈયાઓનો બહુ ભરોસો રાખવામાં સાર નથી...”

અધિકાર પર પ્રકાશ.

તાના પ્રિયતમના આનંદમાં ભાગ લેવા નટવરલાલ સાથે આવી હતી. સર્વના આનંદનો પાર નહોતો. શાંતિથી—આનંદોત્સવમાં લગ્નવિધિ સમાપ્ત થઈ. વરવધુએ પરસ્પર પુષ્પહાર પહેરાવ્યાં અને તેઓ પવિત્ર આર્ય વિધિથી એકરૂપ થઈ ગયાં.

વીણાને પરણિતા કે વિધવા ગણવામાં આવતી નથી. તે કુમારિકાજ છે એમ લલિતે પૂરવાર કર્યું હતું. વીણાનું લગ્ન ફારસરૂપ હતું માટે તે કોઈ પણ રીતે અધનકર્તા છેજ નહિ એમ ગણી તે વીણાને યોગ્ય કેળવણી આપતો હતો અને જ્યારે વીણાનું દીલ કોઈ શોભ્ય યુવાન પ્રત્યે આકર્ષાય ત્યારે તેને તેની સાથે પરણાવવાને વીણાનાં માનીતાં “ભાઈ-ભાભી” તૈયાર હતાં.

માલતી પણ પિતા સાથે હવે સુરતમાં આવી રહી હતી. તે દરરોજ તનમન પાસે આવતી અને તનમનને કન્યામંદિરમાં સહાય કરતી.

પ્રારંભમાં “સમાજ” ને બહુ મુશ્કેલી નડી. આખી જીતી સમાજ તેની સામે ખળભળી હતી. સનાતની પત્રો-દંભી, પત્રોએ આ પ્રખલ શત્રુને મૂલમાંથીજ દાખી દેવાને અનેક કાવત્રાં કર્યાં પણ રાયજી લલિતને ગમેતેમ થાય તોપણ યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનો ઉત્સાહ આપ્યા કરતા. લલિતનો સ્વભાવ તો જનમથીજ લડાકે હતો અને કાંતિલાલ પણ તેનો પ્રખલ સહાયક હતો. એટલે લડાઈ ખરોત ખર-આમી.

❖ વીણા જેવી બાલવિધવાઓ માટે લખતાં સ્મૃતિકાર મનુ કન્યા સમીજ ગણવાની આજ્ઞા કરે છે. યથા કન્યા તથૈવ સા-

(મનુ.)

છેલ્લી કીટીઓ માત્રતીએ ઉલટાવી ઉલટાવીને ગાઈ. તનમન પણ મસ્ત ભાવે દિલરૂપાના તાર પર ગજ ફેરવી અજબ સંગિતનું બનદુ ઝમાવી રહી. હજુ દિલરૂપાનો રણુકાર અંધ થયો નહોતો એવામાં અવાજ આવ્યો:

“ વન્સ મોર...” લલિત હસતો હમતો ઝોરડામાં દાખલ થયો.

“ જા લલિત ! તું બહુ લુચ્ચો છે !...” તનમન નયન નચાવતી બોલી.

“ કેમ ? હમણું તો કહેતીતી ને કે મારો કદાન લુચ્ચો નથી ! આટલી વારમાંજ બદલાઈ ગઈ ? ” માત્રતીએ તનમન પ્રતિ મસ્તીભરી આંખોએ જોઈ કહ્યું:

“ ઠીક ભાઈ ! અમે લુચ્ચા તો લુચ્ચા ! પણ હવે એકવાર ફરીથી ગાયન સંભળાવશે કે નહિ તે વાત કરો ? ”

“ નહિ...” તનમન ઠરસામાંજ બોલી.

“ નહિ તો નહિ...આ આહ્યા...” કહી લલિત કૃત્રિમ ટોંગ ફરી ખારણા સુધી ગયો. તનમનને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. માત્રતી પણ તનમન તરફ મામિક ભાવે જોઈ રહી.

“ બોલાવતી !...” માત્રતી બોલી.

“ તું બોલાવ...આપણે તો કંઈ બોલાવતાં નથી. આવશે એની નેજે...”

“ લલિત !...” માત્રતી હારી.

“ હું સંભળ્યું તો આવશે ? ”

આંધકાર પર પ્રકાશ

“ પણ મારો કહાન-એવો હુએ નથી તો !...” તનમન સરિમેત બોલી.

“ એમ કે ? બેઈશું ત્યારે. આવ લે દિલરબા...”

તનમને દિલરબા લીધું ને તેની કાસલ કરાંગુલિઓ દિલરબાના સુરપર નાચવા લાગી.

માલતીએ એક દર્દીભરી મસ્ત ગઝલ લિપાડી ને તેના બુલબુલી શરોદથી વાતાવરણ ગૂંછ રહ્યું:

અય અશ્મ મેરે મોતીયોંકા હાર ન તુટે;

સખ અશ્ક મુસલસીલ રહે ઓર તાર ન તુટે.

હમ પાએ ખરહેના ચલે સહેરાંકા નીકલ કર;

હર ગાહ પુકારી કે મેરા ખાર ન તુટે !

સૈયાદ સે બુલબુલને કહા રોકે કદસમે;

મયે મુઘ તો બલાસે ! ચેહ ગુલખર ન તુટે !

કલ રાત સુરાહીને લી મયખાને મેં હિંચકી !

કહેને લગે પ્યાલે સબી ખૂમાર ન તુટે;

દિલે-દર્દી ખાતે ન કરો હમસે તો બની;

ચેહ રિશ્તએ નાબુક હયે મીયાં તાર ન તુટે.

અશ્ક: આંસુ. મુસલસીલ: હારખંધ. સીલસીલાખંધ: પાએ-ખરહેના: દુધાડેપગે. સહેરા: જંગલ. ગાહ: વનરપતિ. ખાર: કાંટો. સૈયાદ: પારંધી. કદસ: કેદ. ગુલખર: બગીચો. મયખાનું: મદિરાગૃહ. હિંચકી: ડચકા. ખુમાર: નંગો. કેદ. રિશ્તએ: જાતો, સંબંધ.

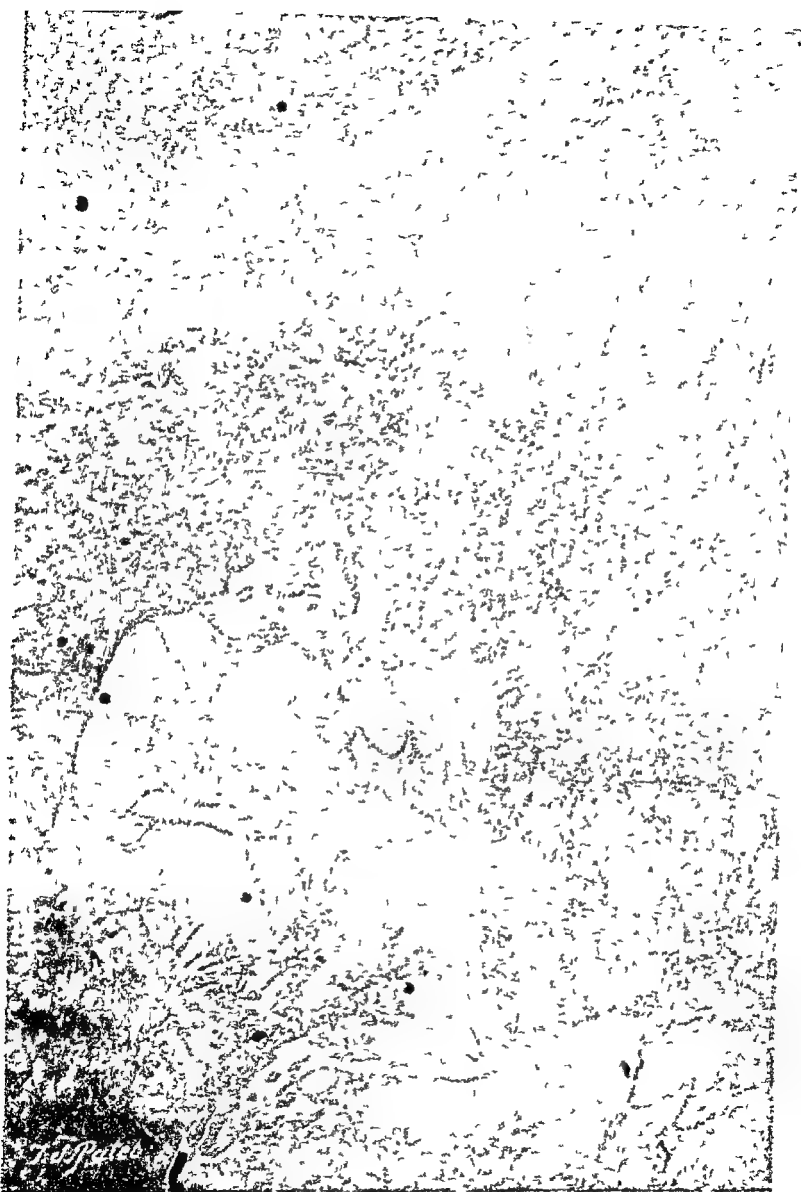
પ્રકરણ ૩૦ મું.

સ્વર્ગ.

પ્રથમ વર્ષે વસંત પાછી આવે છે તે બે મહિના મંસારીઓએ વેલાં કરી નાસી જાય છે. રામપુરમાં તનમનને દીવાની કરનારી વસંત સુરતમાં પાછી આવી. ગઈ વસંત તેને પ્રેમની ખાલ આપી ચાલી ગઈ હતી. આ વસંત તેને પ્રેમમદીરા પાઈ નીચો ચઢાવી રહી હતી. વસંતના સત્કાર માટે તનમન પોતાનું સર્વસ્વ ઓવારી નાખતી. વસંતના બહાવાં છોડોને તે પોતાને હાથે પાણી પાતી અને વસંતની પ્રિય દૂતી કાકિલાને “દૂહુદૂહુ” કરી આગા પાડતી.

વેલે વેલે-પાંદડે પાંદડે વસંત રમી રહી હતી. તનમનના જગી-આના ખૂણે ખૂણામાં વસંત ઝગઝગતી હતી. આકાશમાંથી અજીમીને અર્ધચંદ્ર અમી ટોળી રહ્યો હતો. પવનની મંદ મંદ લહરી વાતાવરણમાં સૌગંધ્યની ધારા રેડતી હતી; અને તનમનના અંગ પ્રત્યંગમાં વસંતની મસ્તી પ્રકટી હતી. મોગરાના મંડપની નજીક ઉભી ઉભી તે ધીમે ધીમે કંઈ ગણગણી રહી હતી. પક્ષમાં તે અમીલચી ચંદ્ર કિરણો બેઠ મલકાતી; તો પ્રીછ પલે પોતાના કામલ કરતે પુષ્પોની કલિઓને ઝુલ્લાવતી.

તનમનનું સૌંદર્ય આજે ગજગ કરી રહ્યું હતું. યૌવનના અંકારા તેના અંગ પ્રત્યંગમાં જણાતા હતા. વસંત અને યૌવનને

ઉભય પ્રેમીઓ ખાંકપર નહન બેઠાં,

(પાનુ)

અધિકાર પર પ્રકાશ.

મદ ભેગો થયો હતો અને એ મદમાં પ્રેમનો નીશો ભળવાથી તે મસ્ત બની ગઈ હતી. તે તેના પ્રિયતમ સાથે એક ઘઉં ગઈ હતી. તેને જગતમાં ધણીવાર “ હું, લલિત ને પ્રભુ ” સિવાય કંઈ જાણતું જ નહિ. તેની મેના પણુ હવે તો બહુ મસ્તીખોર થઈ ગઈ હતી.

તેણે નીલરંગી સાડી પહેરી હતી. સાડીપર સુવર્ણની નાની નાની ટીલડીઓ આકાશમાંના તારા પેઠે ચમકી રહી હતી. તેના અર્ધરૂઢ ઉરજને રેશમની ગુલાબી ચોળાએ ઢાંક્યો હતો. મનમાંના પ્રિયતમની પ્રાપ્તિના અણુમોક્ષ આનંદના ઉછાળા ચોવનાના હૃદયને ઉછાળી રહ્યા હતા. લાંબા કાળા વાળો સુંદર અંબોડામાં બાંધી લઈ તનમને તેમાં બંદ મોગરાની સુંદર વેણી શોભાવી હતી. નાકમાં હીરા જડિત ચૂંક ચમકી રહી હતી. તેની સુંદર ગ્રીવામાં શોભતો ચંદન-હાર જાણે આ દેવબાલાના વક્ષસ્થલપર ઝુલવાનું મળવાથી મદક્રાંતો હોયતી એવો લાગતો હતો.

તનમન લલિત-રંગ અંબાલમાં મસ્ત બની ઉભી હતી. એવામાં લલિતે પાછળથી આવી તેની આંખો દાબી દીધી.

“ હું, એ તો હવે જાણ્યા તમારા ચાળા ! શું કરતો તો લલિત ! આટલીવાર સુધી !... ” પ્રિયતમના હાથ અળગા કરી તેના તરફ સ્થિર-રનેહાળ આંખોએ જોઈ તનમન બોલી.

“ વાંચતો તો સાહેબ...” લલિત મશ્કરી ઉઠાવતો બોલ્યો. “ સાહેબ ” ચાંસળી તનમન બડબડ હસી પડી.

બાગમાં પ્રફુલ્લ વદને ફરતાં ફરતાં ઉભય ગ્રેનીઓ એક બાંક પર બેઠ બેઠાં.

“ લલિત ! હમણાં, હમણાં તું બહુ તોફાની થઈ ગયો છે...”
તનમન બોલી.

“ હું તોફાની ક્યારે નહોતો ? ”

“ તું “ સમાજ ” માં બહુ સખત બાપા વાપરે છે. ”

“ એ શિવાય આપણા લોકોની જાડી ચામડીપર અમર થાક તેમ નથી તો!...ને જો તનમન ! માફ નામ રહું બંડખાર ! હું તો બંડજ કરીશ...”

“ મારી સામે બંડ ઉઠાવ-જોઈ તો ખરી !...”

“ તારી સામે બંડ ? તું એવી મીઠી છે, એવી બોળી છે, એવી રનેકાળ છે કે તારી સામે બંડ ઉઠાવવાની ઈચ્છાજ થતી નથી...”

“ એમ કે ? તું એવો મીઠાબોલો છે, હુચ્ચા !...” તનમને લલિતને ધીમેથી ગાલપર તમાચો માર્યો.

“ ચાલો. હમણાં મીઠાબોલો થઈ ગયો ને એ મીનીટ પહેલાં સખત બાપા વાપરનો તો. તે ને કાંતિલાલે મને નમ્ર બનાવ્યો છે, બાકી હું તો એવા ગ્રાબકા માફ કે આપણા બધા વિરોધીઓ જોઈએ રહે !...”

“ નહિ જાણા ! પ્રેમથીજ વિશ્વ જીતાય છે-ધિક્કારથી નહિ. તું જેમને સુખી કરવા માગે છે, જેમના સંસારને આપણા જેવા બનાવવા માગે છે, તેમને કેમ ધિક્કારાય ?...”

“ હું તેમને ધિક્કારતો નથી. તેમને ચાહું છું. તેથી તો હું તેમને માટે આટલી ધાંધલ કરી રહ્યો છું. પણ તનમને ! કેટલીકવાર તો મને એવું જાગી આવે છે...”

સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચાતી પ્રેમરસથી રસખસ
થતી સુંદર રસમય સચિત્ર નવલકથા.

વિશ્વ-લીલા.

હિન્દુસંસારની અટપટી ઘટનાઓનું સજીવ
ચિત્ર તમારી નજર સામે ખડું કરશે:—

સુલાયમ હાથોવાળી પ્રેમાળ જાદુગરી લીલાનો
પ્રેમ તમને સંસારની સ્નેહવાટીકામાં એવી સહેલ
કરાવશે કે તમે બેઘડી સાનભાન ભૂલી જઈ પ્રેમ-
સૃષ્ટિમાં રસિક બિહારી બની જશો.

એક વખત વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી પૂર્ણ
કર્યા પહેલાં હાથમાંથી છોડી શકાશે નહિ. આખને
આનંદ આપે તેવાં અતિ મનોહર ચિત્રો સહિત
ઉંચા ગ્લેઝડ કાગળ. પાકું પુકું કેમી ૮ પેજ,
રૂપ ફામના પુસ્તકની કિંમત ફક્ત રૂ. ૨-૦-૦.

લખો:

વ્યવસ્થાપક: સેવાસંમિતિ પુસ્તકાલય,

૧૫૭-૫૯ શુલાલવાડી મુંબઈ નં. ૪

અધકાર પર પ્રકાશ.

“ ખસ ખસ મીઠા ! આમ ઉશ્કેરાઈ ન જા. તેઓ જે જીલમો કરી રહ્યા છે તે બધા અજ્ઞાનને લીધેજ કરે છે. એક દિવસ તેઓ પણ જાગશે...”

“ જાગશે તો ખરા. પણ તેમને યડધમ બળનીને જગાડવા યડશે. તેઓ એક ખૂમમાં જાગવાના નથી...”

પતિપત્ની પુલકીત હૃદયે બાગમાં ફરવા લાગ્યાં. એકેએક પુષ્પનો છોડ તેમને આવકાર આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. બેચાર પુષ્પો તનમને લલિતને ચૂંટી આપ્યાં. ને લલિતે તેમાંથી બે ફૂલ તનમનનાં અંબોડામાં ખોસ્તાં.

“ બહાલી ! જે કવિ કહ્યો તે આજે હું પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું.”

“ ને બહાલા ! અર્ધાય યુગલો આપણાં જેવા હોય તો ?”
પ્રિયતમને બહાલભર્યું ચુંબન લઈ તનમન ખોલી :

“ તો પૃથ્વીમાં ઘેરઘેર સ્વર્ગ ઉતરે, સર્વત્ર રસઝરણ વહ્યાં કરે...” લલિતે કહ્યું.

“ ને અધકારનું કે દુઃખનું નામ નિશાનજ ન રહે, ખરે બહાલા !...” તનમને વાક્ય પૂરું કર્યું.

“ હા. પણ તારા જેવી પ્રિયતમા મળે તોજ હો...”

તનમન અને લલિત સ્વર્ગમાં ઉભા હતાં.

31/24

31124